

KEMAL R. HAYKIRAN

Son Moğol
Ebû Sâ'îd Bahadır Han
Döneminde Anadolu

Karam

SON MOĞOL
EBÛ SÂ'İD BAHADIR HAN DÖNEMİNDE
ANADOLU

Kemal R. HAYKIRAN

KaraM Yayınları: 26

Ortaçağ Kitaplığı: 6

Son Moğol

Ebû Sâ'id Bahadır Han Döneminde Anadolu

Ramazan Kemal Haykıran

1. Baskı: Şubat 2025

Telif Hakları ©: KaraM 2025

Yayıncı Sertifika No: 78629

ISBN: 978-625-97396-1-8

Editör: O. Karatay

Düzeltilme: Sait Kaya

Dizgi: KaraM

Kapak: Ali Güler

Kapak Resmi: Ali Güler

-KaraM-

Karadeniz Araştırmaları Derneği

Kazım Dirik Mh. Gediz Cad. No:15/1 D:120

35100 Bornova - İzmir

0536 760 55 42

www.karam.org.tr

karam@karam.org.tr

karadenizarastirmalari@gmail.com

SON MOĞOL
EBÛ SÂ'İD BAHADIR HAN
DÖNEMİNDE ANADOLU

Kemal R. HAYKIRAN

-KaraM-

2025

KEMAL RAMAZAN HAYKIRAN

1979 yılında İzmir'de doğdu. İlk ve ortaöğretimini İzmir Çeşme'de tamamladıktan sonra 1998 yılında Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde eğitime başlamış, buradan 2002 yılında mezun olmuştur. 2004-2007 arasında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda (Orta Çağ Tarihi) yüksek lisansını, 2007-2015 yılları arasında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda (Orta Çağ Tarihi) doktorasını tamlamıştır. 2008-2010 yılları arasında Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi'nde araştırma görevlisi, 2010-2016 yılları arasında da Dokuz Eylül Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. Bu tarihten günümüze Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde çalışmaktadır. 2024 yılında doçentlik ünvanını kazanmıştır. Moğollar, Ortaçağ Türk ve İslam tarihi, kültür tarihi üzerine çalışmaları olan yazar İslam Tarihi, Türk Kültür Tarihi, Selçuklu Tarihi, Düşünce Tarihi, Türk İslam Devletleri Tarihi gibi dersler vermeye devam etmektedir. Kitapları:

- Moğollar ve Mevlana, 2015.
- Fatih'in İlk Hocası Molla Yegan Güzelhisar'dan Pay-ı Taht'a, 2018.
- Aydınogulları Tarihi Üzerine Yazılar, 2019.
- Denizlerin Efendisi Gazi Umur Bey, 2020.
- Aydın'da Fetih ve Horasan Erenleri, 2021.
- Sahillerin Efendisi Aydın Bey, 2022.
- Suyu Aşan Kılıçlar, 2022.
- Moğollar Zamanında Yakın Doğu, 2022.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	1
GİRİŞ	
Kaynaklar.....	3
Araştırma ve İncelemeler.....	7
Ebu Sa‘id Bahadır Han’a Kadar İlhanlı Tarihine Genel Bir Bakış.....	9
I. BÖLÜM	
XIV. YÜZYILDA İLHANLILAR VE YAKIN DOĞU	
A. Ebu Sa‘id Bahadır Han’ın Saltanatına Doğru İlhanlılar: Olcâytû Han Devri	
1. Siyasal Gelişmeler.....	17
2. Sosyal ve Kültürel Gelişmeler.....	19
B. Ebu Sa‘id Bahadır Han Devrinin Önemli Olayları	
1. Ebu Sa‘id Bahadır Han’ın Şehzadeliği.....	27
2. Olcaytu Han’ın Ölümü ve Ebu Sa‘id Bahadır Han’ın Tahta Geçışı.....	31
3. Yesavur Meselesi, Horasan ve Derbent.....	33
4. Vezir Reşidüddin ve Ölümü.....	37
Camîu’t-Tevârih.....	41
Kitâb-ı Âsâr ve Ahyâ.....	51
Diğer Eserleri.....	59
5. İrencin ve Kurumişi’nin Ayaklanmaları ve Emir Çoban’ın Devlet İşlerinde Hakimiyet Kurması.....	61

6. Emir Çoban'ın Ölümü ve İlhanlı Sarayında Çobanlılar Devrinin Sonu.....	67
7. Emir Çoban'dan Sonra Ebu Sa'id Bahadır Han'ın Saltanatı.....	73

II. BÖLÜM

İLHANLILARDA EYALET İDARESİ VE EBU SA'İD DÖNEMİNDE ANADOLU'DA İDARE

Genel Olarak İlhanlılarda Eyalet İdaresi.....	75
İlhanlı Devleti'nin Eyaletleri.....	78
İlhanlılar'dan Önce Doğu Anadolu ve Mezopotamya'nın Genel Durumu ve İdari Üniteleri.....	80
İlhanlılar Döneminde Doğu Anadolu'nun İdari Taksimatı.....	85
İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa'id Bahadır Han Döneminde Anadolu'da Bulunan Valiler.....	90

III. BÖLÜM

EBU SA'İD BAHADIR HAN DÖNEMİNDE ANADOLU'DA BİR MOĞOL VALİSİ: TİMURTAŞ NOYAN

Timurtaş'tan Önce Anadolu ve Emir Çoban'ın Anadolu Seferi.....	93
Timurtaş Noyan'ın Kişiliği.....	96
Valiliğinin İlk Yılları.....	97
Timurtaş Noyan'ın İsyanı ve Emir Çoban'ın Anadolu'ya Gelişi.....	102
Emir Timurtaş'ın Bilad-ı Rum'a ikinci Kez Vali Olması.....	107
Sonun Başlangıcı: Ebu Sa'id'in Çobanlılara Karşı Tavrı Alması.....	109
Timurtaş Noyan'ın Mısır'a Fırası ve İdamı.....	111

IV. BÖLÜM

EBU SA'İD BAHADIR HAN DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU'NUN SOSYO-EKONOMİK DURUMU

Ebû Sa'îd Bahadır Han Devrinde Doğu Anadolu'da Yaşanan Siyasal ve Sosyal Gelişmeler.....	121
İlhanlı Hakimiyetinde Bazı Anadolu Şehirleri	
Erzurum.....	127
Erzincan.....	129
Kars.....	130
Ebu Sa'îd Bahadır Han Devrinde İlhanlıların Anadolu'da İktisadi Etkinlikleri.....	131
İlhanlıların Doğu Anadolu'daki Askeri Faaliyetleri.....	142
Anadolu'ya Moğolların Demografik Katkıları.....	145
Anadolu'da İlhanlıların Mimari İzleri.....	153

V. BÖLÜM

EBU SA'İD BAHADIR HAN'IN ÖLÜMÜ ve İLHANLILARIN SONU

Ebu Sa'îd Bahadır Han'ın Ölümü.....	159
Ebu Sa'îd Bahadır Han'ın Kişiliği.....	160
Ebu Sa'îd Bahadır Han'dan Sonra İlhanlılar ve Doğu Anadolu.....	165
SONUÇ	169
KAYNAKÇA	173

KISALTMALAR

A.Ü. DTCF	:Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
haz.	: Hazırlayan
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
nşr.	: Neşir
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SAD.	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
Sd.	: Sadeleştiren
TAD	: Tarih Araştırmaları Dergisi
TİD	: Tarih İncelemeleri Dergisi
terc.	: Tercüme Eden
THİTM	: Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM	: Tarih Mecmuası
TTK	: Türk Tarih Kurumu

ÖNSÖZ

XIV. yüzyılın başları hem Anadolu hem de Yakın Doğu için oldukça önemli bir değişim ve geçiş dönemidir. Ortaçağ'ın son yüz yılı olan XIV. yüzyılda Anadolu ve Yakın Doğu'nun temel dengeleri tamamıyla değişmiş, siyasi dengeleri belirleyen devletlerin pek çoğu ömürlerini tamamlayarak tarih sahnesinden çekildiklerinde Yakın Doğu'da siyasi dengeleri belirleyen yeni devletler ortaya çıkmıştır.

Bu değişim sadece siyasi açıdan yaşanmamıştır. Türklerin ve Yakın Doğu'da yaşayan diğer milletlerin dini olan İslam, bu çağda Moğolların da resmi dini olmuştu. Ancak İslamiyet yaşam alanı olarak sınırlarını genişletirken geçen yüzyıllarda sahip olduğu siyasi belirleyici olma özelliğini yitirmekteydi. Moğol istilası ile yıkılan Abbasi Halifeliği, İslam'ın siyasi belirleyiciliğini kaybettiğinin de işaretiydi. Bu yüzyıldan itibaren yekpare bir İslam toplumu ve devleti umudu tamıyla hayal olmuştu. XIV. yüzyılda Yakın Doğu'da Müslüman olmakla beraber birbirinden bağımsız siyasi emelleri bulunan ve milli kimlikleri olan siyasi yapılar oluşmuştu. Ancak siyasi belirleyiciliğini kaybeden İslam, kültürel boyutta ise Yakın Doğu'ya etki eden en önemli faktördü. XI. yüzyıldan beri oluşum halinde olan Türk-İslam kültürü mimari, edebi ve diğer sanat dallarındaki en olgun ve somut ürünlerini bu çağda vermeye başlamıştı.

Bu çalışmada söz konusu sürecin yaşandığı coğrafyanın ki-lit noktalarından biri olan Doğu Anadolu'da belirtilen değişimin önemli aktörlerinden biri olan İlhanlıların son dönemleri incelenerek, bu köklü dönüşümün panoramasının çizilmesine çok küçük bir katkıda bulunmayı amaçlandı.

Bu çalışmanın hazırlanması süresince ilgi ve yardımını hiç bir zaman üzerimden esirgemeyen ve her türlü sıkıntıda desteğini yanımda hissettiğim danışman hocam Sayın Prof. Dr. İlhan Erdem'e teşekkürü bir borç bilirim. Bilimsel ufuk ve metodoloji bakımından geldiğim seviyeyi borçlu olduğum, sayesinde bilim dünyasını tanıdığım hocam Sayın Prof. Dr. Melek Delilbaşı'na, ulaşmakta sıkıntı çektiğim kaynak ve makaleler için sıcak yaz günlerinde bile kütüphanesinden istifade etmeme izin veren hocam Sayın Prof. Dr. İsmail Aka'ya ve ayrıca yayının hazırlanmasında karşılaştığım teknik sorunları aşmamda yardımını her zaman yanımda hissettiğim Prof. Mustafa Uyar'a ve Doç. Dr. şahin Kılıç'a teşvik ve desteklerini sürekli üzerimden eksiltmeyen ve çalışmanın tashiinde yardımcı olan sevgili eşim Prof. Dr. Aysun Sarıbey Haykıran'a ve teşvik ve desteklerini öğrenim hayatımın her aşamasında üzerimden esirgemeyen sevgili rahmetli Babaanneme yine teknik yardımlarını gördüğüm Uğur Avcı'ya, Fatih Orta'ya, Yasin Usta'ya, ayrıca eserin oluşmasını teşvik eden ve son okumalarını yapan Metin Savaş'a teşekkürü bir borç bilirim.

Ramazan Kemal Haykıran

Aydın, 14 Ocak 2025

GİRİŞ

Kaynaklar

İlhanlılar tarihinin genelinde de olduğu gibi Ebû Sa'îd Bahadır Han döneminin de başlıca kaynaklarını vakâyinâmeler oluşturmaktadır. Bu vakâyinâmeler içinde Farsça olarak kaleme alınan vakâyinâmelerin özel bir değeri bulunmaktadır. Memlûk ve Türk tarihi hakkında bilgi veren dönemin Arapça vakâyinâmeleri de önemli kaynaklara arasında gelmektedir. Bunlardan başka coğrafya eserleri, seyahatnameler, sikkeler ve ensâb kitapları da devrin önemli kaynaklarındandır.

Hafız Ebru Zeyl-i Camî'üt-Tevarih

Ebû Sa'îd Bahadır Han dönemine ait en önemli kronik Hafız Ebru'nun Reşîdüddîn'in eserine zeyl olarak yazdığı ve Olcaytû ve Ebû Sa'îd devri olaylarını kaleme aldığı eseridir. Esas adı Şahabbeddin Abdullah al-Hafi olan Hafız Ebru Mirza Şahruh döneminde yaşamıştır. Ölüm tarihi 1430 olan Ebru'nun doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir.¹ Hafız Ebru, Mirza Şahruh'un başlattığı Moğol tarihini kaleme alma faaliyetlerine önemeli katkılar sağlamıştır. Onun ilk eseri Mirza Şahruh'un emri ile kaleme aldığı 1413 tarihili eseri olan ve Hülâgü Han'ın ölümünden sonraki olayları aktardığı *Zeyl-i Zafername-i Şamî*'dir. Bu eserden sonra Hafız Ebru Reşîdüddîn'in *Camî'üt-*

¹ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 242

Tevarih'ini bitirdiği yerden olayları aktarmaya başlayarak Emir Timur'un İran'ı fethine kadar yaşanan olayları keleme aldığı *Zeyl-i Cami'üt-Tevarih*'i kaleme almıştır.² Hafız Ebru olayları aktarıırken bu her hangi bir kaynak bildirmemiştir. Ebru'nun en belirgin özelliği ise aktardığı olayları çok ayrıntılı ve geniş bir biçimde aktarmasıdır. Bu özelliği ile de eseri Ebû Sa'îd döneminin en önemli kaynak eseridir.

Farsça olarak yazılan bu eserin neşri İran'da H. Beyani tarafından şemsi 1317 yılında neşredilmiştir.

Hamdullah Müstevfi Tarih-i Güzide

Eser, 1330 tarihinde Hamdullah bin Ebu Bekr Bin Muhammed bin Nasr-ı Mustavfi-i Kazvini tarafından Farsça olarak yazılmıştır. Reşîdüddîn'in oğlu vezir Gıyaseddin'e sunulmuştur.³ *Cami'üt- Tevarih*'in bir özeti konumunda olan eser buna ek olarak Olcaytû Han dönemine ait bazı kaynaklar hakkında da bilgi vermektedir. Kitap peygamberler ve filozoflar tarihi, eski İran tarihi, Peygamber ve halifeler tarihi, İşlam dönemindeki İran Tarihi, İşlam devrindeki İran ve Turan sülaleleri, Moğollar tarihi, alimlerin ve şairlerin biyografileri, Kazvin'in tarihi ve coğrafyası olmak üzere altı bölümden oluşmaktadır.

Hamdullah Müstevfi Nüzhet'el- Kulub

Hamdullah Mustavfi'nin 1339 yılında tamamladığı coğrafya kitabıdır. Kozmografya ile ilgili bir girişle başlayan eser; doğa tarihi, antropoloji ve coğrafyadan söz eden üç bölümden oluşmaktadır. Eserin sonunda "Acâib'ül-Mahlûkât"tan söz eden

² şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 243

³ şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 241

bir hatime vardır.⁴ Farsça olarak yazılan eser Londra'daki 1919 yılında G.L. Strange tarafından neşredilmiştir.

Müstevfi, eserinde Belhi ve Reşîdüddîn başta olmak üzere kendisinden önceki belli başlı tüm eserlerden istifade etmiştir. Zamanındaki İran ve Anadolu coğrafyasının durumu iktisadi ve sosyal yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Aynı zamanda bu coğrafyalarda yaşayan milletlerin örf ve adetleri hakkında da bilgi vermektedir.

Kerimüddin Aksarayı Müsamert'ül-Ahbar

Tam adı *Müsamert'ül-Ahbar ve Musayeret'ül-Ahyar* olan eser, 1323 tarihinde Muhammed el Müstehir bil Kerimüddin Aksarayı tarafından kaleme alınmıştır. Aksarayı bu tarihte Anadolu Genel Valisi olan Emir Timurtaş'ın emrinde çalışıyordu. Eser dört bölümden oluşmaktadır. Bu kısımların en önemlisi son bölüm olan dördüncüsüdür. Aksarayı bazı olayları abartılı bir dille kaleme alırken bu devirde Anadolu'da yaşanan önemli olaylar hakkında da bilgi vermiştir. Farsça kaleme alınan bu eser 1944'de Osman Turan tarafından neşredilmiş ve 2000 yılında da Mürsel Öztürk tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

Menakıb'ül-Arifin

Şemseddin Ahmed-i Eflaki'ül-Arifin tarafından yazılan *Menakıb'ül-Arifin*, bu dönemde Anadolu'da kaleme alınan önemli eserlerin başında gelmektedir. Esasında bu eser Mevlana Celaladdin Rumi'nin oğullarının ve belli başlı Mevlevi dedelerinin hal tercümelerinden oluşan bir Mevlevi tarihi kitabıdır. Fakat eserde XIII. ve XIV. yüzyılda Anadolu'da yaşanan siyasal ve

⁴ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 242

sosyal olaylar hakkında da malumat verildiği için Ortaçağ tarihi açısından önemli bir kaynak eser konumundadır. Eserin yazımına 1318 tarihinde Şeyh Çelebi'nin emri ile başlanmış ve eser 1356 tarihinde tamamlanmıştır.⁵ Eser bir mukaddime ile üç bölümden oluşmaktadır. Farsça olarak kaleme alınan eser, Tahsin Yazıcı tarafından 1953 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir.

Tarih-i Şeyh Üveys

Ebu Bekr'el-Kutbî al-Ahari tarafından yazılan bu eser müellifi hakkında fazla bilgimiz olmayan eser, Olcaytû Han ve Ebû Sa'îd Bahadır Han hakkında kısa fakat oldukça önemli bilgiler vermektedir. Eser 1954 yılında J. B. Van tarafından Mountun'da neşredilmiştir.

Ravzat'us-Safa

Mirhond adıyla da bilinen Muhammed Bin Seyyid Havend Şah'ın eseridir. Olcaytû ve Ebû Sa'îd hakkında bilgi veren bu Mirhond, bu bilgileri Hafız Ebru'dan aktarmıştır. Eser Ahmet Ateş tarafından neşredilmiştir.

Risale-i Felakiye

Aslında İlhanlı devletinin 1349-1350 yılına ait resmi bütçesi olan eser İbn-i Muhammed Bin Kiya El-Mazaderi tarafından kaleme alınmıştır.⁶ Eserde İlhanlı devletinin iktisadi durumu ulaştığı coğrafyalar bağlı bulunan eyaletler ve bunların mâli durumları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Eser ilk defa A. Zeki Velidi Togan tarafından değerlendirilmiştir.

⁵ Yazıcı, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. VII-VIII

⁶ Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, s. 74

Ebu'l-Fida Takvim-i Buldan

1273 yılında Şam'da doğan ve 1331 yılında vefat eden Ebu'l-Fida önemli bir coğrafya eseri olan *Takvim-i Buldan*'ında Anadolu ve Fars coğrafyası ve bu dönemdeki idari yapılanma hakkında önemli bilgiler vermemektedir. Farsça olarak kaleme alınan eser 1840 yılında Paris'te neşredilmiştir. Bu neşir esas alınarak 1992 yılında Fuad Sezgin editörlüğünde tekrardan neşredilmiştir.

Araştırma ve İncelemeler

XIV. yüzyıl Yakın Doğu tarihi ile ilgili eserlerin sayısı ayrı ayrı değinilmeye imkan veremeyecek kadar çok olduğundan bu konuda çalışmamızda en çok istifade ettiğimiz belli başlı önemli eserlere değinmeyi uygun bulduk. İlhanlılar tarihi ile ilgili yapılan çalışmaların başında Bertold Spüler'in *İran Moğolları* ve Dohsson'un *Histoire Des Mongoles* adlı eseri gelmektedir. Yakın zamanlarda yapılan bilimsel çalışmaların ortaya çıkardığı eksikleri ve hataları neticesinde Dohsson'un eserinin günümüz bilim dünyasında artık pek bir değeri kalmamış gibi görünmektedir. Spüler'in eseri ise İlhanlılar üzerine spesifik olarak yapılmış en derli toplu çalışma olma özelliğini hala korumaktadır. Fakat bu eserde de Ebû Sa'id Han ile ilgili aktarılan bilgiler diğer İlhanlı hükümdarlarına kıyasla oldukça az bir yer tutmaktadır. Ayrıca Paul Wittek'in ve V..V. Bertold'un XIV. yüzyılda Anadolu'nun iktisadi ve sosyal yapısı hakkında önemli bilgiler veren makaleleri başvurduğumuz önemli kaynaklardandır. J. M. Simith'in "Qışlaqs and Tümens" başlıklı Anadolu'daki Moğol askeri hareketliliğini inceleyen makalesi ise demografik ve askeri durumu inceleme açısından istifade

ettiğimiz önemli bir araştırmadır. Batılı çalışmalar arasında İlhanlı mimarisi hakkında istifade ettiğimiz en önemli kaynak, Donald Wilber'in *The Architecture of Islamic Iran The Ilkhanid Period* isimli kitabıdır.

Ülkemizde yapılan araştırma ve incelemeler içinde en çok istifade ettiğimiz ilk çalışma Faruk Sümer'in "Anadolu'da Moğollar" isimli hacimli makalesi olmuştur. Ayrıca İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın Emir Çoban ve Timurtaş Noyan hakkında yazdığı makaleleri de önemli kaynaklarımız arasında yer almaktadır. Ahmet Zeki Velidi Togan'ın "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti" başlıklı makalesi de dönemin mali durumu hakkında bilgi veren önemli bir çalışmadır.

Bunlardan başka İbrahim Hakkı Konyalı'nın Erzurum Tarihi, Ali Kemali'nin *Erzincan Tarihi*, Fahrettin Kırzioğlu'nun *Kars Tarihi*, Faruk Sümer'in Ahlat ve Ahlatşahlar ile ilgili makalesi gibi çalışmalar da Doğu Anadolu kentlerinin yerel yapıları hakkında başvurduğumuz başlıca eserlerdir.

İktisadi bakımdan Yapı Kredi Yayınları arasında çıkan *Ak Akçe* isimli İlhanlı ve Moğol sikkeleri koleksiyonu da önemli başvuru eserlerimiz arasındadır. Doğu Anadolu'daki İlhanlı mimari izlerini izlemek açısından da Oktay Aslanapa'nın *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi* adlı eseri ile Semavi Eyice'nin Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar isimli çalışması ve Rahmi Hüseyin Ünal'ın Yakutiye Medresesi isimli çalışmasından istifade ettik.

İlhan Erdem'in "Olcaytû Han'ın Ölümüne Kadar Yaşanan Siyasal – Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Yansımaları" başlıklı makalesi ve Muammer Gül'ün *Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti* isimli kitabı çalışmamızı aydın-

latan önemli eserler arasında gelmektedir. Ayrıca İlhan Erdem'in *Türkiye Selçukluları ve İlhanlı İlişkileri* başlıklı basılmamış doktora tezi ile Hüseyin Peyrovi Milani'nin *Ebû Sa'îd Bahadır Han* isimli basılmamış doktora tezi de çalışmamızda istifade ettiğimiz araştırmalardır. Yine Tuncer Baykara'nın *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş* isimli çalışması ile İsmail Aka'nın *Türkler Ansiklopedisi'nde* yer alan "Selçuklu Sonrasında Orta Doğu'da Türk Varlığı", İlhan Erdem ve Mustafa Uyar'ın "Ak-Koyunlular'ın Tarih Sahnesine Çıkışları" isimli makaleleri ve İlhan Erdem ve Kazım Paydaş'ın birlikte yazdıkları *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi* isimli kitap tezimizde faydalandığımız başlıca tetkik eserlerdir.

Ebû Sa'îd Bahadır Han Dönemine Kadar İlhanlı Tarihine Genel Bir Bakış

1251 tarihinde toplanan kurultayda Möngge Kağan'ın İran genel valiliğini küçük kardeşi Hülâgü Han'a vermesi ve ona batıda Horasan'dan Mısır'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada fetihler yapmasını emretmesi ile İlhanlı Devleti'nin kuruluşu başlatılabilir. Hülâgü Han'ın emrine verilen bu sahada Moğollar için göze çarpan en önemli mesele Abbasi Halifeliği idi. Kalabalık bir orduyu emrine alarak ülkenin batısına gelen Hülâgü Han, uzun süren kuşatmanın ardından 10 Şubat 1258 tarihinde Bağdat'a girmiş ve Halifeliğin varlığına son vermiştir.⁷Bu olay İslam dünyası ve Yakın Doğu için oldukça önem taşıyan bir meseledir. Bu tarihten sonra İslam dünyasının halifeliği ve hamiliği misyonu artık 1250 tarihinde Mısır'da ku-

⁷ Erdem, "Olcaytü'nün Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri", s.8

ruhan Memlûk Devleti'nin eline geçecek ve Memlûkler bu sıfatı Doğu'ya karşı sürekli bir siyasi koz olarak kullanacaklardır.

Ayn-ı Calut savaşı Memlûklerin, bu hamilik görevinin ve Moğolların önündeki set misyonunun en açık ortaya konulduğu bir savaş olarak tarihe geçmiştir. Hülâgü dönemi İlhanlılar'ın kabaca sınırlarının belirlediği bir dönem olmuştur. İlhanlılar, Fars bölgesinde kurulan diğer devletler gibi güneydeki sıcak denizlere açılmayı arzu etmişler ve bu amaçla da Filistin ve Suriye'ye hakim olmak istemişlerdir.⁸ Fakat bu arzularının karşısına Mısır büyük bir engel olarak çıkmıştır. Mısır'ın hakimleri olan Memluk Sultanlığı ile İlhanlılar sık sık karşı karşıya gelmelerine rağmen bu mücadelenin kesin bir galibi olduğunu söylemek zordur.

Bu dönemde İlhanlıların uğraştığı diğer önemli bir gündem ise kuzeyde Altın Orda ile yaşanan siyasi ve askeri çekişmelerdi. Zahiri sebebi olarak Müslüman olan Altın Orda Devleti'nin, Abbasi Halifeliği'nin kaldırılmasından duyduğu rahatsızlık gösterilse de esas sebebi Kafkasya ve Kuzey Anadolu üzerine yapılan bir hakimiyet kavgasıydı. Derbent ve çevresinde uzun yıllar devam eden çatışmalarda taraflar birbirlerine üstünlük sağlayamadı. Derbent meselesi daha uzun yıllar İlhanlı Devleti'nin gündemini işgal edecektir. İlhanlı Devleti'nin kurucusu ve ilk ilhanı olan Hülâgü Han 8 Şubat 1265 tarihinde öldü ve yerine oğlu Abaka, İlhan oldu.

Abaka Han döneminde Cüveynî, Sahib-i Divanlık makamına getirildi. Cüveynî, kudreti ve tecrübesi ile devlet işlerini yoluna koymayı başardı. Bu dönemde Altın Orda ile yaşanan

⁸ Uyar, *İlhanlı Devletinde Argun Dönemi*, s, 5

mücadeleler neticesinde İlhanlı Devleti ile Bizans Devleti arasında bir yakınlaşma yaşanmıştır. Kuzeydeki tehdit dolayısıyla bir müttefik arayan İlhanlı sarayı kendisine stratejik olarak Bizans İmparatorluğu'nu görmekteydi. Bizans ise doğu ithalatını sağladığı doğu-batı eksenli ticaret yolu olan ve Türkistan'dan başlayarak İlhanlı ülkesinden geçerek Anadolu üzerinden İstanbul'a varan ticaret yolunu emniyet altına almak istiyordu.⁹ Her iki tarafında hassasiyetleri iki devleti bir birine yakınlaştırmıştı. Abaka Han, VII. Mihail'in kızı Maria ile evlenmiş böylelikle Bizans'ın desteğini arkasına alan Abaka Han, Altın Orda karşısında daha üstün hale gelmiştir. Derbent'te uzunca bir zamandan sonra düzen sağlanmıştır. Bu esnada Borak'ın batıya yönelme planları Abaka'yı rahatsız etmekteydi. Kaydu'dan da yardım gören Borak, başı boş gezen Moğol askerlerini etrafında toplayarak çetecilik yapmaya başlamış ve bu rahatsız edici durum devletin gündemini uzunca bir zaman rahatsız etmiştir. Fakat sonraları Abaka karşısında başarısız ve çaresiz kalan Borak, kaçmak zorunda kalmış Buhara'ya sığınmış burada da Kaydu Han tarafından idam edilmiştir.

Bu tarihte İlhanlı Devleti'nin en önemli meselesi Memlûk meselesiydi. Suriye üzerine yapılan hakimiyet çekişmesinin neticesinde Fırat sahilinde er-Rahba'da 11 Aralık 1272'de bir savaş yapıldı. Bu savaşın neticesinde Moğol ordusu yenildi ve ordu komutanı öldürüldü. Ayrıca İslam dünyasının hamiliğine soyunmuş olan Memlûklüler, Moğol baskısından bunalan Anadolu'daki Türkmenler tarafından Anadolu'ya çağrılmışlardı. Memlûk sultanı Baybars Anadolu'ya gelmişti. Fakat bu sefer istenilen sonucu veremediği gibi Baybars'ı Anadolu'ya

⁹ Delilbaşı, "Anadolu ve Selçuklular ve Beylikler Döneminde Batı ile olan Ticari Gelişmelere Genel Bir Bakış",s. 481

çağıran Türkmenlerin de felaketi olmuştu.

11 Nisan 1282 tarihinde Abaka Han, beklenmedik bir şekilde öldü. Abaka Han kimin İlhan olacağını tayin etmeden öldüğünden dolayı bir belirsizlik baş gösterdi. Toplanan kurultayda hanedan mensuplarından birinin tahata çıkması uygun bulundu ve Hülâgü Han'ın yedinci oğlu ve Abaka'nın kardeşi olan Ahmet Teküder'in İlhan olması kabul edildi.

Ahmet Teküder, İlhan olur olamaz dış siyaset ile ilgilendi. İslam toplumları açısından dönemin iki büyük gücü olan Memlûklüler ve İlhanlılar arasında şöyle bir fark oluşmuştu. İlhanlılar, Müslümanların Halifeliğini yıkan ve İslam dünyasına büyük zararlar veren bir düşmandı, Memlûklüler ise İslam dünyasının hamisi olmuş Halife ve soyunun koruyuculuğunu üstlenerek Moğollara karşı İslam'ın savunucusu ve lideriydi. Bu bakış açısını fark eden ve Mısır meslesini askeri girişimlerle halledemeyeceğini düşünen Ahmet Teküder, din olarak İslam'ı seçmeyi uygun bulmuştu. Böylelikle hem iki ülke arasında dostluk kurulmuş olacak hem de hakimiyet kurulan yerlerin toplumlarının sempatisi kazanılacaktı. Bu amaçla 1282 yılında resmen İslam'ı kabul eden ve Ahmed adı ile birlikte Sultan unvanını alan Teküder bu durumu bir mektup ile Memlûk Sultanı Kalavun'a bildirdi. Fakat Mısır'dan Teküder'in umduğu karşılık gelmedi. Memlûklüler bu girişimin siyasi olduğunu düşündüler ve İlhanlılara yönelik her hangi bir yumuşamaya girmediler. Bir de bu iki ülke arasında meydana gelen İslam yandaşlığı ve karşıtlığı çekişmesinden dolayı Memlûklülerin İslam milletlerinin hamisi pozisyonu ile siyasi rant sağladığını düşünürsek karşı tarafın İslamlaşmasını istememeleri de çok doğaldır.¹⁰ Teküder'in bu girişimi dış siyasette

¹⁰ Uyar, *İlhanlı Devletinde Argun Dönemi*, s.7

istenilen neticeyi vermediği gibi iç siyasette de bütün tepkileri üzerine çekmesine neden olmuştur. İran'daki bu Moğol devletin ilk zamanlarından beri en üst kademesini oluşturan Budistler, bu üstünlüklerinin ellerinden çıkmakta olduğunu düşündüler ve Cengiz Yasası'na bağlı olan askerinin desteğini de kazanan Argun Han etrafında bir ittifak oluştururdular. Bu ittifak, çok kısa bir zamanda amacına ulaşarak Teküder'i tahttan indirmiş ve yerine Argun'u ilhan ilan etmişti.

Oldukça kısa bir zaman diliminde ilhanlık yapan Argun Han'ın saltanatı Memlûk ve Moğollar arasındaki çekişmenin ve Moğol kültürü ile İslam medeniyetinin çatışmalarının doruğa çıktığı bir dönemdir. Bunun bir neticesidir ki Müslüman olan vezir Ata Melik Cüveynî 1284 yılında idam edilmişti. Kudretli bir İlhan olan Argun döneminde Anadolu'yu dışta bırakırsak ülkenin hem içinde hem de dışında genel bir düzen ve dirlik göze çarpmaktaydı. Argun Han dış politikada Memlûk Devletine karşı ittifak arayışının bir neticesi olarak Batı dünyasına yöneldi. Hıristiyan Avrupa dünyası ile sıcak ilişkiler kurdu.

Argun döneminde en sıcak gelişmelerin yaşandığı coğrafya kuşkusuz Anadolu olmuştur. İslam karşıtı siyasetin bir yansıması olarak Anadolu'daki Türkmen gurupların üzerindeki baskı artmış bunun yansıması olarak da isyanlarda da bir artış yaşanmıştır. Bu isyanlarda başı Eşrefoğulları, Karamanoğulları ve Germiyanoğulları çekmekteydi.

Argun Han, uzun süren rahatsızlığın ardından 22 Temmuz 1291 tarihinde öldü. Argun Han'ın Uzun süre hasta yatmasına rağmen halefini belirlemeden ölmesi dolayısıyla yeni İlhanı belirlemek yine kurultaya kalmıştı. Toplanan kurultayda Argun'un kardeşi olan Geyhatu, İlhan seçildi. Geyhatu'nun ilk

faaliyeti kendisine düşmanca davranan emirlerin üzerine yürümek oldu. Geyhatu, İlhanlı hanedanının gördüğü en başarısız yöneticiydi demek pek yanlış olmaz kanaatindeyiz. Bu dönemde devlet harcamalarında iyice müsrifliğe kaçılmış ve devlet bütçesi açık vermeye başlamıştı. Zaten Memlûk ile mücadeleler ve Anadolu'nun bazı bölgelerinde baş gösteren isyanları bastırmak devlet hazinesinin masraflarını arttırmaktaydı. Bu sıkıntıları aşmak amacıyla Geyhatu zamanında Çin örnek alınarak kağıt para basımına gidildi. Fakat oldukça yanlış bir yaklaşım olan bu iktisadi politikanın neticesinde ülkede enflasyon artmış ve ülke kaosa sürüklenmiştir. İmar faaliyetleri de durmuş olan ülkede pek çok köy harabe konumuna gelmişti. Ayrıca kudretsiz bir ilhan olan Geyhatu döneminde ülke iç kargaşadan kurtulamamış emirler ve beyler arasında sürekli hakimiyet mücadeleleri yaşanmıştır. Emirler aralarında ittifak yaparak Geyhatu'nun üzerine yürüdüler. Anadolu'ya kaçmaya çalışan Geyhatu yolda yakalandı ve Baydu'un emri ile 24 Mart 1295 tarihinde öldürüldü. Bu tarihte İlhanlı tahtına Baydu çıktı.¹¹ Baydu, kendisine rakip gördüğü Gâzân ve Nevruz'u sürgüne gönderdi. Gâzân sürgündeyken Nevruz'un etkisiyle İslamiyet'i kabul etti. Bu esnada Emir Tagacar, Baydu'ya ihanet etmişti. Bunun da etkisiyle iki rakip olan Gâzân ve Baydu karşı karşıya geldiler. Gâzân'ın karşısında duramayan Baydu Azerbaycan'a kaçtı fakat Nahcıvan'da yakalanarak 5 Ekim 1295 tarihinde idam edildi.

Gâzân Han'ın tahta geçmesi ile Argun'un ölümünden beri süren iç savaş sona ermişti. Dört yıl süren bu savaş ülkeye büyük zararlar vermişti. Gâzân Han'ın ilk amacı ülkede dirlik ve düzeni sağlamaktı. Gâzân Han dönemi İlhanlı tarihinde

¹¹ Spuler, *İran Moğolları*, s. 89

önemli bir dönüm noktasını teşkil eder. Gâzân Han'ın Müslüman bir ilhan olmasının etkisiyle İlhanlılar büyük Moğol federasyonundan iyice koparak Azerbaycan ve Doğu Anadolu'nun yerli unsuru olmaya başlamışlardır. Gâzân Han ülkenin tüm sahasında hemen her konuyla ilgili köklü ve büyük reformlara girişmiş ve kararlılığı ve kudreti neticesinde bu girişiminde oldukça başarılı sonuçlar elde etmiştir. Gâzân Han zamanında İlhanlılar en geniş coğrafyasına ulaştılar. Gâzân Han dönemi için devletin yeniden kuruluş dönemidir ifadesini kullanmak çok abartılı olmaz kanaatindeyiz. Bu tarihe kadar İslam'ın karşısında bir güç ve baskı unsuru olan İlhanlılar artık İslam medeniyetinin bir parçası olmuşlardı.

Gâzân Han'ın 17 Mayıs 1304'te ölümü üzerine yerine kardeşi önceden belirlediği üzere Olcaytû Han ilhan ilan edildi. Olcaytû Han ağabeyinin reformlarının savunucusu ve takipçisiydi.

I. BÖLÜM

XIV. YÜZYILDA İLHANLILAR VE YAKINDOĞU

Ebu Sa'id Bahadır Han'ın Saltanatına Doğru İlhanlılar: Olcaytû Han Devri

1. Siyasal Gelişmeler

Olcaytû Han, Gâzân'ın ölüm haberini alır almaz kendisine rapip olabilecek olan Alafrenk'i ve Horkodak'ı idam ettirdi. Sonrasında da batıya yönelerek 9 Temmuz 1304'te Ugan'a geldi. Burada tahta çıkan Olcaytû Han'ın ilhanlığı Kasım-Aralık 1305'te Büyük Han'dan gelen elçilerce de onaylandı. Olcaytû Han ilhanlığını Fransa kralı II. Philip ve İngiltere kralı I. Edward'a elçileri ile bildirdi. 1306 yılında da Bizans imparatoru II. Andronikos'un kız kardeşi Maria ile evlendi bu evliliğin neticesinde oluşan ittifakı Anadolu'daki Türkmenlere karşı kullandı. Olcaytû döneminin en önemli olaylarından biride başkent Sultaniye'nin kurulmasıdır. 1307 yılında bu şehrin kurulmasına başlanılmıştı. Olcaytû Han 1310 yılında mezhep olarak Şiiliği kabul etmişti. Yine bu yıl da Memlûklere karşı harekete geçen Olcaytû asker arasında salgın hastalığın baş göstermesi ve erzak yetersizliğinden dolayı geri dönmek zorunda kalmıştı.¹²

¹² Spuler, *İran Moğolları*, s.121-122.

Olçaytû Han zamanında Anadolu'da huzursuzluklar yeniden baş göstermeye başladı. Türkmen beyleri Moğol yönetimine karşı isyan etmeye başlamışlardı. 1314 yılında meydana gelen bu olayları bastırmak için Emir Çoban kalabalık bir ordu ile Anadolu'ya sefer düzenledi. Ayaklanmaları bastırdıktan sonra oğlu Timurtaş Noyan'ı Anadolu genel valisi olarak Anadolu'da bırakarak geri dönmüştü. Bu dönemin diğer önemli bir meselesi Köpek ve Yesavvur'un Horasan'a doğru akınlar yapmaya başlamasıdır. Her ne kadar bu akınlar başarısız da olsa rahatsız ediyordu. Olçaytû Han, karşı hücumla geçerek bunları Horasan'dan kovdu. Bu hadisenin çözülmesinden sonra ülkenin doğu sınırında yeni bir yapılanmaya gidildi.

Olçaytu Han zamanında Avrupa ile yakın ilişkiler devam etmiştir. Olçaytu Han, hükümdarlığının ilk yıllarında vakit kaybetmeden abi Gazan'ın ve babasının Avrupa politikalarını devam ettirmeye çalışmıştır. İlhan'ın, Memluk Sultanı en-Nasır ile barış yapma isteği ile İlhanlı-Avrupa ilişkisinin seyrinde kısmen de olsa değişikliğe yol açmıştır. Olçaytu Han zamanında Fransa, İngiltere, Papalık ve Bizans ile mevcut temaslar devam etmiştir.¹³ Devletin merkezindeki önemli bir sorun ise iki büyük devlet adamı olan Vezir Reşiddüdin ve Vezir Taceddin Ali Şah arasındaki güç kavgasıydı. Araları iyice açılmış bulunan bu iki vezir sürekli bir çekişme halindeydiler. Bunların bu halleri Olçaytû Han'ın saltanatı boyunca devam etmiş ancak Ebû Sa'îd Bahadır Han döneminde Reşiddüdin'in öldürülmesiyle çözülmüştür. Olçaytû Han 14 Aralık 1316 tarihinde otuz altı yaşındayken hastalanarak öldü.¹⁴

¹³ Olçaytu Han döneminde mezkur Avrupa devletleri ile olan ilişkilere dair bkz. Kirişoğlu, İlhanlı-Avrupa İlişkileri, s.118-127.

¹⁴ Spuler, *İran Moğolları*, s. 131.

2. Soysal ve Kültürel Gelişmeler

Cengiz Han'ın ölümünden sonra Moğol İmparatorluğunun ulaştığı sınırlar hatta hedeflenen sınırlar dahi Cengiz'in dört torunu arasında paylaşılmış böylelikle merkezde büyük hanı üstün kabul eden fakat birbirinden bağımsız hareket eden dört ayrı Moğol devleti ve bunların bir araya gelmesiyle oluşan Moğol Konfederasyonu oluşmuştu. Bu paylaşımında kendisine Cengiz ülkesinin batı yakası düşen Hülâgü Han, Büyük Han'ın verdiği yarlıkla batıya yani Horasan, İran, Anadolu ve Mısır'a doğru sefere çıkmıştı¹⁵. 1256 yılına rastlayan bu olay İran Moğollarının diğer adıyla İlhanlıların kuruluş tarihidir. Bu sefer sonucunda Hülâgü Han, Azerbaycan merkez olmak üzere İran ve Arap topraklarının önemli bir kısmına yerleşmişti. Böylelikle Moğollar Müslüman Dünya ile komşu olmuş dahası onların pek çok devletinin yeni hakimi durumuna geçmiştir. İslam dünyası için oldukça sancılı bir dönem olan bu olay pek çok Müslüman ülkenin sonunu getirmişti. Fakat sonraları Gâzân Han'ın İslam'ı kendine din olarak seçmesi ve yönetim anlayışında köklü reformlara gitmesiyle durum değişmişti. Baştan yıkıcı bir olay gibi görünen Moğolların Yakın Doğu'da belirlemeleri ve güçlenmeleri tarih içinde sosyal, kültürel ve siyasal açıdan oldukça önemli sonuçlar verecek olan köklü bir değişimin habercisi ve tarihsel bir kırılma noktasıdır.¹⁶Gâzân Han'la birlikte İslam olmaları ile İlhanlılar, İslam dünyasında yerleşik bir pozisyon kazandılar ve Gâzân Han'ın yaptığı reformlarla¹⁷ bu güne kadar İslam ülkelerini sömüren ve zulme dayanan bir

¹⁵ Reşidüddîn, *Cami'üt-Tevarih*, c.II, s.236-237;Spuler, *İranMoğolları*, s.59

¹⁶ Erdem, "Olcaytû'nun Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri", s.8

¹⁷ Gazan Han'ın reformlarına dair bkz. Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, İstanbul, 2009.

politika izleyen İlhanlılar bu reformların ardından artık sömürren değil, yöneten ve adaleti temel alan bir yaklaşımı benimsediler. Bunun arkasından da ciddi bir imar faaliyeti başlamıştı. Vergiler ve yönetim prensiplerinin de ciddi değişiklikler yapılmıştı.

Gâzân Han, İslam'ı seçmiş ve Müslümanlarla daha iç içe bir hayat sürmeye başlamış olmakla beraber Moğol kimlik ve şurundan asla vazgeçmemiş, aksine Moğol kimliğini ve ruhunu perçinleştirecek tarih çalışmalarını başlatmıştır.¹⁸ Bu iş ile de büyük vezir Reşîdüddîn görevlendirildi. *Cami'üt-Tevarih* bu çalışmanın neticesinde doğmuş bir eserdir.¹⁹

Gâzân Han'ın 1304'te vefatı ile hanlık görevi kardeşi Olcaytû Han'a kalmıştı. O, saltanata geçtiğinde İlhanlılar radikal bir değişim süreci yaşamaktaydılar. Bu değişim sadece İlhanlılarda değil tüm Yakın Doğu'da yaşamaktaydı. Bu değişimin temel gücü dindi. Türklerin ve Moğolların elinde yeni bir kimliğe bürünen İslamiyet hem ciddi bir dönüştürücü güç oluyor hem de bizzat kendisi köklü bir değişim yaşıyordu. İlhanlılarda başlayan köklü sosyoekonomik değişimin mimarı olan büyük hakan Gâzân Han, son zamanlarında kardeşinden reformlarına sadık kalması ve devam ettiricisi olması sözünü almıştı²⁰. Olcaytû Han, ağabeyine verdiği söze elinden geldiğince sadık kalmaya çalıştı.

¹⁸ Erdem, "Olcaytû'nun Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri"s. 25

¹⁹ Erdem, "Olcaytû'nun Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri", s.27

²⁰ Erdem, "Olcaytû'nun Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri" s.28

Olcaytû Han, şehzadelîği zamanında Horasan valilîği yapıyordu. Ağabeyinin durumunu, emir ve vezirlerin yaklaşımlarını ve faaliyetlerini Emir Mulay'ın verdiği haberler aracılığıyla takip ediyordu. O, ağabeyinin ölüm haberini alır almaz harekete geçti. Çünkü bu esnada Geyhatu'nun oğlu Alafreng'in hükümdar olama arzusu ve gayreti içinde olduğunu da öğrenmişti derhal duruma müdahale etti. İlhanlı sarayının en muteber ve kudretli emirlerinin de desteğini alarak Mazenderan'a yürüdü ve Alafreng'i yakalayarak öldürdü.²¹ Daha sonra Horasan'a gelerek buradaki işleri yoluna koydu ve Emir Sevinç, Esen Kutluğ, Celayir Hüseyin, Ali Kuşçu gibi İlhanlı sarayının güçlü isimleriyle beraber Tebriz'e doğru hareket etti. 703 senesinin son ayının beşinci günü(9 Temmuz 1304) Ucan'a vardı. Burada Gâzân Han için "Yasa"ya uygun bir yas töreni yapıldı. Ardından da Olcaytû Han'ın İlhanlığı ilan edildi. Onun asıl adı Hudabende'ydi. İlhan olduktan sonra mutlu ve mesut anlamlarına gelen "Olcaytû" adını aldı ve bundan böyle "Muhammed Olcaytû Hüdabende" adıyla anıldı. 23 yaşında tahta çıkan İlhan, ağabeyinden kalma tüm yarlıkların geçerli olduğunu ilan etti. Ardından da idari mekanizmada kendine göre bazı atamalar gerçekleştirdi. Devletin uygulamaya başladığı reform politikasını devam ettirme gayretine koyuldu. Devrinin önemli siyasi olaylarının başında Gilan seferi ve Danişmend Bey ile olan mücadele gelmektedir. Diğer önemli siyasi bir mesele ise Yesavur ile yaşanan didişmelerdi.²²

Olcaytû devri İlhanlılar açısından sıçrama göstermek için oldukça uygun bir dönemdi. Çünkü Derbent'in yukarısındaki ezeli rakipleri olan Altın Orda Devleti eski gücünü yitirmiş ve

²¹ Milani, *Ebû Sa'îd*, s. 30.

²² Milani, *Ebû Sa'îd*, s.33.

bir tehdit oluşturma özelliğini çoktan kaybetmişti. Keza güneydeki rakipleri olan Memlûk Devleti de oldukça ağır iç karışalıklarla boğuşuyordu.²³ Anadolu'da da Selçuklu Devleti artık hiçbir siyasi ve askeri misyona sahip değildi ve Fars kökenli bürokratların marifetiyle İlhanlıların emrinden dışarı çıkmayan bir kukla hanedanlık durumundaydı. 1308 tarihinde de artık bu devletten söz etmenin imkanı olmayacaktır. Bunun dışında da Anadolu'da İlhanlılara baş kaldıran Karamanoğulları gibi birkaç Türkmen beyliğinden başkası yoktu. Bu da Moğollar için bir tehdit oluşturmamaktaydı. İşte siyasi açıdan bu uygunluğu değerlendirme arzusunda olan İlhan Olcaytû, yeni ivmeler kazandıracak atılımların peşindeydi. Olcaytû Han devrinin en temel özelliği kültürel ve dini alanda yapılan atılımlar ve ülke gündemine bu iki konunun hakim olmasıdır.²⁴

Olcaytû Han, devleti Moğollar ve Farslılar arasında ikiye ayırmıştı. Orduyu Kutluğ Şah ve Emir Çoban'a bırakırken bürokratik yönetimi de meşhur tarihçi ve ilim adamı, vezir-Reşîdüddîn'e ve Sadüddin Saveci'ye bırakmıştı. O'da bu ikili yönetim ağının ortasında kendini merkeze olarak devletin tüm yönetim mekanizmasının hakimiyetini sağlamaya çalışmıştı.

Olcaytû Han, ağabeyi Gâzân Han'dan devraldığı reform sürecinin iyi bir takipçisiydi. O da imar faaliyetlerini aralıksız sürdürdü. İlhanlı ülkesini, özellikle Bilad-ı Rum'u (Anadolu), Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia'yı mamur hale getirmişti fakat onun imar alanının en önemli icraatı kuruluşundan sonra İlhanlıların başkenti olacak olan ve eski köklü şehirlerden hiçte aşağı kalmayacak ayarda olan Sultaniye şehriydi. O, bu şehri, 1304 senesinin ilkbaharında kurmaya başlamıştı. Bu da

²⁴ Hafız Ebru, *Zeyl-i Camiü't-Tevarih*, s. 5

ağabeyinin vasiyetiydi, çünkü Gâzân Han sağlığındayken Kondur Olan adıyla anılan bir bölgede bu şehrin kurulmasını arzu ediyordu²⁵. Tam anlamıyla inşası 1313 senesinde tamamlanan şehir İslam dünyasının en gözde şehirleri arasında yer almıştı. Bu şehirde 7 büyük cami, dar'ı-şifa, eczane ve sayıları kesin bilinmeyen tekkeler, hangahlar ve medreseler bulunuyordu.²⁶ O, şehrin inşasından sonra belli sayıda mimar ve sanatkarı Sultaniye'ye getirdi böylelikle Sultaniye'de süsleme ve ince işçilikte gelişmiş oldu Sultaniye, Tebriz'den sonra İlhanlı ülkesinin en görkemli şehri haline geldi. Bazı mimari uzmanlarının yorumlarına göre ise Sultaniye, Tebriz'den bile ileride bir şehir olmuştu.²⁷ İmar faaliyeti olarak bundan başka biri Aras kıyılarında diğeri de Çamçal'da olmak üzere iki şehir daha kurulmuştu her iki şehrin adı da Sultanabad idi. Fazla gelişme gösteremeyen bu şehirlerden günümüze pek bir iz kalmamıştır.

Olçaytû Han'ın imar faaliyetleri içinde anılması gereken önemli bir eserde Erzurum'da kurulan "Yakutiye" medresesidir. Bu medrese Moğollar'ın Anadolu'da bıraktığı en görkemli mimari eserdir. Bundan başka Amasya Darüşşifası ve Ahmediye Medresesi bu dönemde Anadolu'da İlhanlılar eliyle yaptırılmış nadide mimari eserlerdir.

Olçaytû Han, sadece mimariye önem vermemişti. O'nun zamanında bilimsel faaliyetlere de önem verilmişti İlhanlılar'dan günümüze kalan pek çok kıymetli eser Olçaytû Han zamanında onun emri ile yazılmıştır. Bunların başında değerli

²⁵ Milani, *Ebû Sa'id*, s. 48

²⁶ Wilber, *The Architecture of Islamic Iran The Ilkhanid Period*, s. 25

²⁷ Wilber, *The Architecture of Islamic Iran The Ilkhanid Period*, s. 26-27

vezir ve ilim adamı Reşîdüddîn tarafından kaleme alınan *Camîü't-Tevarih* gelmektedir.

Her ne kadar ağabeyi zamanında başlayan milliyetçi ve seküler cereyan güçlenerek devam ediyorsa da Olcaytû Han'ın bizzat kendisi dini meselelerle fazla meşgul oluyordu. Din adamlarına fazla zaman harcıyor ve onlarla ilmi tartışmalara giriyordu. Bundan dolayı birkaç kere din değiştirmiştir. O aslında Hristiyan bir annenin evladıydı. Doğduğu zamanda Hristiyan adetlerine göre vaftiz edilmişti.²⁸ Daha sonra annesinin vefatını izleyen yıllarda Müslüman bir kadınla evlenerek kendine din olarak İslam'ı seçmiştir. O, Müslüman olduğu ilk zamanlarda dört Sünnî mezhepten Hanefi mezhebini seçmişti. O bu süreçte her türlü ilmi ve dini meselede Hanefilerin destekçisi olmuştu. Han'ın desteğini arkalarında hisseden Sünnî mezhep imamları basılan sikkelerin üzerinde Hulafa-i Raşîdîn'in isimlerinin yazılmasını istiyor ve bunun için uğraş veriyorlardı. Ancak tecrübeli bir devlet adamı olan vezir Reşîdüddîn mezhep tartışmalarını alevlendirir gerekçesiyle bu işe karşı çıkmış ve engellemiştir.²⁹ Olcaytû Han'ın Sünnî mezhep imamlarına gösterdiği aşırı teveccüh bürokratlar ve ulema arasında kıskançlıklara ve tepkilere yol açıyordu. Bu bâbta tartışmalar sürüp giderken Hüdâbende Olcaytû, 1310 yılında kendisine mezhep olarak Şii mezhebini seçmişti. Onun bu tavırının ardından emirlerin pek çoğu da onun izinden giderek Şii olmuşlardı. Olcaytû Han, Şiiliğin yayılması için elinden geleni yapıyordu. İlhanlı sarayında artık Şiilerin altın çağı başlamış

²⁸ Spuler, *İran Moğolları*, s. 245

²⁹ Erdem, "Olcaytû'nun Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri", s.29

oluyordu. Şii dünyasının güçlü isimleri İlhanlı sarayında toplanmaya başlamışlardı. Bu isimlerin başında Fahreddin Muhammed, Nâsrüddîn Tûsî'nin öğrencisi olan Alleme Hillî ve Alleme Cemâleddîn Hasan bin Mutahhar- ı Hillî gelmekteydi.³⁰

Olçaytû Han zamanında İlhanlı hanedanında din bakımından İslam ciddi bir prestij kazanmıştı. Kökeni şaman olan İlhanlı ülkesinde geçmiştenden gelen bir gelenek olarak devlet, tüm dinlere eşit mesafede kalırdı. Dini eğilimler devlet içinde fazla etkin hale getirilmezlerdi. Bu geleneği Ahmet Teküder'in Memlûk Devleti'ne karşı siyasi bir manevra olarak İslam'ı benimsemesi kırmış gibi görünse de Teküder'in devrilmesiyle eski yapı varlığını korumaya devam etmişti, ta ki Gâzân Han'ın İslam'ı kendisine din olarak seçmesine kadar. Gâzân Han'ın İslam'ı tercihi Müslümanlara devlet içinde güç ve itibar kazandırmıştı. Fakat bu aldatici bir itibardı. Çünkü Gâzân Han ile beraber İslamlaşmanın yanında mili şuurda gelişmeye başlamıştı. Bunun sonucunda İlhanlılar arasında İslam'a dayalı fakat dünyevi işlerde dinin etkisinin fazla hissedilmediği seküler bir atmosfer oluşmaya başlamıştı. Olçaytu Han'ın dinlere karşı zaafı olmasından ötürü bu eğilim biraz sekteye uğramıştır. Başlangıcında Hristiyan olan Olçaytû döneminde bölgede yaşayan Hristiyanlar devlet içinde güç kazanma umuduna kapılmışlardı. Ancak sonraları İlhan'ın İslamı tercih etmesi onların bu umutlarını boşa çıkarmıştı.³¹

Olçaytû Han'ın Hanefi olarak İslam'a girişinin ardından Sünnîliği bırakarak Şiiliğe geçişi Sünnîlerinde umutlarını da boşa çıkarmıştı. Bu dönemin önemli özelliği artık saray içinde

³⁰ Spuler, *İran Moğolları*, s. 265-266

³¹ Spuler, *İran Moğolları*, 245

dini eğilimlerin etkin hale gelmesiydi. Devlet içerisinde İlhan Olcaytû'nun Hanefi olduğu dönemlerde mezhep kavgaları yaşanmıştı. Başını Reşî-düddîn'in çektiği ve bürokrasiye hakim olan Fars kökenli Şafi gurup ile Türk ve Moğol kökenli asker ve emirlerden oluşan Hanefi gurup arasında bir çatışma yaşanmaktaydı. Şafiler, İlhan'ın Hanefi olmasını ve Hanefilerin devlet yönetimi üzerinde hakimiyet kurmalarını çekemiyorlardı. Ancak bu durum çok uzun sürmemişti. Olcaytû Han'ın Mezhep değiştirerek Şiiliğe geçmesi her iki guruba da güç kaybettirmişti yukarıda da belirttiğimiz gibi İlhan'ın yanında artık Şii kökenli kişiler güç kazanmıştı. Ayrıca Hanefi fıkının katı hukuk anlayışından bunalan Olcaytu Han, dinin daha çok sufi ekollerine yakın durmaya başlamıştı. O devrin meşhur pek çok mutasavvıfını sarayında ağılamış onlarla ilgilenmiştir. Aynı zamanda pek çok Türkmen babasıyla da görüşme halindeydi. Bunların en tanınanı Barak Baba idi.³²

İlhanlılarda yaşanan dini eğilimlerin güç kazanması ve sarayda kendini göstermesi genel süreç içinde ayrıntı kalacak bir vaka olarak değerlendirilmelidir. Çünkü İlhanlıları da içine tüm Yakın Doğu' da bir millileşme ve devletler nazarında sekülerleşme süreci aratarak ilerlemektedir. 1258 tarihinde Bağdat'ın Hülâgü Han tarafından işgali ve halifeliğin dağıtılması basit bir hadise değildi. Bu olayın sosyal ve siyasi sonuçları ancak bu zamanlar da kendini göstermeye başlamıştı. Bu yeni süreçte İslam bir din olarak güçlenmekteyken siyasi bir gerileme yaşamaktaydı. Yakın Doğu'da İslam'a inanan insan sayısı giderek artmakta İslam tüm Ön Asya'nın toplumlarının kültür ve medeniyetini kendi boyasıyla boyamaktaydı. Bölgede oluşan

³² Erdem, "Olcaytû'nun Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri", s.31

her türlü mimari düşünsel ve sanatsal ürünlerde İslam'ın etkisi görülmekteydi. Sosyo-kültürel boyutta bunlar yaşanırken siyasi boyutta ise İslam güç kaybetmişti. Halifeliğin yıkılmasıyla siyasi İslam birliği dağılmış ümmet sisteminden millet sistemine geçiş yaşanmıştı. Böylelikle Karahanlıların İslam'a girişiyle beraber başlayan Türklerin İslam'a hizmetteki temel hedefi olan yekpare bir İslam siyasi organizasyonunun kurulamayacağı gerçeği net bir biçimde görülmüştü. Yeni süreçte dinleri aynı fakat dine yaklaşımları ve yerel kültürleri farklı olan ayrı siyasi emellere sahip çok toplumlu, çok devletli ve çok kültürlü Müslüman bir Yakın Doğu manzarası karşımıza çıkmaktadır. Bu yeni sürecin başat belirleyicileri de Türklerle beraber Moğollar olmuştur. Moğollar, bölgeye gelmeleriyle beraber kendileri de İslamlaşma ve Türkleşme süreci yaşamaya başlamışlar bunun yanında kendi kültür ve siyaset değerlerini bölge kültürüne katmışlardır.

B. Ebû Sa'id Bahadır Han Devrinin Önemli Olayları

1. Ebu Sa'id Bahadır Han'ın Şehzadeliliği

Ebû Sa'id Han'ın annesi, Olcaytû Han'ın dördüncü hanımı olan Hacı Hatun'dur. 1295 yılında doğan Ebû Sa'id, dokuz yaşına kadar sarayda ailesinin yanında yetişmiştir.

Ebû Sa'id Bahadır Han'ın şehzadelik devri olan Olcaytû Han'ın saltanatı, İlhanlı ülkesinde bir dönüm noktasıydı. Olcaytû Han zamanında İlhanlıları meşgul eden önemli bir olay Çağatay Hanlığı ile yaşanan Derbent kriziydi. Derbent bölgesinde Çağatay Hanlığı da hak iddia ediyordu. Bu sorundan dolayı iki ülke arasında sınır olan Derbent bölgesinde çatışmalar yaşanıyordu. Hatta Çağatay şehzadeleri Horasan'a kadar uzanan akınlar yapıyorlardı. Bu akınlar İlhanlılara zarar veriyor

bölgeye gönderilen İlhanlı kuvvetleri ve emirler bu durumu engelleyecek kesin bir sonuç alamıyorlardı. Bunun üzerine durumu çözecek kalıcı ve etkili bir yol arayan Olcaytû Han henüz dokuz yaşında bulunan oğlu Ebû Sa'îd'i kalabalık ve güçlü bir maiyet ile destekleyerek 1304 senesinde Horasan'a vali olarak atadı.³³

Ebû Sa'îd'in maiyetindeki bu emirlerin her biri Horasan'ın idari görevlerinden birisi ile görevlendirilmişti. Ebû Sa'îd'in atabeyi de olan Sevinç Noyan emir'ül-ümeralığa, Kutluk Şah'ın oğlu Say Kutluk on bin kişilik sağ kol kuvvetlerinin komutanlığına, Emir Çoban'ın oğlu Hasan, on bin kişilik sol kol kuvvetlerinin komutanlığına, Esen Kutluğun oğlu Tükent, Rüstem-i Mulay ile beraber tayin işlerinden sorumlu birim olan Divan-ı Tuşamışlık'e, Hoca Reşîdüddîn'in oğlu Abdüllatif Sahib Divanlığa, Bayıtmış'ın oğlu Muhammed Bey, İlbasmış'ın oğlu Nönker, avcı başlığına, Nurin Noyan'ın oğlu Nikruz, idacılığa, Çiçek'in oğlu Ali Padişah, Harancılığa, Mulay Şadi'nin oğlu Cantimur alemdarlığı, Yasavvul'un oğlu Isın yasavulculuğa, Muhammed'in oğlu Mısır Hacı odacılığa, Sutay Noyan'ın oğlu, Kara Muhammed, Suyurğatmış oğlu Şeyh Ali ve Tâceddin Ali Şah mali işlerin başına getirilmişti.³⁴ Böylelikle genç şehzade ilk idari tecrübesine böylesine kalabalık, güçlü ve seçkin bir ekiple ve oldukça hassas bir görevde başlamış oluyordu. Ebû Sa'îd bu göreve getirilmeden önce atabeyi Emir Sevinç ile birlikte onun ordugahında yaşıyordu. Ebû Sa'îd'in Horasan'a varacağı haberi gelince Emir Yasavul ve Herat meliki, şehzadeyi karşılamak için büyük bir hazırlık yaptılar. Ebû Sa'îd büyük bir tantana ile Horasan'a vardı.

³³ Spuler, *İran Moğolları*, s. 129

³⁴ Hafız Ebru, *Zeyl-i Cami'üt-Tevarih*, s.61

Bu arada Çağatay şehzadesi olan Yesavur ile önceden beri düşmanlığı olan Şehzade Köpek, Çağatay Hanı olan kardeşi Esen Buka'yı Yesavur aleyhine kışkırtmaktaydı. Yesavur'un gizlice Olcaytû Han ile temas halinde olduğunu ileri süren Şehzade Köpek, Yesavur'un isyan hazırlığı içinde olduğunu da söylüyordu. Esen Buka kardeşinin bu tahriklerine kapılmıyordu. Bunun aksine Yesavur'a güveninin sonsuz olduğunu belirtiyordu. İddialarından vazgeçmeyen Köpek, Yesavur'un kendilerinden olmadığını bu sebeple de Horasan'ın tamamının alınamadığını ve Mazenderan'a kadar inilemediğini iddia ediyordu. Bu tarz söylemlerine aralıksız devam eden Şehzade Köpek sonunda Çağatay Han'ı olan kardeşini ikna etmiş ve Yesavur'un aleyhine çevirmişti. Bu durumdan haberdar olan Yesavur, kendisini kurtarmak için Ebû Sa'id'e bir elçi göndererek İlhanlılara ve Olcaytû Han'a bağlı olduğunu bildirmişti.³⁵ Yesavur ayrıca Seyhun Nehri üzerinden kendi boyu ile birlikte geçiş izni de istemişti. Yesavur'un bu isteklerini Horasan valisi Ebû Sa'id'e bildiren elçi, çok kıymetli hediyeler de getirmişti. Fakat Ebû Sa'id, risk ve sorumluluk almak istemediğinden elçiyi kabul etmeyerek Olcaytû Han'a yönlendirdi.

Olcaytû Han, Yesavur'u kabul etmiş ve arzularını yerine getirmiştir. Belh sınırından Kabil ve Kandahar'a kadar olan alanda kendi boyu ile birlikte yaşamasına müsaade etmiştir. Bu bölgede her hangi bir saldırıya uğrarsa Ebû Sa'id'in emrindeki birliklerin kendisini savunacağı sözünü de vermiştir. Bu müjdeli haberi alan elçi Yesavur'a sunulmak üzere kendisine verilen kıymetli hediyeler ile birlikte Yesavur'un yanına doğru yola çıktı.³⁶ Elçi vardıktan sonra Yesavur, içinde bulunduğu

³⁵Milani, *Ebû Sa'id*, s. 43

³⁶ Hafız Ebru, *Zeyl-i Cami'üt-Tevarih*, s.63

emniyet ortamına güvenerek, Köpek'in emrindeki emirlere yüklü meblağlarda paralar vererek ve çeşitli vaatlerde bulunarak kendine yanına çekmiştir. Bununda akabinde Seyhun Nehri'ni geçerek Horasan'a girmeye hazırlanmıştır. Onun bu hazırlığından haberdar olan Köpek, hızlıca hazırlıklara başlamıştı. Bir taraftan ordusunu toplayan Köpek, diğer taraftan da Ebû Sa'îd'in desteğini de kazanmaya çalışmaktaydı. Bu amaçla Ebû Sa'îd'e bir elçi gönderdi. Ebû Sa'îd'e gelen elçi muhatap alınmayarak doğru Olcaytu Han'a gönderildi.

Olcaytû Han ise Kurumişi ve Toğay Noyanları kalabalık bir ordu ile bölgeye sevk ettiği gibi Ebû Sa'îd'e de emrindeki emir ve birliklerle Yesavur'a yardımcı olmalarını buyurdu. Köpek ile karşı karşıya kalan Yesavur İlhanlıların yardımı gelmeden savaşa girmek istemiyordu. Fakat yaşanan gelişmeler neticesinde savaşa girmek zorunda kaldı. Savaşın hızlanmaya başladığı esnada İlhanlı birlikleri yardıma yetiştiler. İlhanlıların gelmesiyle gücü artan ve maneviyatı güçlenen Yesavur, Köpek karşısında galibiyet kazandı ardından Maverâünnehir'de büyük bir tahribat ve yağma gerçekleştirdi. Bununla da yetinmeyen Yesavur; Semerkant, Buhara, Tirmiz ve civarındaki yerleri yağmalayarak halklarını göçe zorladı.

Köpek, ordularını toparlayarak yeniden saldırıya geçtiyse de kışın bastırmasından dolayı bir sonuç alamadan geri dönmek zorunda kaldı. Yesavur, bu galibiyetteki yardımlarından dolayı teşekkür bağlamında Olcaytû Han'a çok kıymetli hediyeler gönderdi.

Ebû Sa'îd'in Horasan valiliği üç yıl sürmüştü ve valiliği boyunca bu gibi olaylarla uğraşmak zorunda kalan genç şehzade valiliği esnasında iyi bir tecrübe edinmişti.

2. Olcaytû Han'ın Ölümü ve Ebû Sa'id Bahadır Han'ın Tahta Geçışı

Ebû Sa'id'in Horasan valiliğinin sonlarına doğru Olcaytû Han'ın hastalığı giderek ilerlemekteydi. Hastalığın ağırlaşması üzerine devletin önemli isimleri bir karışıklığa yol açmamak ve devleti başsız bırakmamak için Ebû Sa'id'e elçi göndererek derhal Sultaniye'ye gelmesi gerektiğini bildirdiler. Devlet ileri gelenlerinin hesabına göre, eğer Olcaytû iyileşirse bu bir ziyaret kabul edilecekti. Fakat Olcaytu'ya bir şey olursa bir otorite boşluğuna ve kargaşaya meydan vermeden Ebû Sa'id'i han ilan ederek devletin sürekliliği ve selameti sağlanacaktı.³⁷

Elçi Horasan'a ulaştığında Ebû Sa'id Mazenderan'da, atabeyi olan Emir Sevinç ise Merv civarında bulunuyordu. Haberi alan tecrübeli devlet adamı Emir Sevinç, acilen Mazenderan'a Ebû Sa'id'in yanına giderek babasının kendilerini çağırıldığını ve zaman harcamadan yola çıkmaları gerektiğini söyleyerek derhal Sultaniye'ye doğru yola koyuldular. Bu zaman aralığında İlhanlı hükümdarı Olcaytû'nun ağır hastalığı haberi Horasan'da ve Ebû Sa'id'in karargahında duyulmuştu. Bu haberin yayılmasından ve şehzadenin de Horasan'dan ayrılmasından sonra bu durumu fırsat bilen Bektut, Horasan ve civarında isyan etmişti.

Şehzade ve atabeyi Rey şehrine vardıklarında Olcaytû Han'ın vefatı haberini almışlardı.³⁸ Bunun üzerine Emir Sevinç, Olcaytû'nun ordusunun durumundan ve Sultaniye'deki genel durumdan haberdar olmak amacıyla bir elçi göndermeyi teklif etti. Ebû Sa'id'de bunu kabul etti. Gönderilen elçiye sarayın genel havası ve Emir Çoban'ın nerede olduğu ve ne ile

³⁷ Spuler, *İran Moğolları*, s.128

³⁸ Spuler, *İran Moğolları*, s.132

meşgul olduğu³⁹ ile ilgili haberler getirmesi emredildi. Sultaniye'ye varan elçi ilk önce Olcaytû Han'ın eşi Kutluk Şah Hatun ile konuştu. O'ndan Ebû Sa'îd'i bekledikleri haberini aldı. Daha sonra Ali Şah ile görüştü Onun marifetiyle de Emir Çoban'ın yanına vardı Onunla da konuştu. Ondan da Kutluk Şah Hatun'un verdiği cevabı destekleyen cevaplar aldı. Bundan başka devlet erkanının ileri gelen birkaç simasıyla da görüşen elçi, Ebû Sa'îd'in yanına dönerek duyduklarını O'na anlattı. Bunun üzerine Ebû Sa'îd maiyetiyle hemen Sultaniye'ye doğru yola çıktı. Şehre yaklaşınca karşılanacağını bilen Ebû Sa'îd burada çadırlar kurdurarak kendisine istikbal verecek olanları beklemeye başladı. Emir Çoban ve diğer devlet adamları Ebû Sa'îd'i karşılamak üzere yola çıktılar. Emir Çoban, huzura vardığında atından indi. Maiyetindekiler de Çoban'ın arkasından atlarından indiler ve Emir Çoban önde, maiyeti arkada şehzadeye doğru yürümeye başladılar. Ebû Sa'îd'i karşısında gören Emir Çoban Moğol geleneklerine uyararak onun karşısında birkaç kez diz çöktü ve elini öptü. Arkasından da hep beraber Sultaniye'ye doğru yola çıktılar. Şehre vardıklarında yasaya uygun olarak yas tutuldu ve fakirlere sadaka dağıtıldı.

Bu iş hallolduktan sonra devlet işleri için görüşmeler başladı. Burada geçmişten beri aralarında rekabet olan Emir Sevinç ile Emir Çoban arasında iktidar kavgası yaşandı.⁴⁰ Ancak Emir Sevinç olgunluğu ve ihtiyatlı tavırları ile Emir Çoban'a öncelik vererek bir tatsızlık çıkmasını önledi. Devlet bürokrasisindeki atamalarda belirleyici Emir Çoban oldu. Atamalarla

³⁹ Bunun temel sebebi diğer bölümlerde de değinildiği gibi, İlhanlı sarayının etkin ve tecrübeli iki bürokratu olan Emir Sevinç ve Emir Çoban arasındaki siyasi rekabet ve Ebû Sa'îd'in Emir Çoban'ın saltanatını ilan edilecek bir fırsat kolladığına dair taşıdığı şüphedir.

⁴⁰ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.82

ilgili görüşmeler tamamlandıktan sonra. İlhanlı Devleti'nin yeni hükümdarı meşruiyet kazanmış oldu. Töreye uygun olarak yapılan törenle 716 Safer'inin başlarında yani 1317 Nisan'ının ortalarına doğru Bir elinden Emir Çoban bir elinden de Emir Sevinç tutarak Ebu Sa'id'i İlhanlı tahtına oturtular. Ardından da Ebû Sa'id'in hükümdarlığı kutlandı.⁴¹Ebû Sa'id, İlhanlı tahtına geçtiğinde henüz on iki yaşındaydı. Bu sebeple de Ebû Sa'id'in saltanatının ilk yılları bu iki emirin özellikle de Emir Çoban'ın gölgesinde geçti. Buradan hareketle Ebû Sa'id'in saltanatı Emir Çoban'dan öncesi ve sonrası gibi iki farklı döneme ayrılabilir. Bu ilk devrede yaşanan çalkantılı olayların etkisi Sultan'ın hakimiyeti eline aldığı ikinci devreye o kadar çok tesir etmiştir ki sultanın tüm gayretleri ülkede bütünlüğü sağlamaya yetmemiş ve nihayet sultanın vefatı ile İlhanlı hanedanı siyasi birliğini kaybetmiştir.

Ebû Sa'id'in tahta geçmesiyle yapılan belli başlı atamaları şöyle sıralayabiliriz: vezirlikler eskiden devam ede geldiği üzere yine Taceddin Ali Şah ve Hoca Reşidüddîn'e bırakıldı, Ebû Sa'id'in yanında bulunan emirlerin her biri bir vilayete vali olarak atandı. Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş Noyan Anadolu valiliğine, İrencin Noyan Diyarbakır valiliğine, Emir Kutluk ise Yesavur meselesini çözmek üzere Horasan valiliğine atandı.⁴²

3. Yesavur Meselesi, Horasan ve Derbent

Horasan bölgesi için uzunca zamandır mücadele veren Yesavur, Olcaytû Han'ın vefat ettiği haberini alınca yeniden cesaretlendi ve harekete geçti. Bektut ile anlaşma yapan Yesavur,

⁴¹ Hafız Ebru, *Zeyl-i Cami'üt-Tevarih*, s.72

⁴² Spuler, *İran Moğolları*, s. 133

bu ittifak ile Horasan'ı yönetmek ve korumakla görevlendirilen Yasavul'u ortandan kaldırmayı ve Horasan'a sahip olmayı hedefliyordu. Bu niyetlerini kimseye hissettirmeden hareket eden ikili, gizlice hazırlanmaya başladılar. Yesavur cephesinde bu gelişmeler yaşanırken bölgedeki İlhanlı Valisi olan Yasavul'da Yesavur'dan kız istemişti. Vassaf'ın ifadesine göre bu kız Esen Kutluk'un kızı ve Yesavur'un da yeğeniydi. Ayrıca Bektut'ta bu kız ile evlenmek istiyordu⁴³.

Emir Yasavul kızını istemek için gereken yüklü miktardaki parayı Horasan'ın gelirlerinden toparlamaya teşebbüs etti. Paranın elli bin dinarını da Herat'tan almayı planladı. Bu iş için güvendiği iki adamını görevlendirdi ve bunları parayı altın olarak alıp gelmeleri için Herat'a gönderdi. Bu adamlar parayı toplamak için Herat halkına şiddet uygulamaya başladılar. Bu olay halkın Emir Yasavul'a karşı nefret duymalarına yol açtı. Diğer emirlerle de arasını açan Yasavul yalnız kaldı. Kendince düğün hazırlıkları yaptığı bir esnada düğün alayı ile Yesavur'un ordugahına doğru hareket ederken yolda Bektut'un ordugahına uğradı. Burada saldırıya uğrayan Yasavul az bir askeriyile kaçmayı başarsa da çok fazla kaçamadan yakalandı ve 717 Muharrem'inde yani 1317 Ocak'ında öldürüldü⁴⁴. Onun ölümü ile boşalan Horasan valiliğine Esen Kutluğ atandı.⁴⁵ Emir Yesavur ve Bektut bu yeni valiyi söz konusu olayda Yasavul'un suçlu olduğuna inandırmaya çalıştılar. Yesavur'unda Sultan Ebû Sa'îd'e hediyeler göndermesiyle olay ört bas edilmeye çalışıldı. Yasavul'un ölümünün ardından Yesavur önemli bir rakibinden kurtulmuş oluyor böylelikle meydan

⁴³ Tarih-i Vassaf , s. 620-621'den aktaran , *Ebû Sa'îd*, s. 61

⁴⁴ Spuler, *İran Moğolları*, s.133

⁴⁵ Spuler, *İran Moğolları*, s. 135

kendisine kalıyordu. Yeni vali Esen Kutluk ise Bektut ve Yesavur'un bağlılığını inandırıcı bulmaktaydı. Ancak Esen Kutluk'un valiliği kısa sürmüştü.

1318 senesinde Horasan'da yeniden karışıklıklar çıkmaya başlamıştı. Meydanı boş bulan Yesavur ayaklandı ve Horasan ve civarını tahrip etti. Bu şekilde yağmalayarak Mazenderan'a kadar ilerledi. Bu olaylar meydana gelirken Özbek Han'ın kalabalık bir ordu ile Deşt-i Kıpçak üzerinden Derbent ve Azerbaycan'a saldıracağı istihbaratı alındı. Ayrıca Diyarbakır da Memlûklerin saldırısına uğramıştı. Bu iki kötü haber Sultanîye'ye ulaştığında Sultan Ebû Sa'id saldırıları karşılama için emirlerini görevlendirdi. Emir Hasan, Horasan'a giderken Sultan da diğer maiyeti ile Karabağ'a gitti. Emir Çoban ise Gürcistan üzerinden düşmanın önünü kesmek için yola çıkmıştı. Bu arada Emir Hasan bir elçi göndererek bütün Horasan'ın yerli küçük beylerin eline geçtiğini Yesavur'un ise Mazenderan'da bulunduğunu ve kalabalık bir orduya sahip olduğunu öğrendiklerini Sultana bildirmişti. Bu haber üzerine Ebû Sa'id'de Emir Hasan'ın yardımına kuvvet gönderilmesini emretti.⁴⁶ Derhal kalabalık bir birlik Emir Hasan'ın yardımına gitmek için yola çıktı. Bu birlikler Rey'de Hasan'ın birlikleri ile birleştiler. Gücü ve morali yükselen Hasan, ağır hava şartlarına rağmen düşmanın üzerine yürüdü. Emir Hasan'ın kuvvetlerinin üzerine doğru geldiğini öğrenen Yesavur, emirlerini çağırды ve yapılan istişare neticesinde geri dönmeye karar verdiler. Bunun üzerine güçlü bir orduya sahip olan ve her fırsat bulduğunda İlhanlılara sorun çıkaran Yesavur'un bu şekilde kendi haline bırakılmayacağını ileri süren Emir Çoban'ı haklı bulan Sultan, Horasan'a yürümeye karar verdi ve Emir Çoban'ı

⁴⁶ Hafız Ebru, *Zeyl-i Cami'üt-Tevarih*, s.85

Horasan'a gönderdi. Bu esnada Özbek Han'ın kalabalık bir ordu ile Derbent'e vardığı haberi geldi. Özbek Han ile karşılaşan az bir İlhanlı birliği Özbek Han'ın kalabalık ordusuyla baş edemeyeceklerini anlayarak geri kaçtılar ve Ebû Sa'îd'in yanına geldiler.⁴⁷

İleri hareketini sürdüren İlhan, tüm kuvvetlerini yanına topladıktan sonra Kür Nehri kenarında ordugahını kurdu. Burada ordugah kurarken her asker için bir çadır kurulmasını ve çadırların mesafeli bir biçimde kıyı boyunca uzanmasını emretti böylelikle düşmanın İlhanlı ordusunu kalabalık sanması sağlanacaktı. Bu arada Özbek Han ordusuyla geçtiği yerleri yağmalayarak Ebû Sa'îd'in karşısına gelmiş ve burada ordugahını kurmuştu. Bunu haber alan Emir Çoban, Horasan'a gitmekten vazgeçti ve emrindeki iki tümen asker ile sultanın yanına yardıma geldi. Emir Çoban'ında gelmesiyle güçlenen İlhanlı ordusu karşısında kendisine başarı şansı vermeyen Özbek Han, savaşmaktan vazgeçti ve Derbent'e doğru geri çekildi. Ancak Emir Çoban, Özbek Han'ın peşinden giderek onu yakaladı ve savaşarak Özbek Han'ın ordusunu bozguna uğrattı. Böylelikle uzun süredir İlhanlıları tedirgin eden Derbent meselesi şimdilik çözülmüş oluyordu.⁴⁸

Kafkasya'da başarılı olan İlhanlılar, Horasan'da uzun zamandır devletin başına dert olan Yesavur meselesini çözmek için harekete geçtiler. Bu iş ile ilgilenen Emir Hasan, Herat'ı kuşatan Bektut ve Yesavur'un üzerine yürüdü. Karşılıklı yapılan çatışmalarda Yesavur savaşı kaybetti ve kaçmaya başladı. Ordusu dağılan Yesavur az bir birlik ile kaçıyordu. İlhanlı kuvvetleri peşinden kovalasalar da hava şartlarından dolayı

⁴⁷ Spuler, *İran Moğolları*, s. 137

⁴⁸ Spuler, *İran Moğolları*, s. 139

güçsüz düşen askerler, yarı yoldan geri döndüler. Fakat Yesavur tamamıyla Horasan ve mıntikasından çıkartılmış oluyordu. Böylelikle Horasan bu sıkıntıdan kurtulmuştu.⁴⁹

Öte yandan Maverünnehir hakimi olan Köpek, Yesavur'u ortadan kaldırmak istiyordu. ayağına kadar gelen fırsatı kaçırmak istemeyen Köpek, emirlerini kalabalık bir ordu ile Yesavur'un üzerine gönderdi. Emir Hasan'da emrindeki beylere Herat'a gidip buradaki birliklerle desteklenip Kandeher'a doğru gitmelerini emretmişti. Bu gelişmeler yaşanırken Sicistan Hakimi de Yesavur'un üzerine ordusuyla yürüme kararı almıştı. Köpek'in birlikleri ile Yesavur arasında yaşanan çatışmada Yesavur öldürülmüştü. Yesavur'un ortadan kaldırılmasıyla Horasan ve civarında uzun bir süredir devam eden kargaşaya son verilmiş oluyordu.⁵⁰

4. Vezir Reşidüddin ve Ölümü

Tam adı Reşidüddîn Fazlullah b. İmâdüddeve Ebû'l Hayr Ali olan Reşidüddîn, 646/1248 yılında Hemâdan'da doğmuştur. Eğitim ve kültür seviyesi yüksek bir aile ortamında yetişen Reşidüddîn'in dedesi, Nasîreddün Tûsî ile birlikte Alamut kalesinde bulunan bir tabipti.⁵¹ Dedesi, Hülâgü'nün Alamut'u ele geçirmesiyle birlikte İlhanlıların hizmetine girmişti. Reşidüddîn'in babası da onun gibi attar ve hekimdi. Yahudi bir aliye mensup olan Reşidüddîn'in otuzlu yaşlarında Müslüman olduğu bildirilmektedir⁵². Bazı tarihçiler bu bilgiye şüphe ile yaklaşsalar da Reşidüddîn'in Yahudi kökenli olduğuna kesin

⁴⁹ Spuler, *İran Moğolları*, s. 137

⁵⁰ Milani, *Ebû Sa'id*, s., 48

⁵¹ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 234.

⁵² Boyle, "Rashîd al-Dîn: The First World Historian", s. 21.

bakılır.⁵³ İyi bir eğitim alan Reşîdüddîn, devrin bilinen ilimlerini öğrenmiş özel olarak da iyi de bir tıp eğitimi almıştı. Abâkâ Han zamanında İlhanlıların hizmetine giren Reşîdüddîn, Geyhâtu Han zamanında yükselmeye başlamış olup Gâzân Han zamanında ise saray tabipliğine getirilmişti.⁵⁴ Gâzân Han'ın yaptırdığı Gâzâniye'nin idari işleri ile ilgilendi ve buranın mütevveli heyetine getirildi. Saray içinde yükselmesini devam ettiren Reşîdüddîn, sonrasında vezir Sadreddin Zencânî'nin yanında idari işlerle ilgili yüksek bir memurluğa getirildi. Burada yaptığı çalışmalarla kendini gösteren Reşîdüddîn, Gâzân Han'ın beğenisini kazanarak 1298'de Zencânî'nin yerine vezirliğe getirildi⁵⁵. Onun vezir olduğu dönemde İlhanlı sarayının bir veziri daha bulunuyordu. Sadreddîn Sâveci ile Reşîdüddîn vezaret işlerini aralarında paylaşmışlardı.⁵⁶

Reşîdüddîn, 1303 senesinde Gâzân Han ile birlikte Memlûklere karşı düzenlenen Şam seferine katıldı.⁵⁷ Bu seferin ardından Gâzân Han tarafından tarih kitabı yazmakla görevlendirildi. 1304 senesinde Gâzân Han'ın ölümünden sonra kardeşi Olcâyту Han tahta çıkınca, Reşîdüddîn'i sahib-i dîvan yani tam vezir olarak atamıştı. Sadreddîn Sâveci ise bu yeni ortamda, şerîk-i umur-i dîvan makamında Reşîdüddîn'nin yardımcısı durumundaydı.⁵⁸ Reşîdüddîn'in İlhanlı sarayı içinde etkisi ve kudreti iyice artmıştı. Sadreddîn Sâveci, 1312 yılında devlet malını israf etmesi sonucu idam edilmişti.⁵⁹

⁵³ Jahn, "Bir Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddîn", s. 230.

⁵⁴ Browne, *A Literary History of Persia*, VIII,, s. 75.

⁵⁵ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 234.

⁵⁶ Togan, "Reşîdüddîn ", s. 704.

⁵⁷ Browne, *A Literary History of Persia*, VIII,, s. 76.

⁵⁸ Boyle, "Rashîd al-Dîn: The First World Historian", s. 22.

⁵⁹ *Tarih-i Benâketî*, s. 973; Spuler, *İran Moğolları*, s. 125.

Onun yerine şerîk-i umur-i dîvanmakamına Tâceddîn Ali Şah tayin edilmişti.⁶⁰ Bu iki vezirin arası 1315 yılında açılmıştı. Tâceddîn Ali Şah da devlet içinde güçlü bir bürokrat haline gelmişti.⁶¹ İki güçlü vezir arasındaki anlaşmazlık devlet içinde uzunca bir süredir devam ede gelen bürokratik çekişmelerin de açığa çıkmasını ve bu iki vezirin altında daha da keskinleşmesini sağlamıştı. Olcâytu Han, durumu kurtarmak için bu iki vezir arasında ülke topraklarının idaresini paylaştırmıştı.⁶²

İki vezir arasındaki rekabet ve husumet şimdilik durulmuştu ama çözülmemişti. 1317 yılında Hûdabende Olcâytu Han'ın ölümü ile İlhanlı tahtına Ebû Sâ'id Bahadır Han geçti⁶³. Daha küçük yaşta hükümdar olan Ebû Sâ'id'in saltanatı güçlü bürokratların çekişmesinin gölgesinde cereyan ediyordu. Moğol emirlerinden Emir Sevinç ve Emir Çoban arasında bir hakimiyet mücadelesi görülürken; İranlı bürokratlar arasında da Reşîdüddîn ve Tâceddîn Ali Şah'ın çekişmeleri devam ediyordu. Tâceddin Ali Şah, Ebû Sâ'id'e Reşîdüddîn hakkında ağır bir iftira atmış ve babası Olcâytu Han'ı kasten öldürdüğünü söylemişti⁶⁴. Ebû Sâ'id Bahadır Han'ın babası Olcâytu Han son zamanlarında rahatsızlanmış ve son olarak da ağır bir ishal rahatsızlığı neticesinde ölmüştü. İşte Tâceddîn Ali Şah, aynı zamanda hükümdarın tabibi de olan Reşîdüddîn'nin yanlış ilaç kullanarak sultanı kasten öldürdüğünü ifade etmişti⁶⁵. Ebû Sâ'id Bahadır Han böylesine ağır bir suçlamaya kayıtsız kalmamış ve Reşîdüddîn'i Emir Çoban'a sorgulatmıştı. Neticede

⁶⁰ Spuler, *İran Moğolları*, s. 125.

⁶¹ Hondmîr, *Habîbüs's-siyer*, III, s. 135.

⁶² Kâşânî, *Tarih-i Olcâytu*, s. 50.

⁶³ Spuler, *İran Moğolları*, s. 132.

⁶⁴ Hondmîr, *Habîbüs's-siyer*, III, s. 124.

⁶⁵ Togan, "Reşîdüddîn", s. 706.

Reşîdüddîn hakkında idam kararı çıkmıştı. Reşîdüddîn 8 Cemaziyyevvel 718 yani 18 Temmuz 1318 tarihinde oğlu İzzeddîn İbrahim ile birlikte idam edilmişti. Küçük yaşta olan ve kendisinden yaşça ve tecrübece üstün olan bürokratlarının ve sayetinden de kurtulma palanları yapan Ebû Sâ'id'in Reşîdüddîn gibi birikimli ve tecrübeli bir bilim ve devlet adamını bu kadar kolay gözden çıkarması bu çerçevede değerlendirilmelidir. Malları yağmalanan Reşîdüddîn, Tebrîz yakınlarında kendi yaptırdığı Rab-i Reşîdî mahallesindeki türbesine gömüldü. Reşîdüddîn'in ölümü sadece İlhanlıların önemli bir bürokratını kaybetmeleri anlamına gelmiyordu. Yakın Doğu kültürü eşsiz bir şahsiyetini kaybetmişti. İlhanlı tarihinin en önemli simalarından olan Reşîdüddîn sadece bir hakim ve vezir değildi. İlhanlıların Yakın Doğu yerleşik kültürleriyle uyum sürecinin temel isimlerindendi. Pek çok konu ile ilgilenen Reşîdüddîn'in yüksek kapasiteli biri olduğu ortaya koyduğu eserlerde net bir biçimde görülmektedir. O, yirmi sekiz sene İlhanlı Devletine vezirlik yapmış üç sultana hizmet etmişti. Oldukça zengin olan Reşîdüddîn, İlhanlı coğrafyasında pek çok boş araziye tarıma açmış ve işler duruma getirmişti. En önemli eseri de hiç şüphesiz büyük bir hayır ve eğitim merkezi olan Rab-i Reşîdî'di. Vakıfnâmeden de anlaşıldığına göre Reşîdüddîn çok varlıklı biriydi. Öldüğünde 37.500 000 dinar değerinde nakdi serveti vardı⁶⁶.

Reşîdüddîn'in on dokuz eserinin bulunduğu zikredilir⁶⁷. Kuşkusuz, en önemli eseri bir dünya tarihi denemesi olan *Camîu't-Tevârih*'tir. Bunun dışında Reşîdüddîn, pek çok eser kaleme almıştı. Bu eserler arasında; Hint ve Çin kültürüne ait

⁶⁶ Togan, "Reşîdüddîn", s. 706.

⁶⁷ Togan, "Reşîdüddîn", s. 706.

tıbbî bilgileri topladığı *Tansûknâme-i İlhani der fûnûn-i ulûm-i hitai*, ziraat ile ilgili yine Çin kaynaklarına dayanarak kaleme aldığı *Kitâb-ı Âsâr ve Ahyâ*, Çin ve Moğol devlet yönetim ilkelerini derlediği *Kitâb-ı siyâset ü tedbir-i mülk-i hitaiyan*, Kur'an tefsiri olan *Miftâh el -tevâsir*, 19 ayrı risaleden oluşan *Tazvihât-ı Reşidî*, coğrafya ve dini meselelerden bahseden ve 14 risaleden oluşan *Letaif-i hakâik*, tıp siyaset ve din konularına değinen *Beyan el hakaik* başlıca eserlerini oluşturur.

Bundan başka yine çeşitli ilimlere ilişkin kaleme aldığı *Es'ile ve Ecvibe-i Reşidiyye*, dini edebi ve tarihi meselelere dair yazdığı *Fevâid-i Sultâniye*, *Münşeât*, *vakıfnâme-i Rab-ı Reşidî* de diğer önemli eserlerindedir⁶⁸.

Camû't-Tevârih

Camû't-Tevârih bir dünya tarihi niteliğinde olup türünün bilinen ilk örneğidir⁶⁹. Bu eseriyle Reşidüddîn, ilk dünya tarihçisi olma sıfatını kazanmıştı⁷⁰. Devrin kendisinden önceki kaynaklarının ihmal ettiği Moğol-Türk boylarının tarihine önemli bir yer ayırmıştı. Böylece bu iki milletin tarihte oynadığı rolü ortaya koyan önemli veriler sunmuştu. Arap-İslâm kaynakları tarafından Türk tarihinin ihmal edilmiş noktalarını kayıt altına alarak sonraki nesillere aktarmıştır. Türk tarihi üzerindeki en önemli katkısı kuşkusuz *Oğuznâme*'ye eserinde yer vererek Oğuz Kaan destanını çok erken bir dönemde kayıt altına almasıdır⁷¹.

⁶⁸ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 235.

⁶⁹ Boyle, "Rashîd al-Dîn: The First World Historian", s. 21.

⁷⁰ Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşidüddîn", s.228.

⁷¹ Togan, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tecüme ve Tahlili*, s. 13.

Reşîdüddîn, Câmî'ut-Tevârih'i Gâzân Han'ın emri ile 1301 senesinde yazmaya başladı. 1304 senesinde Gâzân Han öldüğünde hala eser tamamlanmamıştı. Reşîdüddîn, eserini ancak Olcâytu Han zamanında 1306/7 senesinde tamamlayabilmiştir⁷². Reşîdüddîn, eserini; "*Tarih-i Mûberekî Gâzân Han*", dünya Tarihi, Jenolojik bir bölüm ve bir coğrafya bölümü olarak dört ayrı bölümde tasnifler⁷³. Eserin birinci bölümünde İslam toplumlarında oluşan geleneğe uygun olarak peygamberlerin hikayesi ile başlar ve Hz. Muhammed ve Halife-i Raşîdîn ile devam eder⁷⁴. Bu kısımdan sonra o zamanki tarih geleneğinin dışında yeni bir usul çerçevesinde Dört büyük Türk devletinin geçmişinden ve faaliyetlerinden bahseder. Bunlar Gazneliler, Selçuklular, Oğuzlar ve Hârezmşahlardır. Reşîdüddîn'in bu eseri ilk sistematik Türk tarihi olarak Türk tarihçiliğinin başlangıcı olarak kabul edilebilir⁷⁵. Eserin bu kısmı Türk ve Moğol tarihi kültürü ve dili açısından oldukça önemli bir kaynak niteliğindedir. Türk kültürü açısından en önemli yönü ise Türklerin milli destanı olan Oğuz Kaan Destanına yer vermesidir. Bir Moğol tarihi yazmakla görevlendirilen Reşîdüddîn'in Moğolların geçmişine dair bilgiler verirken Türklere de önemli bir yer ayırdığı ve bir Türk tarihi yazdığı görülmektedir. Bunun sebebi Reşîdüddîn'in Moğolları Türklerin bir kolu olarak görmesidir. Ancak dilleri kültürleri ve etnik yapıları tamamen farklı olan bu iki ayrı milleti Reşîdüddîn kapasitesinde

⁷² Boyle, "Rashîd al-Dîn: The First World Historian", s. 26.

⁷³ Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddîn", s.232.

⁷⁴ Browne, *A Literary History of Persia*, VIII., s. 77.

⁷⁵ Togan, Arapların, Yahudilerin, Moğolların, Türklerin, Frenklerin ve Çinlilerin hakim sülâlelerinin şecerelerinden, Türk-Moğol hanlarının aile fertlerinden, büyük memurlardan, ordu mevcutlarından bahseden, *Şüab-ı penegâne* adını alan bu kısmı ayrı bir eser kabul eder. Togan, "Reşîdüddîn", s. 710.

bir şahsın karıştırmış ya da yanılmış olmasını kabul etmek çok makul görülmemektedir. Burada Moğollar ile birlikte hareket eden ve Moğol İmparatorluğu'nun insan unsurunun önemli bir kısmını oluşturan Türk boylarının onurlandırması ve onları sistem içinde tutma kaygısı hissedilmektedir.

Eserin ikinci bölümünde ise içerik anlamında o güne kadar süregelen tarihçilik geleneğinde olmayan büyük bir değişiklik görülmektedir. İslam tarihçiliğinde daha önce işlenmemiş konuları Reşîdüddîn işlemiştir. Eserin bu kısmında Çin, Avrupa ve Hindistan tarihileri yer almıştır⁷⁶. Böylelikle hem hanedanlar dışında kalan kültürler tarihçinin konusu haline gelmiş hem de Müslüman tarihçiler arasında ilk defa bir tarihçi Kısa-ı Enbiya dışında İslam öncesi kültürlerden bilgi aktarmış oluyordu. Bu gerçekten İslam tarihçilik geleneğinde büyük bir değişimi temsil ediyordu. Hiç kuşkusuz İlhanlı tarih anlayışının oluşmasından önce de Müslüman tarihçiler ve coğrafyacılar Hindistan'ı ve Çin'i tanıyorlar ve onlar hakkında malumat aktarıyorlardı. Fakat hiçbir Müslüman tarihçi ve coğrafyacı bu milletlerin kültürü ve tarihi ile özel olarak ilgilenmemişlerdi. Bu bağlamda da Reşîdüddîn'e kadar ne batı ne de doğu kültürlerinde genel bir tarih anlayışı oluşmamıştı. Genel dünya tarihi yazıcılığı Reşîdüddîn ile başlayan yeni bir tarih anlayışıdır.

Hanedan veya bölge tarihçiliğinden dünya tarihçiliğine yaşanan sıçrama elbette sadece Reşîdüddîn'in şahsi başarısı değildi. Moğolların oluşturduğu ortam bunun zeminini hazırlamıştı. Moğolların geniş bir coğrafyada birbirinden çok farklı kadim kültürler üzerinde kurdukları hâkimiyet bu kültürlere karşı onlarda yoğun bir merak uyandırmıştı. Daha da önemlisi

⁷⁶ Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddîn", s.229.

bu kadim kültürleri temsil eden toplumları yönetebilmek için bu kültürleri tanımak zorunda olduklarını fark etmişlerdi. Eserin Reşîdüddîn'e ait olan başarısı ise Hint, Çin ve Avrupa milletlerinin tarihini eski birincil kaynaklarını inceleyerek, araştırarak yazmış olmasıdır. Günümüz tarihçiliği açısından çok normal ve olması gereken bir metod olan bu özellik o çağ açısından çok büyük bir değişimin göstergesiydi. Fakat bu büyük eserin oluşturduğu yeni çerçeve halefleri tarafından devam ettirilememiştir. Reşîdüddîn'i farklı kılan, kendisinin kapasitesi ve açık fikirliği olduğu gibi Gâzân Han gibi güçlü ve birikimli bir hükümdarın himayesinde çalışmasıdır. Bu konuda kaynaklar bir şey söylemese de Reşîdüddîn'e bir dünya tarihi fikrini Gâzân Han'ın vermesi çok mümkün görülmektedir. Eserin tamamlandığı dönemde hükümdar olan Olcâytu Han'ın ise yine Reşîdüddîn'in verdiği bilgilerden öğrendiğimize göre zihni, ağırlıklı olarak dini ve felsefi konularla meşgulü ve bu konulardaki tartışmalara önem veriyordu⁷⁷.

Eserin yazıldığı coğrafyada, esere çok şey katmaktadır. Reşîdüddîn eserini İlhanlıların başkenti olan Tebrîz'de yazmıştır ki bu şehir hem kadim İran medeniyetinin izlerini taşımakta hem de Orta Asya'da pek çok şehri gölgede bırakacak kadar gelişmiş bir şehir durumundaydı. Daha da önemlisi ticaret yolları üzerinde bulunan bu şehir doğu ile batının etkileştiği bir ortama sahipti. Dünyanın eski ve yeni batılı ve doğulu pek çok farklı kültürü ticaret aracılığı ile burada iç içe geçmekteydi. İlhanlı yönetiminin dinlere karşı yürüttüğü özgürlükçü politikada bu şehirde farklı dinlerin iç içe serbestçe yaşamalarını sağlamıştır⁷⁸. Bu zengin kültür ortamı Reşîdüddîn'in en

⁷⁷ Boyle, "Rashîd al-Dîn: The First World Historian", s. 31.

⁷⁸ Boyle, "Rashîd al-Dîn: The First World Historian", s. 32.

önemli kazanımı olmuştu. Bakış açısına etnik ve dini sınırlar çizmeyen zengin bir kültür ortamında, Reşîdüddîn'in eserini ortaya koyabilmesi için ihtiyaç duyduğu tarihi kaynaklara ve kendisine ufuk açacak kişilere ulaşabilmesi çok zor olmamıştı. Bununda ötesinde siyasi pozisyonu gereği sadece onun ulaşabildiği Moğol resmi arşivi eserin birinci cildini oluşmasındaki temel kaynağı oluşturmuştu⁷⁹. Kubilay'ın elçisi Pullad'ın aktardığı bilgilerde önemli kaynakları arasındaydı⁸⁰. Keza bizzat Gâzân Han dahil olmak üzere hanedan mensubu ve yönetici zümreye mensup kişilerin verdiği bilgilerde Reşîdüddîn'in ufku fazlasıyla açmıştı.

Çin tarihi ile ilgili kısımları yazarken iki Çinli ravinin kendisine bilgi aktardığını eserde kendisi de belirtmektedir⁸¹. Böylelikle Çin tarihinin hem doğru bilgiler içerdiği hem de temel önemli olayları barındırdığı kuşkusuzdur. Reşîdüddîn'in uzak doğu kültürüne hayran olduğu Çin sanatkârlardan büyük oranda yardım alması Çinli bilginlerle yoğun münasebetleri oluşundan anlaşılmaktadır.

Reşîdüddîn'in Hindistan tarihi, yeterince incelenmemiş olmasından dolayı el-Bîrunî'nin Hindistan üzerine yazdığı tanıyan eserinin bir kopyası olarak değerlendirilmiştir⁸². Ancak Karl Jahn tarafından yapılan araştırmalar göstermiştir ki, Reşîdüddîn'in eseri Bîrunî'nin eserinden başka olarak farklı müelliflerin eserlerinden de faydalanmıştır. Özellikle de Cüzcanî'den sık sık alıntılar yaptığı görülmektedir⁸³. Cüzcanîden

⁷⁹ Browne, *A Literary History of Persia*, VIII, s. 77.

⁸⁰ Browne, *A Literary History of Persia*, VIII, s. 77.

⁸¹ Boyle, "Rashîd al-Dîn: The First World Historian", s. 32.

⁸² Boyle, "Rashîd al-Dîn: The First World Historian", s. 32.

⁸³ Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddîn", s.231.

sadece alıntılar yapmamış aynı zamanda pek çok yeri olduğu gibi oradan aktarmış ve Cüzcanî'de bulunmayan birçok ilaveler de yapmıştır. Yapılan bu ilavelerin kaynağı bilgin bir ravi olan Kamalaşar Bahşi'dir⁸⁴. Bu kişi Câmî'ut-Tevârih'in Hindistan ile ilgili kısımlarının önemli kaynağını oluşturur. Hayat hikâyesi tam olarak bilinmeyen şahsın Gâzân'ın Müslümanlığından sonra İran'da kalan Budist rahiplerden biri olduğu ve Moğollar arasında Budizm'in en etkili olan mezhebinin önemli bir merkezi olan Keşmir'den geldiği hakkında bilinen sınırlı bilgilerdir⁸⁵.

Reşîdüddîn, dünya tarihinin dördüncüsü olan Kali Yuga'nın son kısımlarında eski Hindistan tarihi ve İran'ın yöneticileri hatta Cengiz Han'ın tarihi arasında bağlantı kurması çok kolay anlaşılan bir uydurmadır. Fakat bu uydurma çok çarpıcı bir tarih tasarımıdır. Tasarımında kullandığı ortak figür ise onun Büyük İskender ile aynı kişilik olarak algıladığı VII. yüzyılda yaşamış Keşmirli komutan Lalitadiya'dır⁸⁶.

Böylesine cesur dünya çapında zamanı ve mekanı zorlayan bir tarih tasarımı ancak Reşîdüddîn gibi bağlı bulunduğu devletin cihan hakimiyeti kurduğu bir vezirden başkasının yapması beklenemezdi. Bu tasarım alanındakilerin zirvesini oluşturmaktadır.

Reşîdüddîn'in tarafsız bir üslupla ve süregelen tartışmalara girmeksizin Hindistan tarihine ilave ettiği bilgiler, Buda'nın hayatı, inançları ve Budizm'in tarihsel seyri ile ilgilenen herkes açısından oldukça önem taşır. Reşîdüddîn, öncelikle

⁸⁴ Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddîn", s.231.

⁸⁵ Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddîn", s.231.

⁸⁶ Browne, *A Literary History of Persia*, VIII, s. 80.

Buda'nın doğumunu çocukluğu ve gençliği hakkında bilgi aktarmış sonrasında ise Buda'nın başından geçen temel olayları; dört karşılaşmasını, inzivaya çekilmesini, Bodhi ağacına gidişini Mâra'nın iğvalarını ve son olarak da Kuşinagara'daki ölümünü kaleme almıştır. Tasarım açısından Buda'nın hayatı ağırlıklı olarak hikâyeler ve misallerle anlatılmaktadır⁸⁷.

Eserde "Frenkler" başlığı altında sunulan Avrupalıların tarihi, tasarı özellikleri ve içerdiği bilgiler bakımından İslam tarih geleneği bakımından ayrı bir yer tutmaktadır. Reşidüddin'in Avrupa tarihini yazarken ki kaynağını ise devrin önemli batılı metinleri oluşturmaktadır. Yine kendisinin verdiği bilgilerden devrin önemli ve güvenilir kaynaklarına ulaşmak için epey çaba harcadığı anlaşılmaktadır. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Dominiken Martinus Opaviensis yani Martin Von Troppau (öl.1278) tarafından yazılan Dünya tarihini kullanmıştır. Ancak bu eser devrinin diğer dünya tarihçileri olarak karşımıza çıkan Leo da Orvita ve Bernardo Guidonus'un eserleri ile kıyaslandığında Reşidüddin'in seçtiği Martin Von Troppau daha geri bir eser olarak görülmektedir⁸⁸.

Fakat buna rağmen ortaçağ Hristiyan dünyasında büyük kabul ve rağbet görmüş bir eserdir. Reşidüddin'in bu ünün büyümesine kapılarak bu eseri tercih ettiği düşünülebilir. Bu eserin yazarı eseri sayesinde Papa'nın mabeyincisi olmuştu. Eseri meşhur yapan ise içerdiği bilgilerin derinliği veya sağlamlığı değil daha anlaşılabilir bir üslupla yazılmış olmasıdır. Bu eser ortaçağ dünyasının bütün efsanelerini içinde barındırmaktadır. Bu eser hemen hemen tüm Avrupa dillerine çevrildiği gibi Müslüman tarihçilerde bu eserden haberdardı. Reşidüddin

⁸⁷ Browne, *A Literary History of Persia*, VIII, s. 80.

⁸⁸ Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşidüddin", s.232.

eserinin hiçbir bölümünde Avrupa tarihine kaynak olarak Martin Von Troppau kroniğini kullandığını belirtmemiştir. Onun bu eseri kaynak olarak kullandığını ise Reşîdüddîn üzerine yoğun araştırmalar yapan Karl Jahn tespit etmiştir⁸⁹.

İslam dünyasında Avrupa tarihi ile ilgili olan bu eser, bir takım çağdaş olaylara yer veren bunun yanında Arap geleneklerini içeren değişik coğrafi politik bir giriş ile başlamaktadır. Sonrasında ise eserin ana bölümünü oluşturan Papalık ve hanedanlar tarihi yer almaktadır⁹⁰. Reşîdüddîn, Petrus'tan I. Albertcht'e kadar olan kısmı Martin kroniğinden özetlemiştir. Önemli hadiseleri ile beraber dini ve siyasi iktidarların kronolojik cetvellerini vermiştir⁹¹. Fakat Reşîdüddîn'in Avrupa tarihi Hint ve Çin tarihinin aksine kendi dönemine kadar bilinenlerin ötesinde yeni bir şey söylememektedir. Eser sadece İlhanlı aristokrasisine ve bilginlerine Avrupa tarihi ve coğrafyası hakkında malumat aktarmaktadır. İlhanlı çevrelerinin tarih ve coğrafya algısını ve bilgilerinin sınırlarını ortaya koyması bakımından da ayrıca önem taşımaktadır.

Câmiu't-Tevârih Farsça, Arapça, Moğolca olmak üzere üç dilde yazılmıştır⁹². Farsça ve Arapça nüshaları zamanımıza gelmiştir. İkinci kısmının eksik ve 706/1306 yılında yazılmış, resimli bir nüshası Edinburg Ün., Arabça. nr. 20'de bulunmaktadır. Eserin Diğer nüshaları Ayasofya, III. Ahmed ve Royal Asiatic Society, Oxford, Leningrad kütüphanelerindedir⁹³. III.

⁸⁹ Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddîn", s.234.

⁹⁰ Karl Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddîn", s.240.

⁹¹ Browne, *A Literary History of Persia*, VIII., s. 80.

⁹² Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 236.

⁹³ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 236.

Ahmed'deki ciltler tam nüshasını meydana getirir. Fakat. *Suvar el-ekâlim* kısmı henüz bulunamamıştır. Kitabın ilk kısmının İlhanlılardan bahseden bölümleri Quatremere, Karl Jahn tarafından çeşitli tarihlerde, bu birinci kısmın tamamı 1960 yılında Tahran'da yayınlanmıştır⁹⁴. Fakat Tahran neşrinin hatalı olduğu söylenir⁹⁵. Birinci kısmın İlhanlılar dışındaki bölümleri, Berezin ve Blochet taraflarından erken bir tarihte yayınlanmıştır⁹⁶. Eserin birinci ve ikinci kısımlarının tam metni ve tercümesi 1946-1960 yılları arasında Rus İlimler Akademisi tarafından 4 cilt halinde, bu kısımların üçüncü cildi Ali-zâde ve Arend taraflarından 1957 yılında Bakü'de yayınlanmıştır⁹⁷. İlhanlılar devrine ait kısımları yakın zamanda Türkçeye çevrilmiş ve Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır⁹⁸. Aynı şekilde eserin Selçuklular tarihi ile ilgili kısmı ise Türkçeye çevrilip yayınlanmıştır⁹⁹. İkinci kısmın Frenk tarihine ait kısmı Karl Jahn tarafından 1951 yılında, Gazneliler ve Selçuklulara ait kısımları Ahmed Ateş tarafından 1957-1960 yıllarında Ankara'da TTK yayınları arasında, İsmâîliler, Fatımîler, Nizarîlere âit kısımları Danişpejuh-M. Müderrîs-ı Zencânî ve M. Debır Siyâkî taraflarından 1337-1338şh/1958-1960 yıllarında Tahran'da neşredilmiştir. Topkapı Sarayı III. Ahmed. nr. 2932'de olan nüshada bulunan *Şuab-i pençgah* kısmı henüz yayınlanmamıştır¹⁰⁰. Yine eserin Arapça metni henüz bir neşre

⁹⁴ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 236.

⁹⁵ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 236.

⁹⁶ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 236.

⁹⁷ *Camî'ü't-Tevarih*, nşr. A. A. Alizâde, Bakü, 1957.

⁹⁸ Reşidüddîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevarih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmed Hesamipour Khelejani, TTK, Ankara, 2013.

⁹⁹ Reşidüddîn Fazlullah, *Camî'ü't-Tevarih: Selçuklu Devleti*, terc. Hasan Hüseyin Güneş, Erkan Göksu, İstanbul, 2010

¹⁰⁰ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 236.

konu olmamıştır. Eserde ki *Oğuz Destanı'na* dâir rivayet Z.V. Togan tarafından tahlili ile beraber Türkçeye tercüme edilmiş, Tuncer Baykara tarafından 1972, 1982 yıllarında İstanbul'da yayınlanmıştır¹⁰¹.

Câmi'ü-Tevârih'e Timur'un oğlu Sultan Şahrüh zamanında Hafız-ı Ebrû tarafından bir zeyl yazılmıştır. Bu zeyl M. Harbande Olcâytu ve Ebû Saîd Bahadır Han devirlerinden bahseder. İki nüshası zamanımıza gelmiştir. Şihâbeddin Abdullah b. Lutfullah el-Reşîdî'nin yazdığı zeyl ise hş. 1317 yılında Tahran'da basılmıştır. *Câmiü't-Tevârih'ten* başta Hamdullâh el-Müstevfi olmak üzere sonra Arapça, Farsça ve Türkçe tarih yazarlar, yeni zamandaki batılı ve doğulu araştırmacılar faydalanmışlardır.

Toplumların birbirine gerek kültürel gerekse inanç farkları dolayısıyla fazlasıyla ön yargılı yaklaştığı bir ortamda Reşîdüddîn'in böylesine geniş kapsamlı ve kabile ve devlet tarihi yazma geleneğini kıran bir eseri ortaya koyabilmesini sağlayan faktörlerin iyi analiz edilmesi gerekmektedir. Böylesine büyük bir eserin oluşması müellifinin büyüklüğünün yanında farklı bir zemine de muhtaçtı. Bu faktörlerin başında Cengiz Han ve haleflerinin gerçekleştirdiği fetihlerle önceki dünyanın düzende yaratıkları büyük değişim gelmektedir. Bir diğer önemli faktör ise Moğol yöneticilerin tüm sertliği otoriterliği ile birlikte şaşılacak biçimde sergiledikleri geniş fikirliliği ve tabii ki yeni fethedilen toprakların kültürlerine karşı duydukları merakı. Çağdaşı hükümdarların hiçbirinde böyle bir özelliğe rastlanılmamaktadır¹⁰². Fethettikleri coğrafyalara dönük uzun

¹⁰¹ Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı: Reşîdeddin Oğuznâmesi, Tecüme ve Tahlili*, İstanbul 1982.

¹⁰² Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddîn", s.222.

planları olan İlhanlıların bölgede kurdukları hâkimiyeti meşrulaştırma kaygıları da böylesine bir tarih algısının önünü açmıştı. Moğol fütuhatin neticesinde İpek Yolu üzerinde Avrupa ile Asya arasında tek bir siyasi güç ortaya çıkmış bu da iki dünyanın birleşmesini; bir birleri ile özellikle kültürel alanda ilişkilerinin oluşabilmesi imkânını sağlamıştır. Avrupa ile Asya arasında dağınık ve birbirinden bağımsız yaşayan Türk ve Moğol boyları Moğol hâkimiyeti altında birleşince Hint ve Çin'den Avrupa'ya kadar uzanan coğrafyada bulunan kültür odakları birbirleri ile yakın ilişkiler kurabilmişlerdi. Bu da İskender'den ve İslam ilk hâkimiyet çağlarından sonra ilk defa Hint ve Çin kültür birikiminin Ön Asya'ya ve Avrupa'ya aktarılmasını sağlamıştı. Reşîdüddîn, eserini bu kültür hareketliliği içinde oluşturmuştu. Bu durumda daha önceleri görülmeyen dünya ölçeğinde bir tarih yazıcılığı fikrinin Reşîdüddîn'de nasıl şekillendiğini açıklamaktadır. Gâzân gibi bir cihan imparatoru ile Reşîdüddîn gibi bir cihan tarihçisinin ulaştığı algı sınırlarının ve açık fikirliliklerinin takipçileri tarafından iyi izlenemediği Reşîdüddîn'in ulaştığı seviyenin ötesine geçemedikleri de açık bir gerçektir. Sadece yorum ve algı açısından Benâketî, Reşîdüddîn'i yakalayabilmiş Reşîdüddîn ile çağdaş olan Benâketî, onun takdirini ve övgüsünü kazanmıştır. Fakat ondan sonra gelen müellifler ise sadece bu cihan tarihçisinin eserini kopyalamak ile yetinmişlerdi. Reşîdüddîn'in eseri sadece hanedan tarihi kısmıyla sonrakilere tarafından devam ettirilmiş kimse bir cihan tarihi yazma işine soyunmamıştır.

Kitâb-ı Âsâr ve Ahyâ

Reşîdüddîn, kendisi bizzat toprak ile ilgilendiğinden dolayı da tarımda yaşanan sıkıntıları doğrudan görme fırsatı yakala-

mıştı. Zengin tarım arazilerinin bulunduğu İlhanlılar zamanında hakim oldukları topraklarda büyük bir kuraklık ve verimsizlik görülmüştü. Bilim adamları bunu genelde yaşanan iklim değişikliğine ve yağmur yağışında ki azalmaya bağlıyorlardı¹⁰³. Ama bu iklim değişikliği çok yeni bir olay değildi, belki iki asırdır süregelen bir vakaydı. Verimsizlik ise Moğolların gelişiyle kendini hissettirir olmuştu. Bunu Moğolların getirdiği uğursuzluğun¹⁰⁴ dışında daha somut ve bilimsel bir açıklaması olması gerekiyordu. Reşîdüddîn'de bunu çok iyi biliyordu. Konuya ilişkin yaptığı uzun gözlemlerden sonra bir sonuca varmıştı. Bu durum istilanın kaçınılmaz bir sonucuydu. Çünkü Moğolların Ön Asya'ya inmeleri sonucunda burada yerleşik kültürü temsil eden unsurlar tasfiye olmuş onların yerini de göçebe-bozkır unsurları almıştı. Göçebeliliğin toprak ile olan üretin ilişkisi ise tarımdan çok hayvancılığa dayanmaktaydı. Bozkır ikliminin ürettiği bu üretim modeli İran, Irak ve Anadolu toprakları için çok verimli bir yöntem değildi. Ancak bozkır insanın Ön Asya'dan İran, Irak ve Anadolu topraklarına gelirken beraberinde bu üretim modelini de getirmişlerdi. Verimli tarım arazileri artık mera olarak kullanılmaya başlanmıştı. Reşîdüddîn'in girişimleri ile bu göçerlerin belli bir kısmı tarıma özendirilmişse de bunların da verimi temin edecek tarım üretim yöntemlerini bilmemeleri verimi düşürmenin yanında araziye ve bitkilere de zarar verdikleri görülmüştü. Bu durumu bizzat kendi sahip olduğu çiftlikler üzerinde gören ve değerlendiren Reşîdüddîn bunun önünü almak ve imarı sağla-

¹⁰³Hodgson, *İslam'ın Serüveni, III*, s. 425-426.

¹⁰⁴Bölgede yaşayan Müslümanlar arasında özellikle Irak-Arap ve çevresinde Moğolların gelişi ile bir uğursuzluğun oluştuğuna ve tarımda verimin bundan düştüğüne inanlar vardı.

mak amacı ile bir çalışma yapmaya karar vermişti. İşte bu kaygıların neticesinde Reşîdüddîn'in kaleminden önemli bir ziraat kitabı çıkmıştı. Bu eser, *Kitâb-ı Âsâr ve Ahyâ*'dır. Eserin yazımına Gâzân Han döneminde başladığı Ancak Olcâytu Han döneminde 1309-1310 tarihinde tamamlandığı Vakıfnâme-i Reşîdi'den anlaşılmaktadır¹⁰⁵. Vakıfnâmede Kitâb-ı Âsâr ve Ahyâ olarak anılan kitap Mecmuâ-yı Reşîdi'de ise Âsâr ve Ahyâ olarak geçmektedir¹⁰⁶. Hamdullâh Mustevfi ise aynı eseri Âsâr-ı Ahbâr-ı Reşîdi olarak kaydetmektedir¹⁰⁷. Eserin orijinal nüshası günümüze ulaşmamıştır. Ancak eserin 17. yüzyılda çoğaltılmış bir nüshası günümüze kadar gelebilmiştir¹⁰⁸. 17. yüzyıldaki bu eser 1989 yılında İran'da İrâç Afşâr ve Manuçehr Sutudeh'in ortak çalışması ile neşredilmiştir. Eser yirmi dört bölümden oluşmaktadır¹⁰⁹. Pek çok alanda birikimi ve ilgisi olan vezir Reşîdüddîn'in tarım ile doğrudan bir ilişkisi bilimsel bir çalışması yoktu. Fakat o geniş arazi sahibi bir kişiydi. Kaynakların bildirdiğine göre onun mülkiyeti bizzat kendi üzerine olan altı çiftliği bulunmaktaydı¹¹⁰. Sahip olduğu çiftliklerde tarımsal verimsizliği gözlemleyebilmekteydi. Bu amaçla Reşîdüddîn kendi çiftliklerini adeta bir laboratuvar gibi kullanarak uzak ülkelerden ağaç fidanları meyve sebze tohumları getirterek bunları çiftliklerine ekmiş gelişimini sulama yöntemlerini toprak türlerini budama gübreleme gibi teknik

¹⁰⁵ *Vakıfnâme-i Reşîdi*, s. 293-294.

¹⁰⁶ Lambton, "The Athar wa Ahya of Rashid al - din Fadl Allah Hamadani and His Contribution as an Agronomist and Arboriculturist and Horticulturist", s.145.

¹⁰⁷ Lambton, "The Asar ve Ahya of Rashid al-din...",s. 149.

¹⁰⁸ Browne, *A Literary History of Persia*, VIII, Cambridge 1956, s. 75.

¹⁰⁹ Reşîdüddîn, *Asâr ve Ahyâ*, nşr. İ. Avşâr - M.sutudeh, Tahran 1989; Browne, *A Literary History of Persia*, VIII, s. 75.

¹¹⁰ Togan, "Reşîdüddîn", s. 710.

bilgileri burada deneyerek gözlemler yapmaktaydı. Bu gözlemlerden elde ettiği sonuçları ve daha önce bölgede yazılan ziraat kitaplarını incelemiş başka ülkelerde yazılan tarım ve ziraat kitaplarını araştırmış bunları temin ettirip Farsçaya çevirterek eserinde kullanmıştır. İlk başta kullandığı kitap bölgenin coğrafi ve ziraî özelliklerini anlatan dokuzuncu yüzyıla ait bir eser olan İbn Vaşıyye'nin coğrafya kitabından ve eserinden 1270 yılında Çinli Wu-Hu tarafından yazılan tarım ve seri üretimin temelleri adlı Çince eserden faydalanmıştır. Fakat bu eserleri kullandığını eserinde belirtmez fakat Lambton yaptığı kıyaslamada bunu ortaya koymuştur¹¹¹.

Hayvanlar ve anıtlar kitabı anlamına gelen *Kitab-ı Asâr ve Ahya*, yirmi dört ana bölümden oluşmaktadır¹¹². Asâr ve Ahya'da değinilen konular içinde en çok kısmı ağaç türleri ve bunların yetiştirilme özellikleri yer almaktadır. Eserde bundan başka olarak tarla tarımının nasıl yapılacağı hangi tür toprağın kullanılacağı hangi sebzenin hangi toprağa daha elverişli olduğuna dair bilgiler de bulunmaktadır. Bununla birlikte bitkileri koruma yöntemleri de eserde ayrıntılı biçimde işlenmiştir. Fidan yetiştiriciliği ve hayvan yetiştirme yöntemleri de yine eserde yer verilen konular arasındadır. İklim bilgisi, mevsimlerin dönüşümleri ve bunların bitkilere etkilerinin nasıl olduğu neler yapılması gerektiği de işlenen konular arasındadır. Reşîdüddîn'in eserinde yer verdiği konulardan birisi de bahçe bitkileri ve bahçe bakım sanatlarıdır. İran coğrafyasında çok köklü bir geleneği olan bahçe sanatları Reşîdüddîn'in de büyük bir zevke ilgilendiği konulardan birisiydi. Bu sebeple eserinde bu konuya da özel bir yer vermektedir. Bundan başka

¹¹¹ A. Lambton, "The Asar ve Ahya of Rashid al-din...", s.132.

¹¹² Togan, "Reşîdüddîn", s.709.

olarak ağaçlara ve toprağa zarar veren haşereler hakkında da bilgiler vermiştir. Eserin temel konularından birisi de sulama kanalları ve sulama teknolojileridir. Bu konu zaten Gâzân Han devrinde gerçekleştirilen imar faaliyetlerinin önemli bir bölümünü de oluşturmaktaydı. Bu işle bizzat Reşîdüddîn ilgilenmekteydi. Fiiliyatta ilgilendiği sulama sistemleri üzerine eserinde de ayrıntılı teknik bilgiye yer vermiştir¹¹³.

Reşîdüddîn eserinde yoğunluklu olarak üzerinde durduğu konuların başında ağaç ve fidan yetiştirme üzerine teknik bilgiler gelmektedir. Eserin ilk bölümünü oluşturan ve “Ahval-i Dırahtan” başlığında ki ağaçlar ve tohumlar üzerine durduğu bölüm hem eserin ilk bölümünü oluşturmakta hem de 300 sayfalık eserin 67 sayfa ile beşte birinden fazlasını oluşturan bir bölüm olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da Reşîdüddîn'in bu konuya verdiği önemi açıkça göstermektedir¹¹⁴. İkinci fasılda ise Hindistan Türkistan ve Çin'de bulunan ağaç ve bitki türlerinin neler olduğu nasıl yetiştirildiği hangi koşullar altında hangi topraklarda ekilirse hangi mevsimde budanması gerektiği sulamanın ve budamanın hangi mevsimde ve nasıl yapılması gerektiği her ağaç ve sebze türü için ayrı ayrı anlatılmaktadır¹¹⁵.

Reşîdüddîn'in eserinde ağaçlar içinde olarak dut ağaçlarına ağırlık verdiği de görülmektedir¹¹⁶. Siyah beyaz ve kırmızı renklerde farklı farklı dutların olabileceğini; Hangi yörelerde dutların yetiştirilebileceğini aktardıktan sonra hangi coğrafyada hangi renginin daha yetiştirilirse daha verimli olacağını

¹¹³ Reşîdüddîn, *Asâr ve Ahyâ*, s.20.

¹¹⁴ Lambton, “The Asar ve Ahya of Rashid al-din...”, s.132.

¹¹⁵ Reşîdüddîn, *Asâr ve Ahyâ*, s.70-103.

¹¹⁶ Reşîdüddîn, *Asâr ve Ahyâ*, s.30-40.

da belirtmiştir. Beyaz dut için Kemah'ı gösterirken siyah dut içinde Yezd'i göstermektedir¹¹⁷. Dut ağacına diğer ağaç türlerinden fazlaca önem vermesi de rastlantısal bir şey değildi elbet. Çünkü dut oldukça endüstriyel ve geliri yüksek bir meyveydi. Duttan pekmez üretilip satılmaktaydı.

Ayrıca dut kurutulup başka uzun ömürlü ve dış pazara dönük mamuller haline getirilip satılıyordu. Öyle ki Avrupa'da bile bu mamullerin müşterileri vardı. Daha da önemlisi dut ağacı tekstil içinde önemli bir hammadde aracıydı. İpeğin hammaddesini oluşturan ipek böceğinin yetişmesi için dut ağacına ihtiyaç vardı. Bu açıdan oldukça endüstriyel olan bu ağacının yetiştirilmesi ve korunması hususlarında fazlaca ayrıntıya değinmiştir. Özellikle de ipekböceğinin besleneceği yaprağın toplanma ve usullerindeki incelikleri ipek böceğinin hangi ağacın hangi yapraklarını yerse daha verimli ürün alınabileceğini uzun uzun anlatmaktadır¹¹⁸. Yine ağacı koruma yollarını karınca ve haşarata karşı alınacak tedbirleri de bu kısmında belirtmektedir.

Reşîdüddîn'in ağırlık verdiği konulardan biriside güldür¹¹⁹. Gülün güzellik ve estetik gibi özelliklerinin saray bahçelerinin açık alanların dekorasyonunda kullanılmasının öneminin ve Reşîdüddîn'in sevgisinin ötesinde¹²⁰ gül, o devrin oldukça önemli endüstriyel bir bitkisiydi. Reşîdüddîn eserinde gülün sulanma yöntemlerini aşılama mevsimlerini ve usullerini uzun uzun anlatmaktadır. Gül yetiştirildiği yerleri sıralarken de

¹¹⁷ Reşîdüddîn, *Asâr ve Ahyâ*, s.36.

¹¹⁸ Reşîdüddîn, *Asâr ve Ahyâ*, s.37-38.

¹¹⁹ Reşîdüddîn, *Asâr ve Ahyâ*, s.23-27.

¹²⁰ Reşîdüddîn'in Gâzân Han'ın sarayında sabah gün doğumunda kalıp gülleri seyrettiği hatta onları bizzat kendisinin suladığı pek çok kaynağa yansımıştır.

İran'ı İran'da da İsfahan'ı işaret eder¹²¹. Gülден elde edilen kokular (parfümler) Ortaçağlarda İran'ın önemli ihraç mallarının başında gelmekteydi.

Tarla tarımı üzerine de önemli bilgiler veren Reşîdüddîn Horasan'da İsfâhan'da Kuhistan ve Musul'da pamuk üretiminin yapıldığını bildirdikten sonra pamukta verimi arttırabilecek tedbirlerin neler olduğunu üstün körü geçmiştir¹²². Ön Asya'da pek bilinmeyen daha çok Çin ve Hindistan'da üretilip tüketilen Çay hakkında da bilgi vermiş uygun nemli ve sulak yerler tespit edip çayın bu topraklarda üretilmesi için girişimlerde bulunmasını istemiştir¹²³. Çayın oldukça gelir getiren bir ürün olduğunu düşünüyordu. Bundan başka dikkat çekici bir unsur olarak yine Çinli kaynaklardan öğrendiği pirinç yetiştirme yöntemlerine de yer vermiştir¹²⁴.

Yine önemli bir sanayi meyvesi olan badem hakkında da eserde bilgilere ulaşmaktayız¹²⁵. Çünkü badem o dönemde yağı üretilen ve yağıda kozmetik sanayinde kullanılan önemli bir sanayi hammaddesiydi. Yine yağından faydalanılabileceği düşünülen ve eserde yetiştirilme usulleri titizlikle anlatılan bir ağaç türü fındıktır¹²⁶. Asâr'da bahsedilen bir önemli ağaç daha da hiç şüphesiz Akdeniz bölgesinin en temel tarımsal ürünü olan ve göçerlerin bozkırda pekte alışkın olmadığı Avrupa'dan Hindistan'a kadar da geniş pazarı olan zeytindir. Zeytin ağacının özellikleri hangi yörelerde yetiştirilmesi gerektiği sulama ve budama usulleri zeytin işlemeciliğinin incelikleri kaliteli

¹²¹ Reşîdüddîn, *Asâr ve Ahyâ*, s.82.

¹²² Reşîdüddîn, *Asâr ve Ahyâ*, s.163.

¹²³ Reşîdüddîn, *Asâr ve Ahyâ*, s.74-77.

¹²⁴ Reşîdüddîn, *Asâr ve Ahyâ*, s.243.

¹²⁵ Reşîdüddîn, *Asâr ve Ahyâ*, s.21-23.

¹²⁶ Reşîdüddîn, *Asâr ve Ahyâ*, s.29-30.

yağ elde etme usulleri eserde aktarılmaktadır¹²⁷. Eserde bunlardan başka nar¹²⁸, çınar¹²⁹, yasemin¹³⁰, narenciye¹³¹, gibi pek çok endüstriyel özelliği olan geliri yüksek meyve ve sebze hakkında bilgi verilmektedir. Yine Hindistan ve Çin'den ithal edilen başta şeker olmak üzere pek çok sebze ve meyvenin İlhanlı hâkimiyetinde ki topraklarda hangi yörelerde hangi koşullar altında ekilirse ürün alınabileceğine dair eserin farklı farklı kısımlarında bilgiler vermektedir.

Yine bundan başka eserde su açma yolları hayvancılık zararlı böcekler bunların nasıl üredikleri bunlara karşı alınacak tedbirler ayrıntısıyla işlenmektedir. Yine tarlaya zarar verebilecek sürüngenler ile iklim bilgisi hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Yine eserde arıcılık hakkında da ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır¹³². Yine eserde gemi yapımı su arklarının açımı sulama teknikleri gibi ziraatın temel teknik konularında da bilgiler bulunmaktadır¹³³. Bunlardan başka eserde madencilik ile ilgili de bilgiler verilmiştir. Tüm bunlar imarı sağlamak tarımda yaşanan kuraklık ve verimsizliği sonlandırıp yeniden tarımsal canlılığı sağlamak bunun paralelinde de gelirleri arttırmak için yapılmıştı. Nitekim de bu eser bu kaygıları ile amacına da ulaşmıştır. Bunu eserden sonra ki döneme ait gelir kayıtlarında net bir biçimde görmekteyiz¹³⁴.

¹²⁷ Reşîdüddîn, *Asâr ve Ahyâ*, s.65-70.

¹²⁸ Reşîdüddîn, *Asâr ve Ahyâ*, s.9-11.

¹²⁹ Reşîdüddîn, *Asâr ve Ahyâ*, s.55-57.

¹³⁰ Reşîdüddîn, *Asâr ve Ahyâ*, s.65-67.

¹³¹ Reşîdüddîn, *Asâr ve Ahyâ*, s.51-53.

¹³² Reşîdüddîn, *Asâr ve Ahyâ*, s.105.

¹³³ Browne, *A Literary History of Persia*, VIII, s. 75.

¹³⁴ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s.301.

Reşîdüddîn'in bu eseri diğer eserleri ve faaliyetleri ile tutarlı bir biçimde İlhanlıların kurduğu düzenin sağlamlaşması ve yerleşik unsurlarla uyum sağlaması böylelikle Moğolların Ön Asya'ya inmesiyle baş gösteren siyasi iktisadi ve kültürel krizin çözülmesi ve işleyen bir sistem kurulmasıydı.

Diğer Eserleri

İlhanlı fikir dünyasının zirve isimlerinden olan Reşîdüddîn bu temel eserlerinden başka farklı farklı konulara değinen on dört eser kaleme almıştır¹³⁵. Bunların pek çoğu günümüze ulaşamamıştır. Bilinenlerden birisi "*Tevdihat*" (*Açıklamalar*) isimli dini içerikli eseridir¹³⁶. Mistik bir eser olan *Tevdihat* bir giriş ve dokuz ayrı kısımdan oluşmaktadır¹³⁷. Olcâytu'nun isteği üzerine yazılmış olan bu eser Quatremere tarafından bir el yazması örneği üzerinden Bibliothiq ve Nationale'de incelenmiştir¹³⁸.

Reşîdüddîn'in bir diğer temel eseri ise *Tansûk-nâmei İlhanider Fünün-i Ulum-i Hitai* isimli bir tıp kitabıdır¹³⁹. Eser aslında Çince bir tıp eserinin Farsça'ya aktarılmasıyla oluşturulmuştur¹⁴⁰. Ama basit birebir bir çeviri değildir. Reşîdüddîn eser üzerinde pek çok eklemeler ve düzeltmeler de yapmıştır. Bunu takip eden bir diğer eser ise yine dini içerikli bir tefsir denemesi olarak yazılan *Miftah'üt Tefessir (Tefsirlerin Anahtarı)*

¹³⁵ Togan, "Reşîdüddîn", s.709.

¹³⁶ Browne, *A Literary History of Persia*, VIII, s. 75.

¹³⁷ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 236.

¹³⁸ Browne, *A Literary History of Persia*, VIII, s. 75.

¹³⁹ Reşîdüddîn, *Tansûk-nâmei İlhanider Fünün-i Ulum-i Hitai*, çev. Abdalbâki Gölpınarlı, İstanbul 1939.

¹⁴⁰ Jahn, "Moğollar Zamanında İran İle Çin Arasındaki İlmî Münasebetler", s.197-198.

adlı eserdir. Kur'an'ın kutsal ve güzel kitabın yorumları ve yöntemlerini, iyi ve kötüyü, ödül ve ceza kavramını, ömrün vadesini, takdir-i İlahi, kader, yeniden diriliş gibi kavramları inceleyen bu eserde ayrıca reenkarnasyona itiraz niteliğinde açıklamalar ve çeşitli teknik terimler de yer almaktadır¹⁴¹.

Siyasetnâme özelliği olan bir diğer eseri ise *Er-Risaletü's Sultâniyye*'dir. Bu eser 9 Ramazan 706/ 14 Mart 1307 tarihinde kaleme alınmıştır. Eser bir ahlak ve siyaset risalesidir. Eserin menşei ise Sultan Olcâytu Han'ın huzurunda yapılan fikri tartışmalardır. Reşîdüddîn bu tartışmaları kayıt altına almış sonuna da kendi görüşlerini eklemiştir¹⁴². Bir başka eseri ise on dört bölümden oluşan *Lataiful Hakayık (Gizli Gerçek)* adlı risaledir. Anlatıya göre, Reşîdüddîn 26 Ramazan 705/11 Nisan 1306 tarihinde¹⁴³ gece rüyasında Hz. Peygamberi görmüş ve ona bir eser sunmuştur. Bunun etkisi ile de bu dini içerikli eserini yazmıştır¹⁴⁴.

Reşîdüddîn'in bir diğer eseri olan ve ne yazık ki sadece içeriğinin ana hatları bilinen *Beyân-ul Hakayık (Gerçeğin Beyanı)* adlı eser on yedi bölümden oluşmaktadır¹⁴⁵. Çoğunlukla teolojik konuları ele alan eser ayrıca çiçek hastalığı ve ateşli hastalıkların çeşitleri ve yapısını da ele almıştır.

Reşîdüddîn, İlhanlı kültür ve fikir dünyasının kuşkusuz ön önemli unsurları arasında yer almaktadır. Pek alanda başarılı çalışmaları olan Reşîdüddîn, her şeyden önce iyi bir siyasetçi

¹⁴¹ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 236.

¹⁴² Browne, *A Literary History of Persia*, VIII, s. 75.

¹⁴³ Muhtemelen kadir gecesine denk gelen gece.

¹⁴⁴ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 236.

¹⁴⁵ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, s. 236.

ve idareciydi. Bu özelliği ile İlhanlıların siyasi rejiminin oturmasında ve imar faaliyetlerinin gerçekleşmesinde büyük katkıları olmuştur. Gâzân Han'ın Müslüman olmasıyla birlikte İlhanlı Devletinin İslam inancının tesirinde yeniden tasarlanması sürecinde Reşîdüddîn büyük katkıları görülmektedir¹⁴⁶. Çok yönlü bir kişilik olan Reşîdüddîn pek çok ilim alanında başarılı çalışmalar ortaya koymuştur. Tıptan ziraata ilahiyattan daha pek çok alana ürettiği eserler, geliştirdiği projeler ve verdiği fikirler ile İlhanlı düşünce dünyasının şekillenmesinde büyük rol oynamıştır.

5. İrencin ve Kurumişi'nin Ayaklanmaları ve Emir Çoban'ın Devlet İşlerinde Hakimiyet Kurması

Ebû Sa'id Han, çok küçük yaşta İlhanlı tahtına geçtiği için saltanatının ilk zamanları tecrübeli ve kudretli idarecilerin gölgesinde geçmişti. Bu bürokratların başında, Olcaytû Han zamanından beri devlet otoritesinde güç sahibi olan ve emirler üzerinde nüfuzu olan Emir Çoban ve Ebû Sa'id Han'ın atabeyliğini yapan devlet yönetiminde tecrübeli olan ve bürokrasi çevrelerinde sözü geçen Emir Sevinç gelmektedir. Sultan'ın saltanatının ilk yılları mezkur bu iki emir arasındaki iktidar mücadelesinin gölgesinde geçmiştir. Çocuk yaşta olan sultan, pek çok kararı kendi inisiyatifiyle alamamış, bu emirlerinin aldığı kararları kabullenmek zorunda kalmıştır. Bu iki emir içinde özellikle Emir Çoban'ın gücü daha belirgindi. İlhanlı tarihi incelendiğinde Emir Çoban gibi başka bir bürokrata daha rastlamaz Emir Çoban aldığı kararlar ve yaptığı faaliyetlerle sanki bir ilhan gibi görüntü sergilemiştir. Onun devlet içindeki dengeleri bozan kudreti kendisi ve ailesinin sonunu hazırlamıştır.

¹⁴⁶ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 414.

Emir Çoban, Moğolların Solduz¹⁴⁷ kabilesine mensuptur.¹⁴⁸ Emir Çoban sahip olduğu güç ve naif olmayan bazı tavırları ile diğer emirlerin tepkisini hatta düşmanlığını kazanmaktaydı. Emir Çoban, Ebû Sa'îd'in çocukluğundan istifade ederek devlet işlerini iyice eline almıştı. Bu durum genç sultanı rahatsız etmekteydi. Devlet yönetimine hakimiyet kuracak çağa gelen Ebû Sa'îd, yönetimde sözünü dinletme gayretine girişmişti. Fakat burada da Emir Çoban'ın muhalefeti ile karşılaşmaktaydı bu da Sultanın Emir Çoban'a karşı kinlenmesine neden oluyordu.

Emir Çoban yukarıda da bahsedilen Özbek Han ile yapılan mücadeleyi kazandıktan sonra bu muharebe esnasında görevinde kusurlu gördüğü içinde Kurumişi'nin de bulunduğu bazı emirleri cezalandırmış ve onları herkesin ortasında değnekten geçirmişti. Bu durum emirlerin Emir Çoban'a olan kinini daha da artırmıştı. Emir Çoban'ın bu keyfi tavırlarından çok rahatsız olmuştu. Çoban'ın üzerindeki tasallutundan usanan ve emirlerinde rahatsızlığını bilen Sultan Ebû Sa'îd Han, bir gün Kurumişi İrencin ve Tokmak noyanlarla bu sıkıntısını paylaştı.¹⁴⁹ Bu arada Emir Çoban Gürcistan'a yürümeye karar vermişti. Bu durumdan istifade etmek isteyen Emir Çoban'ın hassımları, Emir Çoban'ı bir davete çağırmayı ve bu davette öldürmeyi planlıyorlardı. Bu emirlerde sultana eğer emir verirse

¹⁴⁷ Solduzların Moğol olup olmadıkları kesin olarak bilinmemektedir. Bazı kayıtlar da Solduzları Kırgız gösterirken bazı kayıtlar ise Moğol kabul etmektedir. Irki aidiyetleri ne olursa olsun Cengiz Han'dan bu yana bu kabile Moğol tarihinde sürekli göz önünde olmuşlar ve önemli bir rol oynamışlardır.

¹⁴⁸Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Timurtaş", s. 601

¹⁴⁹Uzunçarşılı, "Emir Çoban, Solduz ve Timurtaş", s. 604

Emir Çoban'ı ortadan kaldırabileceklerini söylediler, bunun üzerine Ebû Sa'îd Han'da onlara izin verdi.¹⁵⁰

Emir Çoban'ı ortadan kaldırmak isteyen emirler, onu Sör Mari kasabasında bir ziyafete çağırmayı ve burada öldürmeyi planladılar. Kurumişi'nin denetiminde bulunan bu kasabada Emir Çoban adına bir ziyafet hazırlandı ve gösterişli hediyeler gönderilerek Emir Çoban ziyafete çağırıldı.¹⁵¹ Çoban bu daveti kabul etti ve bölgeye yola çıktı. Yoldayken Kurumişi'nin adamlarından olan Ali Aktay adında biri yanına gelerek ona bu davetin aslında kendisine yönelik bir suikast planı olduğunu söyledi. Bu haberi alan Çoban kimseye bir şey söylemeden oğlu Emir Hasan'ı da yanına alarak ve ağırlıklarını orada bırakarak gizlice kaçtı. Bir zaman sonra Emir Kurumişi, kalabalık birlikleri ile Çoban'ın ordugahına geldi. Adamlarına Çoban'ı sordu onlarda çadırında olduğunu söylediler. Bunun üzerine Kurumişi, kılıcını çekerek Emir Çoban'ın çadırına doğru hücum etti. Emir Çoban'ın adamları da Kurumişi'ne mukavemette bulundular. Yaşanan çatışmada her iki taraftan da üç yüzden fazla adam öldü. Neticede Kurumişi, Çoban'ın çadırına girmeyi başardı. Çoban'ı bulamayan Kurumişi, Emir Çoban'ın tüm ağırlıklarını yağma ettirdi. Çoban'ı takip için süvarilerini gönderdiyse de Onu yakalayamadı. Emir Çoban bu arada Merend şehrine varmıştı. Buranın valisi Çoban'ı iyi karşıladı. Ona at ve silah vererek Tebriz yakınındaki Sofular köyüne kadar refakat etti. Bu esnada babasının başının dertte olduğunu duyan Anadolu valisi Timurtaş Noyan, babasına yardım için kalabalık bir kuvvetle Anadolu'dan yola çıkmıştı.¹⁵²

¹⁵⁰ Uzunçarşılı, "Emir Çoban, Solduz ve Timurtaş", s. 604

¹⁵¹ Uzunçarşılı, "Emir Çoban, Solduz ve Timurtaş", s. 604

¹⁵² Uzunçarşılı, "Emir Çoban, Solduz ve Timurtaş", s. 607

Emir Çoban'ın Tebriz yakınlarına geldiğini duyan vezir Taceddin Şah, bin kişilik bir süvari birliği ile Emir Çoban'ı istikbal etmeye gitti. Ayrıca Çoban'ın gelişinden memnun olduklarını göstermek için Tebriz halkının sokağa çıkıp Emir Çoban'ı karşılamalarını istedi. Emir Çoban için çadır kuruldu. Bu şartlar altında Tebriz'e varan Çoban, burada bir gece kaldı. Ertesi gün vezir Taceddin Alişah ile birlikte Sultaniye'ye doğru yola çıktılar. Sultaniye'ye yaklaştıklarında Vezir Alişah hızlanarak öne geçmiş ve Emir Çoban'dan önce saraya varmıştı. Ebû Sa'îd Han ile görüşen vezir, Emir Çoban'ı övdü ve onun suçsuz olduğunu iddia etti. Çoban'ın düşmanlarını özellikle de İrencin Noyan'ı kötüledi ve İrencin Noyan'ın tahta gözü olduğunu söyledi. Vezirin bu ifadeleri üzerine sultanın meseleye bakışı tamamıyla değişti. Emir Çoban'ı affetti. İrencin Noyan'a karşı bakışı ise birden değişti. Bu konuşmanın ardından Sultanın emri ile huzura getirildi. Sultanın huzuruna çıkar çıkmaz ağlamaya başlayan Emir Çoban:

“Hanın hizmeti için intihap etmiş olduğum adamalarım, yaverlerim katledilmiş, hanın hizmetiyle topladığım mallarım yağma edilmiş ve hürmetim kırılmıştır. Eğer Sultanım hazretleri benim katlimi istiyorsa ben huzurundayım ve ben onun kölelerinden birisiyim.”¹⁵³ şeklinde konuştu. Ebû Sa'îd Han gerçeği gizleyerek hakkında verdiği ölüm emrini inkar ederek Çoban'ın düşmanlarını ona teslim etmeye karar verdi. Düşmanlarını yok etmek için İlhan'dan müsaade alan Emir Çoban, emrindeki askerlere on bin kişilik daha takviye alarak İrencin Noyan ve Kurumişi Noyan ile savaşmak üzere yola çıktı. Kurumişi, İrencin ve Tokmak Noyan'ın kuvvetleri ile Emir Çoban'ın kuvvetleri Minare Köyü civarında karşı karşıya geldiler.

¹⁵³Uzunçarşılı, “Emir Çoban Soldoz ve Timurtaş”, s.605

Emirler, Çoban'ın birlikleri arasında İlhan'ın sancaklarını görünce şaşırıldılar. Kısa bir tedirginlikten sonra Kurumişi, İlhan esasen bizimledir, savaşmak lazım dedi. Yapılan savaşta emirlerin kuvvetleri dağıldı. Üç emirde Çoban tarafından yakalandı. Sultaniye'ye getirilen emirler derhal yargıya sevk edildi. Onlara bu isyanlarının sebebi soruldu. Onlarda Ebû Sa'id Han'ın emri ve izni ile bu işi yaptıklarını söylediler. Kurumişi, Çoban'a Yusuf Bey ve Mehmed Herze senin üzerine yürümem ve seni öldürmek için bana Ebû Sa'id Han'ın mektubunu getirdiler dedi. Bunun üzerine bu şahıslarda mahkemeye çağrıldılar ve kendilerine Kurumişi'nin sözleri soruldu. Onlarda doğruladılar. Fakat Ebû Sa'id yine de verdiği emri inkar etmeye devam etti ve emirlerin idamını istedi. Yasa gereğince hepsi için idam kararı verildi. Bunun üzerine İrencin Noyan, koynunda taşıdığı İlhan'ın mektubunu çıkararak "*Çoban'ın idamını imzaladığın ferman işte burada*" diye haykırdı ve İlhan'a karşı ağzını bozdu. İlhan hala daha inkar etmeye devam etti ve infazın bir an önce gerçekleştirilmesine yönelik emrini yineledi. Emir Çoban, İrencin Noyan'dan başlayarak sırasıyla üç emiri idam etti. Çivilenerek öldürülen İrencin Noyan acı çekerek can verirken İlhan'a karşı çok ağır hakaretlerde bulundu. Sırasıyla diğer iki emir de çok acı biçimde can vererek idam edildiler. Bu emirlerin cesetleri valilik yaptıkları bölgelere götürülerek halkın arasında gezdirildiler. Bunlardan başka, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Emir Çoban'ın kendisine muhalefet eden otuz altı emiri daha öldürdüğünü, Nihayet'ül İreb'e dayanarak bildirmektedir.¹⁵⁴ Böylelikle devlet içinde en güçlü rakiplerini ortadan kaldıran ve zaten var olan gücünü ziyadesiyle artıran Emir Çoban artık devlet yönetiminde çok

¹⁵⁴ Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Timurtaş", s. 607

güçlü bir konuma ulaşmış oluyordu. Giriştiği başarısız suikast girişimi ile Emir Çoban karşısında itibar kaybeden ve güçsüzlüğünü açık eden Ebû Sa'îd Han ise bu tarihten itibaren artık tamamen Emir Çoban'ın tahakkümü altına girmişti. Emir Çoban, artık İlhanlı sarayının en kudretli emiri olmuştu. Emir Çoban'ın bütün oğulları İlhanlı vilayetlerinde valilik görevlerine atanmıştı. Çobanlılar aile olarak İlhanlı sarayında çok kuvvetli bir konum elde etmişlerdi.

1321 yılında Özbek Han, yeniden İlhanlı ülkesine saldırıya geçmeyi planlamıştı. Fakat bu sefer geçmiş olaylardan ders alan ve yeni bir mağlubiyet yaşamak istemeyen Altın Orda Hanı, Memlûk sultanı Melik Nâsır ile ittifak yapmak istiyordu. Ancak Memlûk sultanı Melik Nâsır, Özbek Han'ın ittifak teklifini kabul etmediği gibi yaşanan bu gelişmeyi Emir Çoban'a bildirmişti. Bir cevap ile Memlûk sultanına teşekkür eden Emir Çoban, Özbek Han'ın üzerine yürüdüğünü de bildirmişti.

Papa XXII. Jan'ın 22 Kasım 1321'de Avinyon'dan gönderdiği mektup Emir Çoban'a hitaben yazılmıştır ki bu Çoban Noyan'ın İlhanlı sarayında tam bir saltanat sürdüğünün açık bir göstergesidir.¹⁵⁵ Emir Çoban, artık İlhanlı sarayının ve neredeyse tüm Yakın Doğu'nun en kudretli emiri konumundaydı. İstediklerini yapıyor yapılmasını istenmediği şeyleri de yaptırıyordu. İlhanlı ülkesinin önemli bürokratlarından olan Vezir Taceddin Alişah 1324 yılında vefat emişti. Ondan boşalan makama Emir Çoban, Ebû Sa'îd'e rağmen Sayın'ı getirdi. Bu icratı denebilir ki Emir Çoban'ın son kudretli faaliyeti idi. Bu tarihten sonra Çobanların düşüş ve yok oluş süreci başladı.

¹⁵⁵Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Timurtaş", s. 607

6. Emir Çoban'ın Ölümü ve İlhanlı Sarayında Çobanlılar Devrinin Sonu

Büyük güç ve nüfuzuna rağmen Emir Çoban'ın saltanatının sonuna doğru yaklaşıyordu. Ebû Sa'id Han, Emir Çoban'ın kızı olan Bağdat Hatun'a ilgi duymaya başlamıştı. Ancak Bağdat Hatun İlhanlı emirlerinden Akboğa ile evliydi. Cengiz yasası uyarınca Hanın beğendiği kadını kocasının boşaması gerekirdi. Bu olay vuku bulduğunda yirmi yaşında olan Ebû Sa'id Emir Çoban'a haber göndererek niyetini açıkladı. Emir Çoban ise bu işe karşı çıktı. Bu tavırdan çok etkilenen Ebu Sa'id Han'ın keyfi kaçtı ve zayıflamaya başladı. Ebû Sa'id, Emir Çoban hayatta oldukça bu arzusuna kavuşamayacağını çok iyi biliyordu. Nitekim öyle de oldu. Bu esnada Emir Çoban'ın oğullarından olan Dımaşk Hoca'nın edep dışı davranışlarından rahatsız olan bürokratlar Dımaşk'ı İlhan'a şikayet ederek Ebû Sa'id Han'ı Dımaşk aleyhinde kışkırttılar. Vezir Sayın, her ne kadar Emir Çoban'ın getirdiği bir vezir olsa da her fırsatta sultana Çobanlılar aleyhinde konuşmaktan geri kalmıyordu.¹⁵⁶

Tecrübeli bir devlet adamı olan Emir Çoban sürecin aleyhine işlediğini anladı ve durumu kurtarmak için uzun bir sefer düzenleme gereği duydu. Hareketlerinden şüphelendiği Vezir Sayın'ı da yanında götürmeyi planladı. Sultan'a Horasan civarının önemini anlatarak eğer kalıcı ve sağlam tedbirler alınmazsa Çağataylılar'ın kolayca burayı ele geçirebileceklerini belirtti. Böylelikle İlhan'ın muvafakatini alan Emir Çoban; Vezir Sayın, Emir İkrenc, Emir Mahmud Bey ve Mehmed Bey'i yanında alarak sefere çıktı.¹⁵⁷ Amacı sefer esnasında bir fırsat bulursa düşmanlarının işini görmektir. Sefere çıkarken

¹⁵⁶ Uzunçarşılı , "Emir Çoban, Soldoz ve Timurtaş", s.612

¹⁵⁷ Uzunçarşılı , "Emir Çoban, Soldoz ve Timurtaş", s.611

bütün işleri oğlu Dımaşk'a bırakmıştı. Sefer sırasında Emir Çoban Çağatay şehzadelerinden Duva Timuroğlu'nun Gazne'ye girdiği haberini aldı. Bunun üzerine oğlu Emir Hasan'ı kalabalık bir ordu ile Gazne'ye gönderdi. yapılan muharebeyi kazanan Emir Hasan Gazne'ye girdi ve burada büyük bir katliam yaptı.

Gururlu olan ve ukala davranışlara sahip olan Dımaşk Hoca, devlet işleri kendisine bırakılınca şımarıklığı hat safhaya ulaştı. Ebû Sa'îd Han başta olmak üzere bütün bürokrasinin tepkisini üzerine çekti. Bütün emir ve memurlara hakaret ediyor etrafındaki herkesi kırıyor ve kızdırıyordu. Hükümdarın bile görüşmelerine sınırlama koymuştu. Ebû Sa'îd ile görüşmek isteyenler ancak Dımaşk Hoca izin verdiği takdirde görüşebiliyorlardı. Dımaşk Hoca'nın terbiyesizce davranışlarından ve üzerinde kurduğu tahakkümden bunalan Ebû Sa'îd Bahadır Han, bir gün güvendiği emirlerden bazılarını yanına çağırttı. Onlara Dımaşk Hoca'nın davranışlarından duyduğu rahatsızlığı belirtti. Bunun üzerine emirlerden biri onun kale dışında odası bulunan Olcaytû Han'ın cariyelerinden biri ile ilişkisi olduğunu ve sık sık bu kadının yanına gidip geldiğini söyledi. Buna çok kızan sultan bilginin doğruluğunu teyit ettirmek için tahkikat başlattı ve neticede bunun doğru olduğu ortaya çıktı. Sonuç olarak da Emir Dımaşk'ın katline karar verildi.¹⁵⁸

Ancak bu emrin infazı oldukça güçtü, çünkü Dımaşk Hoca babası kadar kudretli bir emirdi. Sultanın hakkında verdiği karar Dımaşk Hoca'ya iletildi. O da bunun üzerine ümerayı yanına çağırarak Ebû Sa'îd aleyhinde atıp tuttu. Ve yanında olmaları için bazı vaatlerde bulundu. Fakat emirler onun vaatle-

¹⁵⁸ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 90

rine aldırmadılar ve onu geçiştirecek sözler söyleyerek yanından ayrıldılar daha sonra da kimse Dımaşk Hoca ile görüşmedi. Sonrada Ebû Sa'îd Han, kaleyi kuşattı. Bu esnada tesadüfen eşkıyadan bir takım kimselerin kelleleri Sultaniye'ye getirilmişti. Ebû Sa'îd bir hile yaparak derhal haber göndertti ve bu kellelerin Çoban ve adamlarının kelleleri olduğuna dair bir haber yaydı¹⁵⁹. Bu haberi duyan Dımaşk Hoca şaşırıldı. Gelen bilginin doğruluğunu öğrenememişti. Gece olunca güvendiği adamlarından on kadarını yanına alarak kaleyi kuşatan askerleri yarıp kaçmayı başardı. Ebû Sa'îd güvendiği emirlerinden Aka Lülü'yü takip için görevlendirdi. Aka Lülü, Dımaşk Hoca'yı yakalamayı başardı. Aka Lülü, Dımaşk'ı burada öldürmeyi istiyordu. Ancak Dımaşk yalvararak beni İlhan'un huzuruna çıkarın bu iş bu kadar kolay değildir sultanın izni lazım gelir demişti. Bunun üzerine Aka Lülü, Mısır Hoca'yı Ebû Sa'îd'in huzuruna gönderdi. Mısır Hoca'nın huzurdan ölüm iznini alıp gelmesinin ardından derhal Dımaşk Hoca öldürüldü. Bu olay 1327 senesinde meydana gelmiştir. Sultaniye'ye getirilen Dımaşk Hoca'nın başı kale kapısına asıldı ve tüm malları yağma edildi. Bu gelişmenin ardından Ebu Sa'id Han, Çoban'ın taraftarlarının öldürülmelerini emretti. Tedbir olarak sınırlardaki emirleri huzuruna çağırtdı. Böylelikle Çobanlılar ilk büyük darbelerini almış oluyorlardı. Bu infazın ardından Ebû Sa'îd güvendiği emirler ve kalabalık bir ordu ile Emir Çoban'ın üzerine doğru harekete geçti. Kazvin'de kalarak askerlerin teçhizatlarını ve donanımlarını elden geçirtti. Bu arada vezirlik görevini de eski vezir Hoca Reşîdüddîn'in oğlu olan Hoca Gıyasedüddin Mehmet'e vermişti.¹⁶⁰

¹⁵⁹ Uzunçarşılı, "Emir Çoban, Soldoz ve Timurtaş", s. 613

¹⁶⁰ Sümer "Anadolu'da Moğollar", s.90

Emir Çoban, oğlunun katlini öğrenmiş ve çok şaşırmişti. Ebû Sa'îd'in Çoban'ın idamına dair mektuplarını alan Emir Çoban'ın yanında bulunan emirler bu işin çok kolay olmayacağına karar getirdiler ve kendilerine ulaşan bu mektupları Emir Çoban'a arz ederek bağlılıklarını bildirdiler.

Gelişmelerin bu noktaya geldiğini gören Emir Çoban'ın maneviyatı bozulmuştu. Oğlu Emir Hasan ile görüştü. Emir Hasan, durumun çok ciddi olduğunu emirlerin hiçbirine güvenmemek gerektiğini söyleyerek sözlerine bakılmaksızın hepsinin idam edilmesini ardından da Ebû Sa'îd'e karşı asker çekilmesini istedi. Lojistik yardım olarak Çağatay Hanlığı'ndan yardım almayı düşünüyordu. Emir Hasan'ın bu stratejisini beğenmeyen Emir Çoban, yetmiş bin kişilik bir ordu ile Ebû Sa'îd'in üzerine yürüdü. Bu arada oğlu Dımaşk Hoca'yı İlhan'a gammazlayan Vezir Sayın'ı yola çıkmadan katletti. Meşhed'e vardığında emrindeki ümeraya kendisine bağlı kalacaklarına dair yemin ettirdi. Emirlerin bir kısmı istemeyerek yemin ettiler. Bunun üzerine Emir Çoban, Semnan'a varınca burada emirlere tekrar yemin ettirdi. Şeyh Alaeddin Devle'yi Ebû Sa'îd Han'a elçi olarak gönderdi. Oğlunu gammazlayan emirlerin kendisine verilmesini istedi. Eğer onlar verilirse muharebe etmeyeceğini bildiren Çoban Sultana kılıç çekmek istemediğini bildirdi. Ebû Sa'îd, şeyhi büyük bir hürmetle karşıladı. Şeyh, ona nasihatte bulundu ve Çoban'ın sözlerini arz eyledi. Bunun üzerine Ebû Sa'îd Han, Çobanlıların bütün marifetlerini Şeyhe anlattı. Son söz olarak ; *"Çoban her türlü devlet işinden elini ayağını çekerek bir köşede ibadetle meşgul olcaksa ne ala, aksi halde sonu idamdır"* şeklinde konuştu. Şeyh, bu konuşmayı Çoban'a iletti. Onu isyanından vazgeçirmek istemesine rağmen başarılı olamadı.

Emir Çoban, emrindeki askerlerle Kohar mevkiine kadar gelmişti. Artık Emir Çoban ile Sultan arasında bir günlük mesafe kalmıştı. Emir Nevruz, Emir Çiçek, Mehmed Bey ve birkaç emir ile birlikte otuz bin kadar askeri de yanına alarak gece yarısı ordugahından kaçtılar. Bu emirler ertesi sabah Ebû Sa'id'in otağına vardılar ve bağlılıklarını bildirdiler. Ebû Sa'id bu emirlere iltifatta bulunup yanında tuttu. Bu duruma çok bozulan Emir Çoban oğlunun sözünü dinlemediği için çok pişman olmuştu. Elinde kalan kuvvetlerle savaşmaya gözü kesmeyen Emir Çoban kaçmaya karar verdi. Has adamları ve zevceleri ile Horasan'a doğru kaçan Emir Çoban belli bir noktadan sonra zevcelerini benim başıma gelen sizin de başınıza gelmesin sizin bu işte bir suçunuz yok diyerekten yarı yoldan geri döndürerek iki zevcesi ile birlikte on yedi kişilik bir kabileyi Ebû Sa'id Han'a yolladı. Emrindeki askerler ise her biri can korkusuyla bir yana savrulularak kaçıyorlardı. Ebû Sa'id, Çoban'ın peşinden asker gönderdiyse de bu birlik Çoban'ı yakalayamayarak geri dönmüştü.¹⁶¹

Çoban'ın oğlu Emir Hasan, babasından ayrılarak Harzem dolaylarına gitmişti. Çoban ise Kaan'a başvurarak ondan asker yardımı istemeyi ve bununla da İran'a saldırılmayı planlamıştı. Ancak daha sonra bu fikrinden vazgeçti. Kendi yetiştirdiği bir bürokrat olan Herat Meliki Emir Gıyaseddin'in yanına gitmeye karar verdi. Etrafındakiler her ne kadar ona Gıyaseddin'in vefasızlığından bahsedip gitmesini engellemek istedilerse de başarılı olamadılar. Çoban Herat'a vardı ve Gıyaseddin tarafından saygı ile karşılandı.¹⁶²

¹⁶¹Uzunçarşılı , "Emir Çoban, Soldoz ve Timurtaş", s.611

¹⁶²Uzunçarşılı , "Emir Çoban, Soldoz ve Timurtaş", s.613

Bu gelişmeden haberdar olan Ebû Sa'îd Melik Gıyaseddin'e bir ferman göndererek Çobanı öldürmesi gerektiğini aksi takdirde kendi başının tehlikeye gireceğini bildirdi. Çok zor durumda kalan Gıyaseddin nihayet kendi mülkünün devamını sağlamak için Emir Çoban'ı öldürmeye karar verdi ve Sultan'ın fermanını Emir Çoban'a bildirdi. Çoban fermanı okuyunca ağlamaya başladı ve Gıyaseddin'e kendisine güvenerek geldiğini söylese de kâr etmedi kurtuluşun olmadığını anlayan Emir Çoban üç vasiyeti olduğunu bildirdi. Bunlardan ilki, başının bedeninden ayrılmaması ve katline dair delil isterlerse iki tırnaklı olan baş parmağının kesilmesi. İkincisi ise Cilav Han ismindeki küçük oğlunun diri olarak Ebû Sa'îd'in yanına gönderilmesi üçüncü ve son vasiyeti cesedinin Medine-i Münevvere yakınlarındaki imaretinin yakınlarına gömülmesiydi.

Emir Çoban, 1327 senesinin Ekim ayı içerisinde yay kışıyle boğularak öldürüldü.¹⁶³ İki tırnaklı baş parmağı nişan olarak Ebû Sa'îd Han'a gönderildi. Böylelikle Gâzân Han döneminden beri İlhanlı Sarayında ağırlığı bulunan ve son zamanlarda iyice de artmış olan Çobanlı hakimiyeti ve Çoban devri ortadan kalkmış oluyordu. Ebû Sa'îd Bahadır Han böylelikle Çobanlılar meselesini çözdükten sonra Horasan Valiliğine Emir Togay'ı atamıştı. Ardından da en büyük arzusu olan Bağdat Hatun ile evlenmek için girişimlerde bulundu. Şeyh Hasan, durumun ciddiyetini anladığından bir zorluk çıkarmadan Bağdat Hatun'dan ayrıldı. Ardından da Ebû Sa'îd uğruna savaşlara girerek "Bahadır" unvanını kazandığı sevdiği kadına kavuşmuş oldu.¹⁶⁴

¹⁶³Uzunçarşılı, "Emir Çoban, Soldoz ve Timurtaş", s. 615

¹⁶⁴ Uzunçarşılı , "Emir Çoban, Soldoz ve Timurtaş", s.61,4

Çobanlılar devrinin kapanmasıyla Ebû Sa'id Bahadır Han'ın saltanatının ikinci evresi başlamış oluyordu. Bu evrede daha kudretli ve daha öz güvenli bir sultan karşımıza çıkmaktadır. Ebû Sa'id artık hem yaş olarak büyümüş hem de devlet içinde yaşadığı olayların etkisiyle yetişmiş dahası gücünü kısıtlayan tüm düşmanlarından kurtulmuştu.

7. Emir Çoban'dan Sonra Ebû Sa'id Bahadır Han'ın Saltanatı

Genç yaşta tahta geçen Ebû Sa'id Han, saltanatının ilk yıllarını Çoban'ın tasallutu altında geçirmişti. Deneyimsiz ve küçük yaşta olan İlhanın bu duruma katlanmaktan başka çaresi yoktu. Ancak devlet işlerinde tecrübe kazanarak büyüyen ve kudretini artıran İlhan eline geçen fırsatı iyi değerlendirmiş ve hem Emir Çoban'dan hem de her biri ülkenin önemli bir vilayetinde vali olan oğullarından kurtulmuştu. Ebû Sa'id Bahadır Han, bu tarihten itibaren artık ülke yönetimine tek başına hakim olmayı başarmış kudretli, dirayetli ve kararlı bir ilhan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem artık Ebû Sa'id Bahadır Han'ın saltanatının ikinci dönemini oluşturmaktadır.

Ebû Sa'id Bahadır Han, Emir Çoban'dan kurtulduktan sonra ilk iş olarak güvenebileceği ve bozulan işleri düzene sokabilecek bir vezir aramaya başlamıştı. Yaptığı değerlendirmeler neticesinde Hoca Gıyaseddin Muhammed'i bu makama layık gördü.¹⁶⁵ Ona yardımcı olması içinde Hoca Alaeddin Muhammed görevlendirilmişti. Sultan yeni vezirini göreve başlatırken ona tek tavsiyesi hazineyi doldurmaya çalışırken halka eziyet etmemesi olmuştu. Fakat Hoca Gıyaseddin vezirlik gö-

¹⁶⁵ Milani, *Ebû Sa'id*, s.149

revini bir yıla yakın bir süre yapabildi ve sonrasında istifa ederek görevini muavinine bıraktı. Bu dönemde bozulan sosyal düzen ve ekonomik yapı yeni bir toparlanma sürecine girdi ve ülke feraha kavuştu. Her ne kadar Mahmud Gâzân Han dönemine geri dönülemediyse de ya da en azından Hudabende Olcaytû Han dönemin bile refahına kavuşulamamışsa da hiç değilse sultanın saltanatının ilk yıllarında yaşanan siyasi gerilimlerle ve iktidar kavgaları ile sarsılan sosyal ve ekonomik düzende önemli düzelmeler yaşanmıştır.¹⁶⁶

Bu şartlar altında yedi yıl daha ülkeyi yöneten Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın 1335 yılında vefat etmesiyle İlhanlı tahtı boş kalmış ve Sultan'ın yerine erkek çocuk bırakmadan ölmesi sebebiyle varisi çıkmadığından İlhanlı tahtı hansız kalmış ve İlhanlı Devletinin esas devri böylelikle tamamlanmış arkasından kimi tarihçiler tarafından İlhanlı tarihinden sayılan kimileri tarafından da sayılmayan "Gölge Hanlar" devri başlamış oluyordu.

¹⁶⁶Milani, *Ebû Sa'îd*, s.153

II. BÖLÜM

İLHANLILARDA EYALET İDARESİ VE EBU SA'İD BAHADIR HAN DÖNEMİNDE ANADOLU'DA İDARE

Genel Olarak İlhanlılarda Eyalet İdaresi

İlhanlılar'da eyaletlerin taksimatı yapılırken gelenek olduğu üzere yerleşim yerlerinin doğal sınırları baz alınır. Doğal faktörler dışında idari taksimatta dikkate alınan diğer önemli bir öğe de askeri birimler ve bunlara iâşe gönderme imkanlarıydı. Ayrıca Moğol boylarının yaylak ve kışlak yerleri ve bunların göç yolları da dikkat edilen diğer bir unsurdur.¹⁶⁷ İlhanlı sarayında idari yapılanmanın ve yönetim geleneğinin dayandığı üç temel vardı. Bunların ilki tüm Moğol devletlerinin dayanağı olan "Cengiz Yasası", ikinci temel nokta ise Moğolların örf ve gelenekleridir. İlhanlı idaresinin son dayanağı ise Mahmud Gâzân Han'ın yaptığı reformlarla oluşan yeni kanunlardır.¹⁶⁸ İlhanlı idari sistemin başında "Han" bulunurdu ve yetkileri sınırsızdı. Ondan sonra gelen en önemli idari birim "Divan" idi. Divan, günümüz devletlerinin bakanlar kuruluna benzer nitelikte bir yürütme görevine sahipti. Divana vezir-i azam

¹⁶⁷ Gül, *Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, s. 42

¹⁶⁸ Milani, *Ebû Sa'îd*, s.159

başkanlık etmekteydi. Onun görevi ise, Divan'a başkanlık etmek sultana işlerinde yardımcı olmaktı. Ebu Sa'îd Bahadır Han döneminin en önemli iki baş veziri vardı ki bunlar saltanat atabeyi olan Emir Sevinç ve Emir Çoban'dı. Divanda devletin her türlü işi konuşulur ve karara bağlanırdı. Vergiler, gelirler ve giderler de burada konuşulur ve kayıt altına alınırdı. Bu divana "Saltanat Divanı" adı verilirdi. İlhanlılarda bu divandan başka önemli bir divan daha bulunmaktaydı ki buna "Divan-ı Buzurg" veya "Divan-ı Vezaret" adı verilmektedir. Fakat bu divan Ebû Sa'îd Bahadır Han zamanında görevini yerine getirememiştir. Bu divana ilk zamanlarda Hoca Reşîdüddîn başkanlık yapıyordu. Onun idamından sonra vezaret görevi Hoca Ali Şah'ın eline geçti.¹⁶⁹ Divan işlerinde tecrübesiz biri olan Ali Şah zamanında düzen bozuldu ve yolsuzluklar artmaya başladı.¹⁷⁰ Ali Şah'ın ölümünden sonra oğulları arasında rekabet başlamıştı. Bu da vezarete iki gurubun oluşmasına yol açmıştı. Emir Çoban'da duruma müdahale ederek Ali Şah'ın oğullarını azletti ve yerine kendisine yakınlığı ile tanınan Emir Sayın'ı vezir olarak atadı. Ebû Sa'îd Bahadır Han, Emir Çoban ve adamlarını devlet idaresinde uzaklaştırdıktan sonra yerine Hoca Gıyaseddin'i bu makama getirmişti. İlhanlı idari geleneğine, göre vezirin başlıca görevleri şöyle sıralanabilir: İmar faaliyetleri, divan işlerinin düzenlenmesi, emirler ve valilerin bütçelerini ayarlamak ve tayinleri belirlemek.

¹⁶⁹ Spuler, *İran Moğolları*, s. 310

¹⁷⁰ Togan, "Reşîdüddîn'in Mektuplarına Göre Anadolu'da İktisadi ve Medeni Hayatına Ait Kayıtlar", s. 41.

İlhanlı sarayının merkezi ana hatlarıyla böyle bir yapı sergilerken taşradaki idari durum da şu şekildeydi: İlhanlı eyaletleri iki türlüydü. Birinci guruptaki eyaletler doğrudan İlhanlı hakimiyeti altındaydılar ve buralar merkezden atanan valiler aracılığıyla yönetilirlerdi. Diğer guruptaki eyaletler ise müstakil bir idare olmasına karşın İlhanlılar ile komşu olan ve İlhanlı hakimiyetini tanıdığı için devletin burada bir temsilcisi bulunması bakımından vali gönderilen memleketlerdi.¹⁷¹

İlhanlı eyaletlerinin başında en yüksek rütbeli memur olarak “Hakim” adında bir görevli bulunurdu. Bu unvan ile kastedilen görevli valiydi. Bu hakimler için zaman zaman vali, emir ya da beg sıfatlarının da kullanıldığı görülmektedir.¹⁷² Hakimlerin atanma sembolü olarak kendilerine bir kılıç, bir sancak, bir tabl, bir hil’at ve arslan başlı bir payıza verilirdi. Genelde güvenlik hassasiyeti olan bölgelere ve sınır şehirlerine asker kökenli hakimler atanırdı. İşte bu gelenek artık savaşların azaldığı Ebû Sa’îd dönemimde sosyal bazı sorunları da beraberinde getirmişti. Asker olan ve sivil hizmetlerden anlamayan hakimlerin savaşların azalmasıyla askerlik görevlerine ihtiyaç kalmamış ve bunların sivil hizmetlerle ilgilenmesi gerekmişti. Fakat bu hususta yeterli donanımı olmayan hakimler bu işleri başarıyla yerine getirmemişlerdi. Bunun neticesinde yerel yönetimlerde ciddi sorunlar ortaya çıkmıştır.¹⁷³

İlhanlı eyaletlerinde idari yetkili olarak hakimden başka “Şihne” adı verilen ve günümüzün garnizon komutanına

¹⁷¹ Spuler, *İran Moğolları*, s. 311

¹⁷² Spuler, *İran Moğolları*, s.368

¹⁷³ Spuler, *İran Moğolları*, s.369

denk gelen askeri işlerden sorumlu bir görevli bulunurdu. Şehrin tüm güvenlik ve savunma sorumluluğu şihnenin yükümlülüğü altındaydı.

Ayrıca nadiren de olsa bazı vilayetlerde iki tane hakimin bulunduğuna rastlanmıştır. Abaka Han döneminde görülen bu uygulamanın sebebini aydınlatacak bir kayıt ve bilgiye ulaşılamamıştır.¹⁷⁴

İlhanlı vilayetlerinde bulunan diğer önemli bir idari memur ise “Naib”tir. Naibler bir anlamda hakimin vekili ve yardımcısı gibiydi. Naibler daha çok eyaletteki sivil işlerle ve vergilerin toplanmasıyla ilgilenirlerdi. Ancak bazı durumlarda naiblerin güvenlik meseleleriyle de ilgilendiğine rastlanılmaktadır. Eğer bir hakim aynı zamanda birden fazla vilayetin valiliğini sürdürüyorsa bu yerlerden birinde kendisi oturur diğer yer veya yerlerde naibini görevlendirirdi. Naiblik görevi Mahmud Gâzân Han’ın köklü reformları çerçevesinde önemli ölçüde terk edilmişti.

İlhanlı Devleti’nin Eyaletleri

İlhanlı hanedanına ait topraklar temelde sekiz ana parçaya ayrılarak yönetilmekteydi. Bu taksimat ile oluşan idari üniteler İlhanlı ülkesinin genel valiliklerini yani eyaletlerini oluşturmaktaydı. Bunlar; Horasan, Mazenderan, Irak-ı Arap, Fars, Gürcistan, Memalik-i Rum(Anadolu), Gürcistan, Derbent, Diyar-ı Bekr ve idari ve askerî bir merkez olarak Azerbaycan’dı.¹⁷⁵ Bu eyaletlerin her biri oldukça geniş bir alana sahip oldukları için idareleri oldukça zordu.

¹⁷⁴ Spuler, *İran Moğolları*, s.369

¹⁷⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal*, s.254

İlhanlı eyaletleri içinde en büyük öneme sahip olan eyalet Horasan eyaletidir. Bu eyalette vali olan kişi genelde vezir rütbesinde bulunurdu.¹⁷⁶ 1314 ile 1316 tarihleri arasında Ebû Sa'îd Bahadır Han, atabeyi Emir Sevinç ile şehzade olarak burada valilik yapmıştır. Horasan vilayetinin en önemli özelliği yönetimde vezirlerin görevlendirilmesinin yanında şehzadelerin gönderildiği bir vilayet olmasıdır.

Horasan'ın Ebû Sa'îd Han dönemindeki durumu şöyleydi; 1316 tarihinde Ebû Sa'îd Han'ın babasının ölümüyle birlikte İlhan olmasıyla boşalan Horasan hakimliğine Esen Kutluğ atanmıştır. 1318 tarihinde Esen Kutluğ geri çağırılmış ve yerine Emir Hüseyin atanmıştır. Emir Hüseyin 1323 yılında vefat etmiştir. 1328 tarihinde Emir Çoban ve yandaşlarının tasfiyesinden sonra Narin Toğay buraya hakim olarak atanmıştır.¹⁷⁷

Ebû Sa'îd döneminde Fars vilayetinin durumu şöyleydi: 1315 tarihinde eski hakim Hurkodak'ın idamının ardından Olcaytû Han tarafından Bestam Oğul'u halef olarak tayin eder, daha sonra Alaeddin Hendü İbn-i Sa'id Vecihüddin hakim olarak atanmış ve bu görevini 1325 tarihine kadar sürdürmüştür. Bu tarihte ise Fars vilayeti İlhanlıların haki-miyetinden çıkmıştır.

Irak-ı Arap vilayetine 1316 tarihinde Hüseyin Beg hakim olarak atanmıştır. Hüseyin Beg uzunca bir süre bu görevi sürdürmüştür. Daha sonrasında kimlerin hangi tarihlerde burada hakimlik yaptığına dair bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak Ebû Sa'îd Han'ın vefatından sonra yaşanan gölge hanlar devrinde 1340 yılında özellikle Arpa Han devrinde

¹⁷⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal*, s.254

¹⁷⁷ Spuler, *İran Moğolları*, s.376

buranın hakimi olarak Şeyh Büyük Hasan'ı görmekteyiz. Şeyh Büyük Hasan güçlenerek Celayirliler Devleti'ni burada kurmuştur.

1314 yılına kadar Memalik-i Rum'un valisi olarak İrencin Noyan gözükmektedir. O, baskıcı yönetimi dolayısıyla bu görevinden alınarak Diyar-ı Bekr hakimliğine atanmıştır. İrencin Noyan bu görevini 1319 yılına kadar sürdürmüştür. İrencin Noyan bu tarihten sonra buranın hakimliğine Sutay Noyan atanmıştır. 1328 tarihinde Emir Fadıl Alaeddin İbn-i Şemsseddin Muhammed atanmıştır.

1316 tarihinde Suntay Noyan, Gürcistan eyaletinin hakimliğine atanmıştır. 1320 tarihinde ise Zeyaüddin'i Gürcistan hakimi olarak görmekteyiz.

1314 tarihinde babasının velayetiyle Timurtaş Noyan Bilad-ı Rum'un valisi olmuştu. 1327 tarihinde Timurtaş Noyan'ın isyanı neticesinde idamının ardından 1328 tarihinde Timurtaş'ın naibi olan Emir Eratna Bey 1336 yılına kadar fiilen Anadolu'nun hakimi olmuştur. 1330 tarihinde Sultaniye'de Devletşah bu göreve atanmıştır fakat Devletşah Anadolu'ya varamadan yolda vefat etmiştir. Merkezin tanımamasına karşın Ebû Sa'îd Han'ın eşi Bağdat Hatun'un ilk eşi olan Şeyh Büyük Hasan'ın Anadolu'nun belli bölgelerinde hakimiyet sürdüğü görülmektedir.

İlhanlılar'dan Önce Doğu Anadolu ve Mezopotamya'nın Genel Durumu ve İdari Üniteleri

XIII. yüzyılın ikinci yarısının başlarında daha öncekinden daha alt yapılı ve daha güçlü bir istila hareketi ile Anadolu'ya gelen Moğollar, Azerbaycan merkez olmak üzere bu coğrafyada güçlü bir devlet kurmuşlardı. İlhanlılar ilk

başlarda Anadolu'da çok kalıcı bir siyasi yapıya sahip değildi. Buradaki durumları daha çok hakimiyeti devam ettirmek ve hakimiyeti altına aldıkları ülkelerin itaatini sağlamaktan ibaretti. Fakat yeni karşılaştıkları bu sahanın kültürel etkisine kapılarak bir değişim sürecine giren İlhanlılar, Gâzân Han döneminde girişilen reform hareketleri neticesinde Anadolu topraklarında daha kalıcı ve daha kuşatıcı idari ve mali bir sistem kurmayı başardılar.¹⁷⁸

İlhanlılar, bu girişimi ile Anadolu'da kalıcı olduklarını, buraların kültürünü ve değerler sistemini benimsediklerini artık bu bölgenin asli bir parçası olmaya başladıklarını göstermişlerdi. Böylelikle İlhanlılar, Gâzân Han, zamanında Anadolu'da yeni bir yapılanmaya gitmişler vilayetleri elden geçirerek yeni bir idari yapı meydana getirmişlerdir. Her ne kadar bölgenin Gâzân Han'dan önce de belli bir idari geleneği ve yapısı olsa da Gâzân Han'ın reformlarıyla birlikte oluşturduğu yeni idari yapı İlhanlı tarihi açısından çok önemlidir. Çünkü İlhanlılar'ın bu tarihten itibaren Anadolu'ya bakışları değişmiş artık kendilerini bu toprakların bir sömürücüsü değil yerlisi gibi hissetmeye başlamışlardı.

İnsanlık medeniyetinin oldukça eski dönemlerinden beri varlığını aktif olarak gösterdiği bu toprakların köklü bir idari geleneği vardı. Bu bölgede varlık gösteren bütün siyasi oluşumlar bu köklü geleneğe genel hatlarıyla sadık kalmışlardır.

Araplar çok eski tarihlerden beri bu bölgeyi, Fırat ve Dicle nehirlerini baz alarak ikiye ayırmışlardı. Fırat ve

¹⁷⁸ Togan, "Reşidüddin'in Mektuplarına Göre Anadolu'da İktisadi ve Medeni Hayatına Ait Kayıtlar", s. 41.

Dicle nehirlerinin güneyinde kalan kısma “İrak” adını vermişlerdir¹⁷⁹. Bu sınır, tarih içinde farklılıklar göstermekle beraber birbirine paralel olarak Basra Körfezi’ne akan bu iki nehrin kavuşma noktasını oluşturan Tikrit bölgesi çizilen bu sınırlar açısından önemli bir belirleyici durumundaydı. Tikrit’in kuzeyinde kalan bölgeye iki nehir arasında kalan bir ada konumunda olduğu için Arapça’da ada anlamına gelen “Cezire” kelimesinden hareketle “El-Cezire” adını vermişlerdi. Bu bölge kuzeyde Fırat ve Dicle nehirlerinin çıkış bölgelerine kadar uzanmaktaydı. Yukarı Mezopotamya’yı içine alan El - Cezire eyaleti üç ana idari üniteye ayrılmıştı. Bunlar: Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Bekr¹⁸⁰.

İslam öncesi dönemlerde El-Cezire’ye yerleşen Arap kabileleri, burada köklü şehirler kurdular ve kabile isimlerini buralarda yer adı olarak tarihe geçirdiler.¹⁸¹ Bu kurulan şehirlerden Musul, Diyar-ı Rebia’nın merkezi; Rakka, Diyar-ı Mudar’ın merkezi; Meyyafarikin¹⁸² ise Diyar-ı Bekr’in merkezi durumundaydı.¹⁸³ Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun oldukça önemli bir şehri olan Diyar-ı Bekr’in sınırları doğuda Siird’e kadar dayanmaktaydı. Biz gerek İlhanlılar

¹⁷⁹ Gül, *Moğol Hakimiyeti*, s.41

¹⁸⁰ Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, s.68-70; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, s.30

¹⁸¹ Gül, *Moğol Hakimiyeti*, s.42

¹⁸² Yeni yapılan bazı çalışmalarda Diyar-ı Bekr’in başkentinin “Amid” olduğu bilgisiyle karşılaşılmıştır. Fakat gerek İbn-i Batuta’nın *Seyahatnamesi*’nde, gerek *Nuzhetü’l Kulub*’de gerekse bu eserleri baz alarak idari taksimata ilişkin oldukça tatminkar bir liste oluşturan Togan’ın “Moğollar Döneminde Anadolu’nun İktisadi Durumu” isimli makalesinde bu bilgiyi doğrulayacak her hangi bir kayıta rastlanmamıştır.

¹⁸³ Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, s.24

dönemine gerekse İlhanlılardan önceki dönemlere ilişkin idari teşkilatlanmayı en ayrıntılı biçimde Ebu'l-Fida'nın kıymetli eseri "Takvim-i Buldan"dan, İlhanlıların son mali bütçesi sayılan 1340 yılında kaleme alınmış olan "Risale-i Felakiye'den, Hamdullah Kazvini'nin Coğrafya eseri olan "Nuzhet'ül-Kulub'ten öğrenmekteyiz. Ayrıca el-Ömeri'nin Mesalik'ül - Absar'ı ve 1330'lu yıllarda bu coğrafyalardan geçmiş olan İbn-i Batuta'nın Seyahatnamesi de bize bu dönemi aydınlatmak için oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiler ışığında genel idari üniteler şunlardır: İlhanlıların başlıca eyaletleri El-Cezire, Irak, Şam, Bilad-ı Cebel, Armaniyya, Arran ve Memalik-i Rum'-dur.

Doğu Anadolu'yu da içine alan Ön Asya'nın gerek İlhanlılar döneminde gerekse İlhanlılar'dan önce idari taksimatı bu şekilde idi. Yukarıda adı geçen eyaletlerin kapsadığı şehirler ise dönem hakkında bilgi veren kaynaklara dayanarak şu şekilde belirlenebilmektedir.

1. Şam

Merkezide Şam olan bu idari ünitenin başlıca şehirleri Dımaşk, Haleb, Menbiç, Hısn-ı Mansur, Malatya, Tarsus, Adana, Ayas, Ayn-ı Zarba, Antakya ve Ayıntab'tır.¹⁸⁴

2. Armaniya ve Arran

Bu idari ünitenin kapsadığı şehirler; Kastamoniye, Sinop, Samsun, Erzen, Trabzon, Muş, Erzen, Malazgird, Bidlis, Ahlat, Erciş, Vastan, Şervan, Selmas, Hoy, Urmiye, Debil, Maraga ve Ucan'dan ibaretti.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş* I, s.24

¹⁸⁵ Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş* I, s.24

Bilad-ı Cebel

Erbil, Şehr-i Zor, Kasr-ı Şirin, Dinaver, Nihavend, Hemedean, Kaşan, Rey ve Isfahan'dan oluşan bu eyalet, daha sonraki dönemlerde "Kürdistan" olarak anılmaya başlayacak ve Osmanlı'nın son dönemlerine kadar bu isimle anılacaktır. Bu isimin Anadolu coğrafyasının oldukça uzağında bulunan bu bölgeye ait olması dikkat çekici bir özelliktir.¹⁸⁶

Bilad-ı Rum (Anadolu)

Yakın Doğu'nun en önemli ve İlhanlı Ülkesinin Batıdaki en uc eyaleti olan Bilad-ı Rum; Antalya, Alaiye, Ankara, Amuriye, Akşar, Konya, Kayseriye, Hirakle, Amasya, Sivas, Tokat ve Erzurum şehirlerinden oluşmaktaydı.¹⁸⁷

Irak ve Huzistan

El-Cezire

Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bu idari ünitenin; Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar olarak üç kısma ayrıldığını yukarıda açıklamıştık Diyar-ı Mudar ismi zaman içinde kaybolmuş ve bu birimin kapsadığı topraklar Bilad-ı Rum'un içinde yer almışlardır.¹⁸⁸ Diyar-ı Bekr'in başlıca şehirleri, Meyyafarikin, Amid ve Siird'ti. Diyar-ı Rebia'nın başlıca şehirleri ise Ruha, Harran ve Cezire'i İbni Ömer'dir.¹⁸⁹

¹⁸⁶ Gül, *Moğol Hakimiyeti*, s. 45

¹⁸⁷ Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, s. 48

¹⁸⁸ Gül, *Moğol Hakimiyeti*, s. 45; Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, s. 48

¹⁸⁹ Togan, "Moğollar Zamanında Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 27; Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, s.69

İlhanlılar Döneminde Doğu Anadolu'nun İdari Taksimatı

1243 Köseadağ savaşıyla beraber başlayan süreç ile Moğollar, Anadolu'nun doğusunda etkisini göstermeye başlamışlardı. Daha sonralarında 1258'de Hülâgü Han'ın meşhur batı seferi ile Doğu Anadolu başta olmak üzere neredeyse bütün Yakın Doğu coğrafyasının önemli kısmı Moğolların hakimiyetine girmiştir. O günlerde Türklüğün Anadolu'daki en güçlü temsilcisi sayılan Türkiye Selçukluları İlhanlılar'ın hakimiyetini tanımak zorunda kalmışlar ve İlhanlılara tabi bir devlet haline gelmişlerdi. Yarım yüzyıla yakın İlhanlı hakimiyeti altında yaşayan Türkiye Selçuklu Devleti 1308 tarihinde yıkılmıştır. Bu tarihten sonra Anadolu'da Türklüğü İlhanlı hakimiyetinin ulaşmadığı Anadolu'nun batı noktalarında oluşmaya başlayan Türkmen Beylikleri temsil etmeye başlamışlardır.

1308 tarihi itibarıyla Anadolu'yu İlhanlı hakimiyetine giren ve girmeyen bölgeler olarak iki kısımda değerlendiriliriz. Bu durumda karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. Eskişehir'in doğusu, Ankara, Kırşehir, Samsun, Sinop, Sivas, Malatya, Nevşehir, Konya'nın doğusu, Tokat, Yozgat, Niğde, Erzincan, Erzurum, Amasya, Gümüşhane, Elazığ, Tunceli, Mardin, Diyarbakır, Urfa, Hakkari, Bitlis, Van, Kars ve Ağrı şehirlerinde doğrudan İlhanlı hakimiyeti kurulmuş ve bu şehirler, İlhanlılar tarafından atanan Anadolu genel valisinin doğrudan yönetimi altındaydı.¹⁹⁰ Bunun yanı sıra bütünüyle İlhanlıların hakimiyetine girmeyen fakat İlhanlıların üstünlüğünü tanıyarak onlara tabi olan

¹⁹⁰Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.44-46; Aka, "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı", s. 839-841

Türkmen bölgeleri de bulunmaktaydı. Bunlar Kastamonu, Zonguldak ve Çankırı havalisinde varlık gösteren Candaroğulları; Bilecik-Söğüt ve Sivrihisar'ın kuzeybatısında varlık gösteren Osmanoğulları; Isparta, Burdur, Doğu Antalya, Akşehir, Beyşehir, Seydişehir ve Muğla'nın Fethiye sınırına kadar olan bölgede Hamidoğulları; Kütahya, Afyon ve Uşak civarında Germiyanogulları; Muğla ve havalisinde Menteşeoğulları; Aydın ve çevresinde Aydınoğulları; Manisa çevresinde Saruhanoğulları; Balıkesir ve etrafında Karasioğulları. Bu beylikler Selçuklu'nun uçlara yerleştirdiği veya Moğolların korkusundan uçlara kaçarak buralara yerleşen Türkmen zümrelerinin kurduğu Türk kökenli feodal siyasi yapılanmalardı ve hepsi de İlhanlıları metbû olarak tanımışlardı. Bunlardan başka Anadolu'da varlığını sürdüren fakat Türk kökenli olmayan ve İlhanlıların hakimiyetini tanıyan siyasi yapılanmalarda bulunmaktaydı. Bunlar; Ordu, Giresun, Trabzon, Giresun ve Çoruh bölgesinde varlığını sürdüren Trabzon Rum İmparatorluğu ve Mersin'in doğusuyla Adana- Tarsus dolaylarında faaliyet gösteren Kilkya Ermeni Prensligi'dir. Bunlarda tıpkı güçsüz Türkmen beylikleri gibi İlhanlıları metbû olarak tanımışlardı.¹⁹¹ Anadolu'nun bütünü düşünüldüğünde, İlhanlı hakimiyetini tanımayan bölgeler de bulunmaktaydı. Maraş, Antakya ve Adıyaman şehirleri Memlûk Devleti'ne bağlıydı. Karadeniz Ereğlisi ve Amasra, Cenevizlilerin hakimiyeti altındaydı. İzmir Kalesi ise Latinlerin denetimindeydi. Alaşehir, Sakarya, Bursa, Çanakkale, Balıkesir'in batı bölgeleri İstanbul ve Ege adaları Bizans hakimiyeti altındaydı.

¹⁹¹ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 39-71; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, C.I, s. 1-8

Görüldüğü üzere İlhanlılar hakimiyetlerini Anadolu'nun batısında fazla hissettirememişler Doğu Anadolu bölgesi ise İlhanlılar'ın 1258'de Anadolu'ya gelmelerinden 1335'te Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın ölümüyle yıkılışlarına kadar geçen süre içerisinde çok yoğun bir biçimde Moğol hakimiyetini yaşamıştır. Bu bölgelerde etkisini hala daha sürdüren Moğol izleri bulunmaktadır. İlhanlılara kadar çok ciddi bir değişikliğe uğramadan gelen bölgenin idari yapılanma modeli, İlhanlılar sürecinde de fazla bir değişiklik yaşamamış olmasıyla beraber bazı değişiklikler de kendini göstermektedir. Devrin kaynakları özellikle de İlhanlı devlet adamı Hamdullah Kazvini'nin *Nüzhetü'l-Kulubü* ışığında ulaştığımız bu değişiklikleri görmeye çalışalım: Başlıca eyaletler olarak Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Azerbaycan, Arran ve Mugan, Şirvan ve Güştavi, Abhaz ve Gürcistan, Horasan, Fars, Cebel ve Kirman zikredilir.

Doğu Anadolu'nun dışında kalan bu eyaletlerin sadece isimlerini zikretmekle yetineceğiz. Çalışma konumuzu oluşturan Doğu Anadolu'yu kapsayan idari birimler ise şu şekilde oluşmaktaydı.

1. Bilad-ı Rum (Anadolu)

Bugünkü Anadolu'nun doğusunda kalan başlıca şehirleri; Erzincan, Erzurum, Harput, Samsun, Samsat, Kemah, Kökonía, Küre, Kiruzar'dır¹⁹²

2. Vilayet-i Armaniyya

Merkezi Ahlat olan bu eyaletin başlıca şehirleri Erciş, Van, Vastan, Hoşab, Malazgird, Aladağ ve Bargiri'dir.

¹⁹² Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş* Is. 74

3. El – Cezire

Bu tarihten itibaren artık Dıyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia'dan oluşan bu eyaletin bazı kayıtlarda Diyar-ı Bekr isminin idari birimin tamamı içinde kullanıldığına rastlanılmaktadır.¹⁹³ Bu tarihlerde artık merkezi Musul olan eyaletin başlıca şehirleri ise; Amid, Erbil, Erzen, Cezire, Hani, Silvan, Harran, Muş, Mardin, Habur, Ruha, Siird, Sincar, İmadiye, Meyafarikin, Rakka, Mardin, Hısn-ı Keyfa, Resülayn ve Silvan'dı.¹⁹⁴

4. Vilayet-i Kürdistan

Irak-ı Arap, Huzistan, Irak-ı Acem Azerbaycan ve Diyar-ı Bekr ile çevrelenmiş olan Kürdistan eyaletinin başlıca şehirleri Alani, Ališter, Behhar, Heftilan, Dinever, Şehr-i Zor, Kirmanşah, Kengür, Vastam, Hersin ve Maydeşt'tir¹⁹⁵

Başta Hamdullah Kazvin'i olmak üzere dönemin kaynaklarının verdiği bilgiler çerçevesinde Bölgenin idari yapılanması bu şekildeydi. 1340 yılında kaleme alınan Nuzhetü'l Kulub'ün verdiği bilgiler Tuncer Baykara'ya göre İlhanlı sarayına ait 1335 yılının resmi belgelerine görülerek aktarılan bilgilerdir.¹⁹⁶ Fakat eseri 1915'te Londra'da neşreden G. L. Strange'nin okuma hataları yaptığını ve daha da önemlisi Strange'nin elinde buluna yazma nüshasından farklı nüshaların İstanbul kütüphanelerinde bulunduğunu ileri süren Zeki Velidi Togan ise, Türk Hukuk ve İktisat Ta-

¹⁹³ Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, s. 74

¹⁹⁴ Hamdullah Kazvini, *Nüzhet'ül- Kulub*, London, 1919, s. 95-99

¹⁹⁵ Hamdullah Kazvini, *Nüzhetü'l- Kulub*, Yay. L. Strange, The Geographical Part of the Nuzhatal Qulub, London, 1915, s. 313-317

¹⁹⁶ Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, s.74

rihi Mecmuasında yayımlanan “Moğollar Zamanında Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti” başlıklı çalışmasında bu bilgilerden daha ayrıntılı ve belli noktalarda farklılıklar gösteren başka bir tablo oluşturmaktadır.

A. Zeki Velidi Togan'ın Nur-u Osmaniye Kütüphanesi'nde bulunduğu ve İsfahanlı biri tarafından kaleme alındığı bilgisini verdiği *Nüzhetü'l Kulub* nüshasına ve yine aynı eserin Ayasofya Kütüphanesi'nde bulunduğu Ali Tebrizi tarafından kaleme alınmış başka bir nüshasına ve yine Fatih Müzesi, Evkaf Müzesi Hamidiye Lala İsmail Müzesi'nde bulunduğu nüshalara dayanarak Anadolu'nun bir idari taksimatını yapmıştır.¹⁹⁷ Buna göre:

1. Memalik-i Rum: Başlıca şehirleri Erzurum, Tercan, Bayburt, Kemah, Kara Hisar¹⁹⁸, Kemah, Harput, Divriğ, Niksar, Behramşah, Kayseriye, Yavaş, Niğde, Aksaray, Tokat, Aksaray, Develü, Toz Ağaç, Afyon Karahisarı, Lü'lü'e, Sivrihisar, Ermanak, Ankara, Akşehir, Konya, Eğridir, Koçhisar, Kastamoniyya, ve zamendü.'dur

Vilayet-i Armanniyya: Başlıca şehirleri Ahlat, Erciş, Aladağ, Bargiri, Khardin(?)¹⁹⁹, Xüşab, Malazgird, Van, Vastan, Eleşgird'tir.

¹⁹⁷ Togan, “Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti”, s.22-23

¹⁹⁸ Bu “Karahisar” Afyon Karahisar değildir. Strange bir okuma hatasıyla bunu Sahib-i Karahisar sanmıştır. Togan ise bu yanlış makalesinde düzelmiştir. Bkz. Togan, “Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti”, s.22, 3.dn bizim kanaatimize göre geçen yer Sivas-Erzincan arasında olan ve bugün Koyulhisar diye anılan yer olsa gerektir.

¹⁹⁹ Okunuşu ancak bu şekilde transkrip edilebilen bu şehir ismine başka kayıtlarda da rastlanamamıştır. Bu cihetten tam okunuşu sağlanamayan veya yeri tespit edilemeyen birkaç şehir adı daha bulunmaktadır. Bunları

Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia: Başlıca şehirleri Musul, Erbil, Arzan, Amid, Batar, Harran, Hısn-ı Keyfa, Habur, Rakka, Ruha, Siird, Sancar, Imadiye, Qirgisiye, Mardin, Muş, Meyyafarikin, Nusaybin, Keremelis ve Ağrı'dır.

İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa'îd Bahadır Han Döneminde Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Bulunan Valiler

Tarih-i Vassaftan öğrendiğimize göre, 1316 tarihinde El-Cezire valiliğine Hüseyin Bey atanıyor. Ebu Said'in saltanatının ilerleyen yıllarında burada kimin vali olduğuna dair bir bilgiye ulaşılmazken İbn-i Batuta'nın verdiği bilgilerden 1340-1 yıllarında burada Büyük Şeyh Hasan'ın vali olarak bulunduğunu öğrenmekteyiz ki diğer vakayiname-lerde bu bilgiyi doğrulamaktadır.²⁰⁰

Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia için ise, 1316 ile 1317 yılları arasında İrencin Noyan burada valilik görevi yapmaktadır.²⁰¹ 1319 yılında ise Sutay Noyan, burada vali olarak görülmektedir. Fakat Sutay'ın 1312 yılında bu eyalette valilik yapan Sutay ile aynı vali olup olmadığı konusu kesin değildir.²⁰² 1328 yılında ise İbn-i Batuta'nın verdiği bilgiler ışığında burada Emirel Fadıl Alaeddin Ali İbn-i Şemseddin Muhammed Haydar isminde bir valinin bulunduğunu görmekteyiz.²⁰³

çalışmamızda iktisadi vaziyeti değerlendirdiğimiz kısımda daha ayrıntılı ele almaya çalışacağız.

²⁰⁰Spuler, *İran Moğolları*, s. 383

²⁰¹Hafız Ebru, *Zeyl-i Cami'üt-Tevarih*, s. 22,

²⁰²Spuler, *İran Moğolları*, s. 384

²⁰³*İbn-i Batuta Seyahatnamesi*, çev. Mümin Çevik, s. 215; Spuler, *İran Moğolları*, s. 384

Armaniyya valileri olarak 1316 tarihinde Suntay Noyan vali olarak karşımıza çıkmaktadır. 1320 yılında ise Ziyaüddin vali olarak görülmektedir.²⁰⁴

1316 yılına kadar Bilad-ı Rum'un valisi İrencin Noyan'dı. Bu tarihte Ebû Sa'id tahta çıkmasıyla beraber halka zulmeden bu emiri görevinden alarak yerine baş emiri olan Emir Çoban'ın oğlu Timurtaş'ı Anadolu genel valisi olarak atamıştır²⁰⁵. 1322 yılına kadar bu görevi aralıksız ve oldukça başarılı olarak sürdüren Timurtaş Noyan, Anadolu'da ulaştığı güç ve şöhrete aldanmış isyan ederek bağımsızlığını ilan etmişti. Bunun üzerine duruma müdahale eden babası oğlunu Anadolu'ya gelerek oğlunu teslim almış ve İlhanlı Sarayına götürmüştür. Ebû Sa'id Timurtaş'ı bağışlayarak eski görevine yeniden atamıştır. Fakat Anadolu'da rahat durmayan Timurtaş 1327 tarihinde Memlûklülere sığınmışsa da burada Ebû Sa'id'in ricasıyla asılmıştır.

1327 tarihinden sonra ise 1328 ve 1331'e kadar Eratna Anadolu genel valiliği yapmaktadır.

1331 tarihinde Emir Devletşah adında bir Vali Ebû Sa'id tarafından atanmışsa da bu şahıs görev yerine varamadan yolda vefat etmiştir.²⁰⁶ 1331 ile 1335 tarihleri arasında Şeyh Büyük Hasan bu görevi sürdürmüştür.²⁰⁷

²⁰⁴ Hafız Ebru, *Zeyl-i Cami'üt-Tevarih*, s.22

²⁰⁵ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 84

²⁰⁶ Hafız Ebru, *Zeyl-i Cami'üt-Tevarih*, s. 51

²⁰⁷ Hafız Ebru, *Zeyl-i Cami'üt-Tevarih* s. 56

III. BÖLÜM

EBU SA'İD BAHADIR HAN DÖNEMİNDE ANADOLU'DA BİR İLHANLI VALİSİ: TİMURTAŞ NOYAN

Timurtaş'tan Önce Anadolu ve Emir Çoban'ın Anadolu Seferi

İlhanlılar, oluşturdukları idari taksimat ile Doğu Anadolu'nun bir kısmını içine alan Anadolu'nun büyükçe bir alanını "Anadolu Genel Valiliği" olarak bir idari ünite altında toplamışlardı. Bu valiliğin Ebû Sa'îd döneminden önceki valisi İrencin Noyan²⁰⁸di. İrencin Noyan, Olcaytû Han'ın tahta geçer geçmez ataması ilk yapılan vali oldu. İrencin Noyan, Cengiz Han soyundan gelmekteydi ve Olcaytû Han'ın da dayısı oluyordu.²⁰⁹ İrencin Noyan Han'a yakınlığından ve akrabalığından aldığı kudret ile Anadolu halkına çok sert davranmaktaydı. Halka çok ağır vergiler yükleyen İrencin Noyan, vergilerini ödeyemeyen halka ağır cezalar veriyordu. Kimi zaman bu cezalandırmaların sonucu ölüm oluyordu.²¹⁰

1305 senesinde bu göreve getirilen İrencin Noyan'ın bu keyfi ve gaddar politikası Anadolu Türkmenlerinde Moğollara

²⁰⁸ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 81

²⁰⁹ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.75

²¹⁰ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.636

karşı duyulan kin ve intikam duygusunu körüklemişti. Selçuklu tahtının İlhanlılar hakimiyeti altında bağımsızlığını yitirmesi üzerine Selçuklu'dan bağımsız hareket etmek durumunda olduğunu anlayan Türkmen boyları, 1277 yılında Karamanoğulları'nın öderliğinde Moğol hakimiyetine karşı ayaklanıp Memlûk hükümdarı Baybars'ı Anadolu'ya yardıma çağırduklarında bir nebze de olsa Moğol ordularına zarar vermişlerse de Anadolu Oğuzları bu isyanın bedelini çok pahalı ödemişlerdi. Abaka Han, otuz bin kişilik ordusunu Anadolu Türkmenlerinin üzerine salmıştı. Bu hareketin neticesinde pek çok Türk Beyi büyük zarara uğramıştı.²¹¹

İşte bu acı tecrübenin ardından Anadolu Türkmenleri İlhanlılara karşı organize bir girişimde bulunmaktan çekinir olmuşlardı. Ancak İreincin Noyan'ın yukarıda sözü edilen zalimane yönetimi Anadolu insanın sınırlarını zorlamış ve İreincin Noyan'ın döneminde Türkmen isyanları yeniden baş gösterir olmuştu. Bu durum Sultaniye'yi de rahatsız ediyordu.

Türkmenlerin isyanı hat safhaya gelince İlhanlı Sarayının güçlü isimlerinden olan Emir Çoban, 1314 senesinde kalabalık bir ordu ve güçlü bir maiyet ile Anadolu üzerine yürümüştü.²¹² Anadolu'da önceleri Selçuklu'nun emrinde uç beyliği konumunda olan daha sonra Moğolların gelişiyle siyasi olarak Selçukluların Moğolların hakimiyetine girmesiyle otomatik olarak Moğol tahakkümü altında kalan Türkmen beyleri bu durumdan hiç hoşnut değillerdi. Fırsatını buldukları her durumda Moğol yönetimine karşı gelmekteydiler. Bu dönemde Anadolu'da Türklüğü temsil eden beylikler; Germiyanogul-

²¹¹ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 39-40

²¹² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 638-639

ları, Hamidoğulları ve Candaroğulları Karamanoğulların önderliğinde Olcaytû Han'ın yaşlılığını da fırsat bilerek harekete geçmişler İrencin Noyan'ın zulme dayalı yönetim anlayışını da Türkmen zümreleri üzerinde propaganda aracı olarak kullanmışlar ve hem vergi vermemeye hem de Moğol yönetimine karşı mukavemette bulunmaya başlamışlardı.²¹³

Duruma hakim olmak için kalabalık bir ordu ile Anadolu'ya doğru yola çıkan İlhanlı Beylerbeyi Emir Çoban, 714 Rebiüevvel yani 1314 Haziran'ında Anadolu'ya varmıştı. Burada Sivas ile Erzincan arasında kalan Karanbük²¹⁴ dolaylarında kendine bir karargah kurdu ve Türkmen beylerine haber göndererek, her birinin buraya gelip bağlılığını bildirmelerini istedi. Tam da bu sıralarda Karamanoğulları Konya'yı ele geçirdiler. Bu haberi alır almaz Konya üzerine yürüyen Emir Çoban, 714 senesi Ramazan'ında yani 1314 Aralık'ında Konya'yı Karamanoğullarının elinden aldılar.²¹⁵ Emir Çoban'ın bu başarılı manevrası üzerine Moğol hakimiyetini tanımak zorunda kalan Türk beylerinin hepsi Karanbük'teki karargahta hazır bulundular ve itaatlerini bildirdiler.²¹⁶ Bu bağlılık bildirme kabulünde Sis'te (Çukurova) bulunan Ermeni Krallığı'nın tekfuru da hazır bulunmuştu.²¹⁷ Ülkede dirlik ve düzeni sağlamak

²¹³ Uzunçarşılı, "Emir Çoban Solduz ve Timurtaş", s.602

²¹⁴ Aksarayı, *Müsameret'ül- Ahbar*, çev, Mürsel Öztürk, s. 251

²¹⁵ Aksarayı'nın *Müsameret'ül- Ahbar*'a dayanarak verdiğimiz bu tarih Tarih-i Olcaytû'da da 714 olarak görülürken Anonim Selçukname'de 715 (1315) olarak görülmektedir.(s.94) Bunun sebebi ise yılın son aylarına denk gelen kuşatmanın bir iki ay sürmesi ve haberin de saraya ulaşmaya kadarda bir o kadar zaman geçmiş ve dolayısıyla da artık yeni yıla girilmiş olmasıdır.(bkz Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.639, dnt.63)

²¹⁶ Aksarayı, *Müsameret'ül- Ahbar*, s. 252

²¹⁷ Aksarayı, *Müsameret'ül- Ahbar*, s. 252

için bir yıldan fazla bir süre Anadolu'da kalan Beylerbeyi Emir Çoban, işleri yoluna koymuş ve Türkmen isyanını bastırmıştı. Yapılan değerlendirmede bu isyanın müsebbibi olarak İrencin Noyan'ın baskıcı ve katı politikası belirlenmişti. Bunun üzerine İrencin Noyan'ın Anadolu genel valiliği görevine son verilmmişti Emir Çoban, Bilad-ı Rum'u düzene soktuğuna inandıktan sonra valiliğin merkezini Kayseri yapmış, oğlu Timurtaş Noyan'ı İrencin Noyan'dan boşalan Anadolu genel valiliğine atayarak Anadolu'yu terk etmiştir.²¹⁸

Timurtaş Noyan'ın Kişiliği

Timurtaş Noyan, İlhanlılar'ın Beylerbeyi Emir Çoban'ın ikinci büyük oğluydu. Emir Çoban'ın Timurtaş'tan başka iki oğlu daha vardı bunlar; Timurtaş'ın büyüğü Bayram, küçüğü ise Dimaşk Hoca idi. Tarihi kayıtlar, Timurtaş'ın Gâzân Han'ın Şam seferinden bir yıl kadar önce doğduğunu bildirmektedir²¹⁹. Bu bilgiden hareketle Mahmud Gâzân Han'ın Şam seferinin H.699(1300) senesinde meydana geldiğini hatırlarsak Timurtaş Noyan'ın H.697 - 698 (1298-1299) yılları arasında doğmuş olması gerekmektedir. Buradan anlaşılan şu ki O, Anadolu genel alisi olduğunda 16-17 yaşlarındaydı.

Timurtaş, kendisini ilk defa Gâzân Mahmud Han'ın 1303 tarihinde düzenlediği ve Çobanlıların neredeyse tamamın katıldığı bir av partisinde göstermiştir. O 1314'lü

²¹⁸ Aksarayı, *Müsameret'ül- Ahbar*, s.252-253; Faruk Sümer ise bu konuyla ilgili olarak Akasarayı'nın aktardığının tersine ancak Konya'yı zapt ettikten sonra Karanbük'te kışlayabileceği ihtimalini belirtir. Ayrıca O bu olayın Aksarayı'nın tezkiresinde Ebû Sa'îd devrinde yaşanmış gibi gösterilmesini de yanlış bulur ki olayın meydana geliş tarihi de Sümer'i haklı çıkarmaktadır. Bkz. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.81

²¹⁹Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s.622

yılların başına kadar Sultaniye'de babasının yanındaydı. Timurtaş Noyan, kahramanlığı ve cesareti ile nam salan ve asker arasında da sevilen bir şahsiyetti. Ayrıca Timurtaş Noyan, dindarlığı ve adaletiyle de övülen bir bey idi. Onun valiliği zamanında Anadolu'da dirlik ve düzen sağlanmış ve Anadolu halkı refaha ulaşmıştır. O, dindarlığı ve adaleti sayesinde çok sevilmiş, Anadolu'da el üstünde tutulmuştur.²²⁰

Valiliğinin İlk Yılları

Timurtaş Noyan, Anadolu valisi yapılırken yanına divan işleri ile ilgilenmesi amacıyla Vezir Reşidüddin'in oğlu Celaleddin Hoca verilirken İlhanlı bürokrasisinin önemli isimlerinden Emir Seyfeddin Razi de vali muavini olarak yanına verilmişti.²²¹ İrencin Noyan'ın baskıcı yönetiminden sonra Timurtaş'ın adaletli yönetim anlayışı ve idari disiplini Anadolu'da uyanan Türkmen hareketini yatıştırmış, hatta Timurtaş nezdinde Moğol yönetiminden memnuniyet duyulmaya başlanmıştı. Fakat Timurtaş, Bilad-ı Rum'da işleri yoluna koymaya başlamışken Sultaniye'de Çobanlı ailesi için işlerin pek yolunda gittiği söylenemezdi. Bu arada İlhanlı Sarayında Muhammed Hüdabende Olcaytû vefat etmiş yerine oğlu Ebû Sa'id Bahadır Han, İlhan olmuştu. Ebû Sa'id'in saltanatının ikinci yılına denk gelen 1319 senesinde Emir Çoban büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştı. Emir Çoban'ın gücünden rahatsız olan emirler vardı. Bu emirler gizliden Ebû Sa'id'in de desteğini almışlardı. Çünkü Ebû Sa'id'te hükümdar olmasına rağmen gerek yaşının küçük olmasından gerekse Emir Çoban'ın devlet üzerinde etkinliğinden ve kudretinden dolayı kendisini

²²⁰ Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s.622

²²¹ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 81

Emir oban'ın hükümranlığı altında hissediyordu.²²² Eb Sa'ıd Han, bir gün bu sıkıntısını Kurumişi, İrencin Noyan ve Emir Tokmak'a açtı. Bu emirler içinde özellikle İrencin Noyan ve Kurumişi'nin Emir oban'a özel bir kını vardı. Çünkü Emir oban, İrencin Noyan'ı Anadolu genel valiliğinden azlederek Diyarbakır valiliğine srdrmşi. Kurumişi ise Kirayeler'dendi ve bu aile obanlılardan pek hoşlanmazdı.

İşte bu şartlar altında Sultan'ın sıkıntısını duyan Noyanlar, heyecanlandılar ve anında Sultana eğer emir buyrulursa Emir oban'ı ldrebileceklerini arz ettiler. Eb Sa'ıd'de Emirlerle muvafakat verdi. Sarayda bu işler olurken Emir oban, Hazar Denizi kıyısında Derbent meselesiyle ilgileniyordu. Buradaki işleri yoluna koyduktan ve İran'a yürümeye hazırlanan zbek Han'ı durdurmaya muvaffak olduktan sonra Gürcistan'a yürümeye hazırlanıyordu. Bu durumu fırsat bilen Emir oban'ın düşmanları Kurumişi Noyan'ın emrinde bulunan ve Gürcistan yakınlarında bulunan "Sr Marı"²²³ şehrinde Emir oban onuruna bir ziyafet düzenlemeyi düşündüler. Pahalı hediyeler göndererek onu ziyafete çağırdılar. Emir oban da bu daveti kabul etti. ²²⁴ Davet edildiği yere doğru yola çıkmıştı. Fakat yolda Emir Kurumişi'nin adamlarından olan Aktay Ali isminde biri gizlice Emir oban'ın yanına gelerek kendisine karşı düzenlenecek olan suikastı bildirdi. Bunun zerine Emir oban, hiç kimseye durumu belli etmeden yanına yalnızca oğlu Emir Hasan'ı alarak oradan uzaklaştı. Bütün ağırlıklarını orada bıraktı.

²²² Uzunçarşılı, "Emir oban", s. 604

²²³ Aras Nehri kıyısında bulunan bu şehir Ağrı Dağı'na 6 fersah uzaklıktadır. Sonradan buraya "Sürmeli" denilmiştir.

²²⁴ Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s. 604

Kurumişi, Tatar, Gürcü ve Acemlilerden oluşan on bin kişilik kuvvetli bir süvari birliği ile Emir Çoban'ın karargahını kurduğu yere geldi. Emir Çoban'ın adamlarına onu sordu. Onlar, Emir Çoban'ın çadırında olduğunu söylediler. Bunun üzerine Kurumişi kılıcını çekerek Çoban'ın çadırına hücum etti. Onun bu hareketini gördüğünde durumun farkına varan Çoban'ın adamları, Kurumişi'ne karşı mukavemette bulundular. Bunun üzerine aralarında çarpışma başladı. Bu çarpışmanın neticesinde her iki taraftan toplam üç yüzden fazla asker öldü. Neticede Kurumişi çadıra girmeyi başardı. Emir Çoban'ı çadırda bulamayan Kurumişi çok sinirlendi. Emir Çoban'ın mallarını yağmalattı arkasından da adamlarına Çoban'ı bulmaları için emir verdi. Fakat Çoban bulunamadı. Bu esnada Emir Çoban olay yerinden oldukça uzaklaşmış ve Merend kasabasına saklanmıştı. Buranın valisi Emir Çoban'ı karşıladı ve silahlandırıp at verdi.²²⁵ Kendisi de Çoban'ın yanına katılarak birlikte Tebriz yakınlarında bulunan Sofular köyüne geldiler. Babasının başının dertte olduğunu öğrenen Timurtaş Noyan, Bilad-ı Rum'dan kalkarak kuvvetli ve kalabalık bir ordu ile babasına yardıma gelmişti. Bu arada İlhanlı sarayına da Emir Çoban'ın Tebriz yakınlarında olduğu istihbaratı çoktan ulaşmıştı.

Vezir Taceddin Ali Şah, bin kişilik bir süvari birliği ile Emir Çoban'ın yanına geldi. Ayrıca Çoban'ın gelişinden memnun olan ve bunu göstermek isteyen Tebrizliler, onu karşıladılar ve adına çadır kurdular. Emir Çoban, Tebriz'de bir gece kaldı. Daha sonra ise vezir Ali Şah'ın refakatinde Sultaniye'ye doğru yola çıktılar. Ali Şah, Emir Çoban'dan önce Sultaniye'ye girdi. Ebû Sa'id'in huzuruna çıkarak Sultan ile görüştü. Çoban'ı mü-

²²⁵ Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s. 605

dafaa etti. Sultana karşı övdü. İrencin ve Kurumişi'nin aleyhinde konuşarak İrencin'in Ebû Sa'îd'in hanlığını tanımadığını ve kendisini hanlığa daha layık gördüğünü ima eden beyanlarda bulundu. Bu söz üzerine Ebû Sa'îd'in kanaati hemen değişti ve Emir Çoban'a karşı yumuşarken İrencin Noyan'a karşı tavrı sertleşmeye başladı. Bu gelişme üzerine Ebû Sa'îd, Emir Çoban'ı huzuruna çağırttı. Çoban huzura gelerek ağlamaya başladı ve bağlılığını bildiren ifadelerle Sultan'dan af diledi. Bunun üzerine Ebû Sa'îd, Çoban'ı bağışladı ve düşmanlarından intikam alması için izin verdi.

İttifak halindeki emirlerin amacı aynı anda hem Timurtaş'ın hem de babası Emir Çoban'ın işini halletmekti. Bu amaçla Emir Çoban'a karşı bu oyun oynanırken merkezden gelen emir üzerine Timurtaş'a da saldırıldı. Timurtaş'ın emrinde olan ama ondan hoşnut olmayan emirler Timurtaş'a suikast hazırladılar. Timurtaş'ın üzerine yürüyerek onu öldürmek istediler. Fakat O bu cendereden kurtulmayı başardı ve bir kaleye saklanarak canını kurtardı. Daha sonra durumu düzelen Timurtaş, kendisine bu girişimi yapan bütün beyleri öldürttü. Ardından da yukarıda da belirttiğimiz gibi Tebriz'e babasının yardımına gitmişti. Çobanların başına gelen bu felaket böylece atlatılmıştı. Timurtaş Noyan'da Memalik-i Rum'a dönmüş ve dirliği kurmak için başladığı işlere aynı hızla devam etmişti. Timurtaş, 1321 yılında Kilikya Ermenilerinin üzerine yürümüştü. Ermenilere karşı zafer kazanmak için Memlûk Sultanı Melik Nasır b. Kalavun'dan yardım istedi. O Kalavun'a hediyeler göndererek Ayas'ı zapt etmek için Memlûk Sultanını ikna etmeye çalışıyordu. O, Sultan'a gönderdiği mektupta: "Hepimiz Müslümanız, Bize layık olan nusret-i din üzere müttetik olmaktır. Bu hususta düşmana karşı olmamız ve Ermenileri tedip eylememiz lazım gelir. Onları

bize sadık bırakmağa muvaffak olursak bu geçitlerden gidip gelecek olan halk, tüccar ve hacılar ferah ve serbest gelip giderler aramızdaki dostluk devam ederse düşmanlık bertaraf olur” diye yazmıştı.²²⁶ Memlûk Sultanı bu teklifi kabul etti. Sonra 1321²²⁷ senesinde Moğol ve Mısır askerleri Sis üzerine yürüdüler ve Ayas'ı zapt ettiler.

Timurtaş Noyan, valiliğinin ilk yıllarında Anadolu'da dirlik ve düzenlik sağlamak için var gayretiyle uğraştı. Bu işte de oldukça başarılı oldu. Yukarıda bahsettiğimiz hadise belli bir süre bir buhran ortamı yaratırsa da bu geçici olmuş işler yoluna girdikten sonra Timurtaş Anadolu'da yeniden hakimiyetini benimsetmeye başlamıştı. Emir Çoban, 1314 tarihinde Anadolu'ya geldiğinde Konya'yı Karamanoğulları'nın elinden almıştı. Fakat 1319'da emirler arasında meydana gelen yukarıda anlatılan iç çatışma ve Timurtaş'ı hedef alan saldırı dolayısıyla Timurtaş'ın Anadolu'da müstahkem bir hisara saklanmasından faydalanan Karamanoğulları bu tarihte Konya'yı yeniden ele geçirmeyi başarmışlardı. Üzerindeki tehdidin sonra ermesi ve hakimiyeti yeniden kurmasının ardından Timurtaş, 1323 yılında Konya üzerine yürümüş ve bu şehri Karamanoğulların'dan geri almıştır.²²⁸

Timurtaş, Anadolu'da faaliyet gösteren tüm Türkmen beylerine hakimiyetini tanıtmıştı. Bunu sağlarken bazen çok sert

²²⁶ Uzunçarşılı, “İlhaniler'in Anadolu Umum Valisi Timurtaş”, s.623-624

²²⁷ Bu tarih ile ilgili bazı kaynaklar 1323 tarihini de verirler ancak Ebul Fida'nın Takvim-i Buldan'ında geçen tarih 1321'dir. Ebul Fida'nın verdiği tarih hem gün ve ay vererek daha ayrıntılıdır hem de kanaatimizce daha güvenilir bir kaynaktır. Bkz; Takvim-i Buldan, 722 senesi vakayı arasında c. 4 s.94

²²⁸ Uzunçarşılı, “İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş”, s.624

askeri tedbirlere başvuruyordu. Bazen de siyaset bilgisini kullanıyordu. Böylelikle Anadolu'da düzeni sağlamıştı. O Anadolu'da görev yapan diğer Moğol valilerinden farklı olarak sert ve katı yönetim anlayışının yanında adaleti temel alan bir yaklaşıma sahipti. Dindarlığıyla da ün yapan Timurtaş, adaletli yaklaşımı ve hakkaniyetli vergi politikası özellikle de askerlerin ve devlet memurlarının keyfi muamelelerini yasaklamasıyla halkın büyük övgüsüne mahzar olmuş ve Timurtaş için "Adil Padişah" lakabı takılmıştı.²²⁹

Timurtaş Noyan'ın İsyanı ve Emir Çoban'ın Anadolu'ya Gelişi

Timurtaş Noyan, 1319'da babasının ve kendisinin başı derde girdiğinde bir kurtuluş çaresi olarak Memlûk Sultanı El-Melik Nâsır Muhammed'e elçi göndermiş kendisinin ve babasının durumunu anlatarak, Sultan'dan yardım istemişti. Timurtaş gönderdiği mektubunda asker ve silah yardımı istemiş ve düşmanla beraber savaşalım demiştir. Karşılığında ise Bilad-ı Rum'u Memlûk ülkesine bağlamayı ve kendisinin de Memlûklülerin Anadolu valisi olmasını önermiştir.²³⁰ Daha sonra Timurtaş ve babası kendi imkanları ile içinde buldukları durumdan kurtulunca Mısır'dan gelecek yardıma ihtiyaç kalmamıştı. Ancak babasına ve kendisine karşı yapılan ve Sultan'ında gizlice destekçisi olduğu bu hareket, Timurtaş'ı çok etkilemiş ve Sultaniye'ye karşı bakışını değiştirmişti. Zaten Anadolu'da yarı bağımsız merkezden kopuk bir yönetim mekanizması işliyordu. Timurtaş'ın emri altında Türk ve Moğol kökenli askerlerden oluşan kalabalık bir ordu vardı. Bütün bu

²²⁹ Aksarayı, *Müsameret'ül Ahbar*, s. 252

²³⁰ Ebul Fida, *Takvim-i Buldan*, C.IV, s.84

şartların farkında olan ve merkezin kontrolünü hissetmemeye başlayan Timurtaş artık bağımsızlığını ilan etmek için uygun bir fırsat kolluyordu. Etrafındaki emirler ve ulema, Timurtaş'ı bağımsızlığını ilan etmesi için teşvik ediyordu. Timurtaş'a biat eden ve onun bağımsız bir bey olmasını isteyenler arasında Necmeddin Tabesi, Şeyh Zade-i Tokadi, Kayseri Hatibi Zahirüddin, Şeyh Nasır Sufu, Mevlana Emir Hasan Tayyib, Niğdeli Kadı, Şahab, Vaiz Hüsameddin Yarcan gibi ulemanın önde gelen isimleri de bulunmaktaydı.²³¹ Fakat Konya Mevlevihanesi Şeyhi Abid Çelebi Timurtaş'a biat etmemişti. Bu durumdan rahatsız olan Timurtaş, Abid Çelebi'nin Konya' terk etmesini istemiş, bu iş içinde Eratna Bey'i görevlendirmişti. Eratna Bey, Abid Çelebi'yi Demirataş'a biat etmelerini tavsiye etmesi için uç beyleriyle görüşmeye gönderildi. Ancak o bu görevi de kabul etmemiş, sonra Eratna Bey, Abid Çelebi'ye kendi selameti açısından bir müddet Konya'da bulunmamasının daha iyi olacağını tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Abid Çelebi, Konya'dan ayrıldı.²³² Etrafındaki desteğin verdiği ruh haliyle kendini oldukça güçlü hisseden Timurtaş merkez ile olan ilişkilerini iyiden iyiye gevşetmişti. Artık merkezi ciddiye almayan Timurtaş ne merkeze gitmesi gereken paraları gönderiyor ne de merkezde düzenlenen ve protokol gereği katılması icap eden davetlere katılıyordu. Hatta Ebul Fida'nın verdiği bilgilere göre Ebû Sa'id'in gönderdiği vergi memurlarını eli boş göndermişti.²³³ Timurtaş'ın bu tavırlarından Ebû Sa'id Bahadır Han, onun artık bir isyan hali içinde olduğunu anlamıştı²³⁴

²³¹ Arif Çelebi, *Ariflerin Menkıbeleri*, Tahsin Yücel, C. I, s. 485

²³² Arif Çelebi, *Ariflerin Menkıbeleri*, Tahsin Yücel, C.I, s. 489

²³³ Ebul Fida, *Takvim-i Buldan*, 724 Senesine Ait Olaylar, C.IV, s. 95

²³⁴ Hafız Ebru, *Zeyl-i Cami'üt-Tevarih*, s.114

Timurtaş, 1322 senesinde adına hutbe okutarak ve sikke kestirerek bağımsızlığını resmen ilan etmiştir.²³⁵ Bağımsızlığını ilan eder etmez en başta Memlûk Sultan'ından bundan başka Irak-ı Acem, Irak-ı Arap, Şam ve Horasan valilerinden destek istemişti. Onun bu girişiminde en büyük dayanağı ise Memlûk Sultanı idi. Çünkü aralarında çok iyi bir ilişki vardı. O, gerek Ermeni Krallığı'na yaptığı sefer gerekse de 1319 senesi olayları esnasındaki yardım taleplerinin geri çevrilmediğini görmüştü. Bu amaçla Memlûk Sultanına mektup yazmış ve pahalı hediyeler göndermişti.

Timurtaş cephesinde bu gelişmeler yaşanırken Sultaniye'de de hareket vardı. Ebû Sa'îd, Timurtaş'ın durumundan emin olmak için birkaç kez daha onu saraya davet etti. Fakat o, bu davetlerin hiçbirine karşılık vermedi.²³⁶ Bunun üzerine Timurtaş'ın isyanı Ebû Sa'îd'in ve sarayın gözünde kesinlik kazanmış oluyordu. Çobanlıların hıssını olan emirler, Timurtaş'ın bu hareketlerini babasının itibarını zedelemek için kullanıyorlar ve Ebû Sa'îd Han'ı sürekli kışkırtıyorlardı. Bu durumdan çok sıkılan Emir Çoban, Ebû Sa'îd'in huzuruna çıkarak oğlunun isyanını bastırmak için Bilad-ı Rum'a gitme musadesi istemişti. Fakat Ebû Sa'îd, Emir Çoban'ın, diğer oğulları ve Timurtaş ile

²³⁵ Hafız Ebru, *Zeyl-i Cami'üt-Tevarih*, s. 115-116; Timurtaş'ın bu kalkışmasıyla ilgili olarak kaynakların farklı tarihler verdiği görülmektedir. Örneğin *Amasya Tarihi* 1321, *Ravzatü's-Sefâ* 1321, *Tarih-i Güzide* 1322 tarihlerini verirler. Olayın yılın son aylarında olduğuna dair bilginin de Amasya Tarihi'nde bulunduğunu göz önünde alırsak yaşanan yıl farkının aslında ay farkı olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle olayın tarihinin 1321'in son günleri ile 1322'nin ilk günleri arasında meydana geldiği söylenebilir. Ancak *Cami'd-Düvel*'in verdiği 1319 tarihi ile İkd'ül Cuman'ın verdiği 1324 tarihlerinde bir tarihlendirme hatası olduğu açıktır.

²³⁶ Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s. 625

birleşip saraya yürümesinden ve saltanatı ele geçirmesinden endişelendiği için Emir Çoban'a izin vermedi. Fakat durumdan oldukça rahatsız olan Çoban, Sultan'ın korkularının sebebini anlamazlıktan gelerek izin ısrarında devam etti. En sonunda çok ağır yeminler ederek Sultan'dan izin almayı başardı. onun Sultan'ı ikna ettiği dönem ağır kış mevsiminin yaşandığı bir zamandı. Üstelik nikris hastalığından da muzdarıptı. Ancak Çoban bunların hiçbirini düşünmeden sefere çıkmaya kararlıydı. O önemli seferlere çıkarken yanına alması gelenek haline gelmiş olan bütün İlhanlı kurmaylarını ve bol miktarda donanımlı birliği de beraberinde götürerek 1324 (H.724) senesinin kışında Memalik-i Rum'a doğru sefere çıktı. Bu arada Timurtaş Noyan'da babasının kendisinin üzerine geldiği istihbaratını aldı. Durumu değerlendiren Timurtaş savaşma kararı aldı.²³⁷

Emir Çoban, Anadolu'ya girdiğinde oğlu tarafından karşılanmayınca hadisenin gerçekliğinden ve ciddiyetinden emin oldu. Baba oğul karşılıklı karargahlarını kurdular. Gece basınca Timurtaş'ın adamlarından biri gizlice Çoban'ın karargahına geldi ve Çoban'a Timurtaş'ın savaşmayı göze aldığını söyledi. Gelen bu bilgi üzerine Çoban endişelenmeye başladı. Tecrübeli bir devlet adamı olan Çoban hemen bir çare düşündü. Timurtaş'ın emrindeki komutan ve beylere gizlice mektuplar göndererek isyanda inat etmemelerini, bu işin sonunun çok vahim olacağını uzun uzun anlattı. Bu mektupları alan emirler Çoban'a hak vererek bu isyanın ve yaşanacak olan muharebenin sonuçlarını düşündüler ve savaşma kararından vazgeçtiler.

²³⁷ Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s. 627

Sabah olunca iki ordu birbirine iyice yaklaştı. Timurtaş Noyan, babasının ordusunun üzerine yürüdü. Ancak emrindeki ordu bu yürüyüşte oldukça isteksizdi. Timurtaş'ın askerleri çok ağır hareket ediyorlardı. Durumdan rahatsız olan Timurtaş, askerlerine niçin böyle davrandıklarını sordu. Bunun üzerine emirler:

“Bu işte bize ve sana zarar vardır ve bir emirin oğlu pederi üzerine asker çekip muharebe etmesi Moğol memleketinde fena bir adet çıkarmak demektir. Bunun sonu sana ve bize vahimdir. Şimdilik icab-ı maslahat pederini ikram ve izzetle karşılamaktır. Eğer üzerimize gelen pederin değil de başka bir beg olsa idi senin uğruna hepimiz canımızı feda ederdik”²³⁸ dediler. Bu durum karşısında ordusunun kontrolünü elinden kaçırdığını gören Timurtaş, taarruz fikrinden vazgeçti. Sonra atından inerek yaya olarak babasını karşılamaya gitti. Onu “hoş geldiniz” diyerek karşıladı. Duruma hakim olan Emir Çoban birkaç gün oğlunun yanında kaldı. Daha sonra oğlunu da yanına alarak merkeze doğru hareket etti. Bazı kaynaklarda Timurtaş'ın elinin bağlanarak götürüldüğü de yazılmaktadır. Merkeze vardıklarında Timurtaş Noyan'ı isyana teşvik eden emirler, Emir Sürkaci ve Kadı Necmeddin Tabasi, Emir Çoban tarafından derhal idam ettirildiler. Böylelikle bu isyan hareketi Emir Çoban'ın engin tecrübesiyle çok kan akmadan ve devlete bir zarar vermeden bastırılmış oldu.

²³⁸ *Ravza'tü s-Sefa*, C.V, s. 505-506'dan nakleden, Uzunçarşılı, “İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş”, s. 628

Timurtaş Noyan'ın İkinci Kez Bilad-ı Rum'a Vali Olması

Ebû Sa'id Bahadır hanın huzuruna çıkarılan Timurtaş Noyan, af dilemesi üzerine Ebû Sa'id tarafından bağışlanarak tekrardan Anadolu genel valiliğine atanmıştır. Bu arada Emir Çoban'ın marifetiyle Emir Surkacı, Necmeddin Tabesi başta olmak üzere Timurtaş Noyan'ı Ebû Sa'id'e karşı kıskırtan bütün emirler öldürtülmüştü.²³⁹

Anadolu'ya tekrardan dönen Timurtaş Noyan, ilk iş olarak yaşanan bu sıkıntılı durumu fırsat bilerek itaatini bozarak Moğol idaresine muhalif tavır takınan Türkmen beylerinin üzerine yürüdü. İkinci valiliğinde daha sert ve baskıcı bir yönetim tarzı ortaya koyan Timurtaş Noyan'ın üzerine yürüdüğü ilk Türk Beyi Eşrefoğulları'nın o zamanki beyi II. Süleyman Bey'di. Kalabalık bir ordu ile Süleyman Bey'in üzerine yürüyen Timurtaş, 9 Ekim 1326 tarihinde Beyliğin merkezi olan Süleyman Şehri (Beyşehir)'ne saldırmış burasını tarumar ederek II. Süleyman Beyi de feci bir biçimde öldürtmüştü.²⁴⁰ Hatta İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın El-Ömeri'nin *Mesalik'ül-Eb-sar'*ından aktardığına göre Timurtaş Noyan, Süleyman Bey'in burnunu, kulaklarını ve hayalarını kestirerek alnına astırmış, gözlerini de oydurduktan sonra Beyşehir Gölüne atmıştır.²⁴¹

Timurtaş Noyan, Hamidoğlu Dünder Bey'in de üzerine yürümüştür. Bunun haberini alan ve Timurtaş Noyan ile başa çıkamayacağını anlayan Dünder Bey, beyliğinin merkezi olan Eğridir'i terk etmiş ve yine beyliğine ait olan Antalya'ya kaçmıştır. Timurtaş, Hamidoğlu Dünder Beyi takip ederek An-

²³⁹ Hafız Ebru, *Zeyl-i Camiü't-Tevarih*, s. 114-115

²⁴⁰ Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s. 628

²⁴¹ Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s. 628

talya'ya gelmiş burasını ele geçirerek Dünder Beyi öldürmüştür. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın verdiği bilgiye göre devrin bazı kayıtlarından bu olayın (724) 1324 senesinde meydana geldiği anlaşılır. Ancak bu olayın Süleyman Bey vakasından sonra olduğu ve Süleyman Bey vakasının da Ekim 1326'da olduğu bilgisinin elimizde kesin olduğunu düşünecek olursak söz konusu kaynakların bir tarihlendirme hatası yaptıkları açıktır.²⁴²

Timurtaş Noyan, bu icraatından sonra, Turgutluoğlu memleketini, Şecaüddin memleketini, Doğancık ilini, Bolu civarını ve Yakub ilini ele geçirmiştir.²⁴³ Daha sonrasında da Anadolu'da bulunan diğer Türk Beyliklerinden Afyon civarında bulunan Sahipataoğulları'nın üzerine Eratna Bey'i göndermiştir. Bunun üzerine beyliğin o zamanki beyi olan Sahibataoğlu Nasrüddin Ahmed Bey, Germiyan Beyi olan Yakub Bey'e sığınmıştı. Germiyanlıoğulları Anadolu'da kurulan Türk beylikleri içinde Karamanoğullarından sonra en güçlüsüydü. Batı Anadolu'nun neredeyse tamamına hakimdi. Aydınoğulları, Karesioğulları ve Saruhanoğulları ilk kuruldukları zamanlar Germiyanlıoğulları'nın uç beyi konumundaydılar. Germiyanlıoğlu bu gücüne güvenerek Sahipataoğlu'nu kabul etti. Eratna Bey'e karşı müdafaa etti. Eratna Bey, Necmeddün Beyi yakalayamadı. Ama 1327 tarihinde gerçekleştirdiği bu sefer neticesinde Karahisar'ı ele geçirdi.

Timurtaş Noyan'ın Anadolu beylerine yönelik bazı planları daha vardı. Denizli'de bulunan İnançoğullarının üzerine yürümeyi planlıyordu. Ama Sultaniye'den gelen haberler Timur-

²⁴²Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s. 628

²⁴³ Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s. 629

taş'ın planlarını bozmuştu. Haberi alan Timurtaş Noyan, Eğri-
dir'den Sivas'a doğru yola çıkmış Eratna Bey'i de yanına çağır-
mıştır.²⁴⁴

Sonun Başlangıcı: Ebû Sa'id'in Çobanlılara Karşı Tavır Alması

Timurtaş Noyan, Anadolu'da muhalifleriyle uğraşırken Sulta-
niye'de Ebû Sa'id Bahadır Han, Timurtaş'ın babası Emir Ço-
ban'a karşı tavır almaya başlamış ve Çobanlıları devlet yöneti-
minde etkisiz hale getirmek için girişimlerde bulunmaya baş-
lamıştı. Çocuk denecek yaşta sultan olan Ebû Sa'id Bahadır
Han kendisini hep bu ailenin, özellikle Emir Çoban'ın göl-
gesinde hissediyordu. Bu durumdan da çok rahatsız oluyordu.
Fakat saltanatının ilk yıllarında siyaset tecrübesi ve gücü bu
aileyi tasfiye etmeye yetmiyordu. Daha öncede söz edildiği
gibi kalkıştığı bir girişimi başaramamış hatta Çobanlılar bu gi-
rişimden güçlenerek çıkmışlardı. Şimdi ise Ebû Sa'id, geçen on
yıllık sürenin ardından hem yetişmiş hem tecrübe kazanmış
hem de gücünü artırmıştır. Dolayısıyla da artık sırtında bir
kambur gibi taşıdığı ve saltanatına gölge düşüren bu aileden
kurtulmak için yeterli gücü kendinde gördüğünden bu işi bir
an önce halletmek istiyordu.

Ebû Sa'id Bahadır Han ilk iş olarak Emir Çoban'ın diğer
oğlu olan Dımaşk Hoca'dan başladı. Devlet merkezinde bulu-
nan devlet işlerinde ahlaksız tavırlar içinde bulunduğu her-
kesçe kabul edilen Dımaşk Hoca'nın bu kusurunu da fırsat bi-
lerek onu öldürttü. Daha sonra da Emir Çoban ve ahfadının

²⁴⁴Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s. 629

katli için Horasan'a ve Timurtaş'ın maiyetindeki emirlere gizlice mektuplar gönderdi. Ayrıca bu mektupları getiren şahıs Timurtaş'a da bir ferman getirmiş ve Sultan'ın kendisini özlediğini ve Saraya çağırıldığını bildirmişti²⁴⁵. Ebû Sa'îd'in buradaki amacı Timurtaş'ı sarayına getirterek işini burada bitirmektir.

Fakat bu mektupları getiren heyet Derbent sınırında Timurtaş'ın adamlarınca yakalanmışlar ve üzerlerinde Ebû Sa'îd'in emirlere gönderdiği mektupları bulmuşlardır. Timurtaş'ın yanına getirilen bu adamlar işkence ile konuşturulmuşlar, böylelikle Timurtaş Noyan, kardeşlerinin katledildiğini mallarının yağma edildiğini, ayrıca babasının Ebû Sa'îd'e karşı asker çektiğini de öğrenmiş oluyordu. Bu durumdan endişelenmeye başlayan Timurtaş Noyan, Ebû Sa'îd'in, babası Emir Çoban'a karşı galip gelirse sıranın kendisine geleceğini çok iyi biliyordu. Timurtaş Noyan bu elçileri öldürdükten sonra mektupların gönderildiği elçileri çağırttı ve kendilerine Ebû Sa'îd'in gönderdiği mektupları gösterdikten sonra onları da öldürttü.²⁴⁶

Tehlikenin iyice yaklaştığının farkında olan Timurtaş çıkış yolları aramaya başlamıştı. Aklına ilk gelen çıkış yolu ise daha evvelden arasının iyi olduğu Memlûk Sultanı'na sığınmaktı. Fakat aşağıda değinileceği sebeplerden ötürü Timurtaş burada başına ne geleceğinden pek emin değildi. Şimdi ona iki yol gözüküyordu. Ya Anadolu'da kalıp Ebû Sa'îd'in gelişini bekleyecek ya da Mısır'a giderek kendisini bir belirsizliğe atacaktı. O ikincisini seçti.

²⁴⁵Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s. 630

²⁴⁶Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s. 629

Timurtaş Noyan'ın Mısır'a Firarı ve İdamı

Timurtaş Noyan'ın daha önce de zikredildiği gibi Mısır Sultanı'yla arası oldukça iyiydi. Timurtaş Noyan, Memlûk Sultanı'ndan iki defa yardım talep etmiş her ikisinde de beklediği desteği bulmuştur. Bundan dolayı O, Mısır'ı kendisi için güvenli bir sığınak ve iyi bir müttefik olarak görüyordu. Başlangıçta da böyle olan bu durum zaman içindeki gelişmelerin ışığında değişmişti. Her şeyden önce Timurtaş Noyan, Ebû Sa'id'e karşı isyan edip bağımsızlığını ilan ettiğinde duruma müdahale etmek için Anadolu'ya gelen babası Emir Çoban, bu durumu uzunca bir mektup ile Memlûk Sultanı'na bildirmişti.²⁴⁷ Bu mektup Mısır Sultanı'nda Timurtaş'a karşı bazı şüphelerin oluşmasına sebep olmuştur. Fakat Mısır Sultanı'yla Timurtaş'ın arasının açılmasının temel sebebi; başlangıcı 1325 yılına kadar uzanan köle meselesidir. Kuzey ve doğu ülkelerinden getirilen köleler Anadolu üzerinden Mısır'a götürülür ve burada satılırdı.

Fakat Timurtaş Noyan 725 (1325) senesinden itibaren bu geleneğe son verdi ve bu işi yasakladı²⁴⁸. Memlûk Sultanı Melik Nasır, bu durumu düzeltmek için bir takım yollara başvurmuş ve bazı hediyeler göndermişse de Timurtaş Noyan'ı bu kararından döndürememiştir. Melik Nasır, bunun üzerine Timurtaş Noyan'ın bu tavrını babası Emir Çoban'a bildirmişti. Babasının Timurtaş'ı uyarması üzerine Timurtaş bu karardan vazgeçmişti. Bunun üzerine de Mısır Sultanı kendisine bir hil'at göndermişti. Timurtaş da bu hil'atı alıp kabul etmişti. Böylelikle Timurtaş ile Melik Nasır'ın arası düzelmiş olu-

²⁴⁷ Milani, *Ebû Sa'id*, s. 191

²⁴⁸ Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s. 629

yordu. İlişkiler düzelmiş olmasına rağmen Timurtaş tedbiri elden bırakmamış ve Anadolu'nun güney sınırlarında Mısır'dan gelebilecek saldırılara karşı tedbir almaya devam etmişti. Çünkü Memlûk Sultanı'nın kendisi hakkındaki düşüncelerinden emin değildi.

Bu arada merkezden kendisine yönelen tehdit giderek artıyor ve yaklaşıyordu. Gelen mektuplarda ve istihbaratlarda Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın hem babası hem de kendisinin katledilmesi için sürekli emirlere mektuplar yazdığı ve bazı hazırlıklar yaptığı haberleri geliyordu. Durumun iyice zorlaştığını anlayan Timurtaş Anadolu'da kalmasının kendisi için büyük bir tehlike oluşturduğunun farkında idi. O emirlerini toplayıp bu durumu istişare etti. Emirlerinden bazıları Anadolu'da kalıp savaşmayı bazıları da Mısır'a kaçmayı öneriyorlardı. O, ilk başta Ebû Sa'îd ile savaşmayı göze almıştı. Bunun için savaş hazırlıklarına başlamıştı. Her bir emirini bir kaleye yerleştiren Timurtaş kendisi de Larende Kalesi'ne yerleşmişti²⁴⁹. Ancak daha sonra cesareti kırılan Timurtaş, Mısır Sultanı'nın yanına sığınmayı daha doğru buldu. Melik Nasır'a bir mektup yazdı babasının ve kardeşinin başına gelenleri anlattı ve Ebû Sa'îd'in kendisinin peşinde olduğunun belirterek Anadolu valiliğinin Mısır'a geçmesi karşılığında can güvenliğinin sağlanmasını talep etti. Bunu yaparken kafası çok karıştı. Bir taraftan Mısır'dan gelen hil'at kendisini umutlandırırken diğer taraftan geçmişte yaptığı işlerden dolayı Mısır'dan pek emin olamıyordu. Ama başka bir çıkar yolu da gözükmüyordu. Timurtaş Noyan, Larende Kalesi'ne pek çok erzak ve malzeme bıraktıktan sonra ailesini buraya yerleştirdi. Kendisi de askerlerini toplayıp Ebû Sa'îd'in emriyle bir sefere çıktığını söyledi ve öylece

²⁴⁹ Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s. 631

yola çıktı. Ancak Anadolu'yu terk ederken Behisni yakınlarına geldiği zaman asıl niyetini açık etti. Mısır'a gittiğini ve isteyenlerin kendisi ile gelebileceğini isteyenlerin ise geri dönebileceğini ilan etti. Bunun üzerine kafileden ayrılanlar oldu Timurtaş ise kalanlar ile beraber yoluna devam etti. Maiyetinde 300 kişilik bir süvari birliği vardı. Anadolu'dan ayrılmadan önce Eratna Bey'i Anadolu valisi olarak yerine bıraktı. Timurtaş 1327 Ocak'ında Şam (Dımaşk)'a vardı. Burada şehrin valisi Emir Seyfeddin Tengiz tarafından karşılandı. Şam'da çok iyi bir biçimde karşılanan ve ağırlanan Timurtaş burada iki üç gün kaldıktan sonra yoluna devam etmiştir. Kendisi önden yola çıkan Timurtaş'ın maiyeti ve eşyaları akasından gönderilmişti. Timurtaş'ın Şam'dan ayrıldığını haber alan Melik Nasır, misafirinin ihtiyaçlarıyla beraber Emir Seyfeddin Togay Çaşnigir'i Gazze'ye göndermiş ve burada karşılaşmasını emretmişti. Burada karşılanan Timurtaş iki gün bu kasabada kalıp dinlendikten sonra Mısır'a doğru yola devam etti. 23 Rebiülevvel 725 (21 Ocak 1327) tarihinde Mısır'a vardı. Burada büyük bir törenle karşılanan Timurtaş Noyan, Emir Toyboğa'nın refakatinde Sultan'ın huzuruna çıktı. Bu törende Timurtaş Noyan, eğilerek üç defa yeri öptü²⁵⁰. Mısır Sultanı da onu güler yüzle karşılayarak elinden tutup yanına oturttu. Sonrasında kendisine en ağır hil'atı giydirildi. O gün Sultan ile Timurtaş Noyan beraber ava çıktılar. Sonrasında Kale-i Cebel'de bulunan Elcavlı'nın sarayına yerleştirildi. Her türlü ihtiyacı karşılanan Timurtaş Mısır'da çok iyi ağırlanıyordu. Emir Tugay Çaşnigir'de Timurtaş'ın refakatine verilmişti.

Timurtaş, Ocak'ın 24'ünde Melik Nasır'a hediye olarak getirdiği yüz iğdiş at, seksen Horasan devesi, beş köle, kıymetli

²⁵⁰ Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s. 633

elbiseler ve mücevherleri Sultan'a sunmuştu. Melik Nasır ise, bunlardan murassa atlas kaba ile bir iğdiş atı ve bir düzine deveyi kabul etti. Diğerlerini kibarca iade etti.²⁵¹ Sonrasında Sultan'ın huzuruna çıkıldı. Sultan teşrifatçılarına Timurtaş'ı sağında bir aşâğısına oturtmalarını emretti. Bu Timurtaş'ı biraz üzümüştü. Timurtaş'ın üzüldüğünü fark eden Sultan, Emir Bederetin Çenli'yi göndererek durumu anlattı. Çünkü Sultan böyle yapmakla aslında Timurtaş'a iltifatta bulunmuştu. Sultan sağ tarafına babası gibi gördüğü ve küçüklüğünden beri yetişmesinde katkısı olan emirleri oturturdu. Timurtaş'ı da bunların arasına oturtmuştu. Durumun böyle olduğunu anlayan Timurtaş'ın gönlü olmuştu. Sonrasında Sultan ile mütalâaya başladılar. Anadolu üzerine konuşular. Timurtaş, Sultan'ın yakın ilgisinden aldığı cesaret ile Sultan'dan kendi emrine kalabalık bir ordu vermesini ve Anadolu üzerine yürümesine müsaade etmesini istedi. Aslında bu teklif Melik Nasır'ında hoşuna gitmişti. Ama Sultan durumu riske etmek istemiyordu. Anadolu'daki İlhanlı sarayındaki durumdan emin olmak istiyordu. Çünkü gelen istihbarata göre Emir Çoban hala yaşıyordu ve üstelik Ebû Sa'id'e karşı asker çekmişti. Bu sebeplerden dolayı Melik Nasır Timurtaş'ın teklifini yukarıdaki sebepleri zikrederek doğru olamayacağını bildirdi. Bu sırada Melik Nasır Karamanoğlundan Larendede bulunan Timurtaş'ın ailesini ve mallarını Mısır'a getirmesini emretmişti.

Timurtaş Noyan, birkaç zamandır münhal bulunan emirlikten de istifade edilerek Sultan tarafından emir ilan edildi. Böylelikle Timurtaş artık Mısır ümerasından olmuştu. 25 Ocak'ta yapılan bir törenle kendisine emirlik tevdi edilmiş ve Mısır ümerasının giydiği bir elbise de kendisine giydirilmiştir.

²⁵¹ Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s. 634

Bu arada Emir Çoban'ın amcasının oğlu olan Emir Şehinşah 6 Şubat 1328 tarihinde Mısır'a gelmişti. O, Ebû Sa'id ile Emir Çoban arasındaki çekişmeyi Memlûk tahtına bildirmek üzere gönderilmişti. Fakat ne var ki o varıncaya kadar Emir Çoban Herat'a vasil olmuştu. İkram ve izzetle karşılanan Şehinşah, Timurtaş'ın yanına misafir verildi.

Bu olaydan birkaç gün sonra da 6 Şubat 1328 tarihinde de Timurtaş Noyan'ın maiyeti ve malları Mısır'a varmıştı. Timurtaş'ın gelen kafilesi yaklaşık 600 atlıdan oluşuyordu. Bunlar Kahire Darü'z-ziyafiyesinde ağırlanmışlardı. Askerlerini denetleyen Timurtaş memleketlerine dönmek isteyen askerlere yolluklarını da vererek müsaade etti. Ayrıca bunlara mani olunmaması için Şam emirlerine de bilgi verildi. Ayrılanların sayısı yaklaşık 90 civarındaydı.

Bu esnada bir gelişme daha yaşanmaktaydı. Aynı günlerde Ebû Sa'id'ten Memlûk ülkesine elçiler gelmişti. İki kişi olan bu elçiler beraberlerinde getirdikleri çok kıymetli hediye Melik Nasır'a sunmuşlardı. Birde Ebû Sa'id'den mektup getirmişlerdi. Bu mektupta Ebû Sa'id Bahadır Han, Memlûk ülkesi ile İlhanlılar arasında uzunca bir zamanadır haberleşme sağlanmadığından sitem ederek iki ülke arasında kalıcı bir barışın temin edilmesini arzu ettiğini bildiriyordu. Bunun akabinde Emir Çoban'ın durumundan şikayet ediliyor ve katli için tedbirler alındığından söz ediliyor bu durum karşısında Melik Nasır'ın fikri soruluyordu. Bunun üzerine Melik Nasır'da elçilere Timurtaş Noyan'ı sormuştu. Elçilerin bilgilerinden Timurtaş'ın Mısır'a sığındığının henüz Sultaniye'de öğrenilmediği anlaşılmıştı. Melik Nasır, elçileri misafir ederek Timurtaş'ın huzuruna çıkardı. Fakat Timurtaş elçilere fazla itibar etmedi. Elçiler sonraki gün geriye dönmek üzere yola çıktılar. Bunlarla

beraber Emir Seyfeddin Oruç'da Ebû Sa'îd'e elçi olarak gönderilmişti. Melik Nasır, bu elçiyle bir mektup göndermiş ve bu mektupta Timurtaş'ın affını istemişti.

Fakat elçilerin yola gittiği gün Karamanoğlu İbrahim Bey'den bir elçi ve mektup gelmişti. Karamanoğlu mektubunda: "Sultanın emri ile Timurtaş'ın evlad ve ailesinin bulunduğu kaleye gittim ve Sultanın emri ile onların nezdine geldiğimi söyledim. Onlara Timurtaş'ın Mısır'da yanlarına gelmelerini bildiren mektubu gönderdim ise de bizim Mısır'a gitmeye ihtiyacımız yok yoktur diye cevap verdiler. Timurtaş'ın oğlu babası ile aralarında bir şifre olduğunu ve bunun vasıl olmadığını söyledi." diyordu.

Aslında Timurtaş'ın düşmanı olan İbrahim Bey, Timurtaş hakkında çok kan dökmüş ve Müslümanlardan pek çok insanı öldürmüş cesur ve cüretkar bir adamdır. Mısır'a gitmiş olması herhalde Mısır tahtına tamah etmesinden kaynaklanmaktadır diyerekten hem Melik Nasır'ın içine bir kuşku düşürmüş hem de Timurtaş'ı gözden düşürmüştür. İbrahim Bey bu mektubu Timurtaş'ın ikinci valiliğinde öldürdüğü Hamidoğlu Dündar Bey'in oğlu ile göndermişti ki böylelikle Timurtaş'ı iyice zor durumda bırakmak istiyordu. Bunda da başarılı oldu. Huzura çıkan Hamidoğlu, Melik Nasır'ın huzurunda Timurtaş'tan babasının kanının davasını istedi. Bu duruma canı sıkılan Melik Nasır emirlerini toplamış Timurtaş'ı da çağırılmış ve ikisini karşılıklı konuşturmuştu. Oldukça gergin bir konuşma olmuş ve iki bey boğaz boğaza kavga etmişlerdi. Sonrasında Karamanoğlu'nun mektubuna cevap yazılarak Hamidoğlu geri gönderilmişti.²⁵²

²⁵² Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s.631

Bu olaydan rahatsız olan Melik Nasır, Timurtaş'ın art niyet taşıdığına karar vermiş ve 18 Haziran 1328 tarihinde onu tutuklayarak hapsedirmişti. Bu olaydan çok etkilenen Timurtaş bir iki gün hiçbir şey yiyememişti. Kendisi ile ilgilenen Emir Feclis, O'na burada tutulma amacının Ebû Sa'id'in elçilerine karşı bir taktik olduğunu elçilerin kendisini sefahat içinde görmelerinin doğru olmayacağını söyleyerek onu teselli etmeye çalıştı.²⁵³

Bu durumdan çok sıkılan Timurtaş, bir gün Emir Seyfeddin'e: "istediğiniz paraysa vereyim, kılıçsa öldürün! Kurtulayım. Hapisten muradınız nedir?" şeklinde serzenişte bulunmuştu. Bu günlerde Ebû Sa'id'in sarayından üç kişilik bir elçi heyeti gelmişti. Bunların geliş amacı Timurtaş'ı istemektir. Heyetin başı Ebû Sa'id'in candarı olan Obacı'ydı. Obacı, Melik Nasır'a sunduğu mektupta Ebû Sa'id Han, evvelce İlhanlılara sığınan Memlûklü Kara Sungur El Mansuri'nin geri iade edilmesi karşılığında Timurtaş'ı istediğini beyan etmişti. Melik Nasır, elçileri Timurtaş ile görüşürdü. Gelen teklifi baştan kabul etti ancak tam kafilenin yola çıkacağı zaman kararını değiştirdi. O elçilere Timurtaş'ı diri olarak veremeyeceğini sadece kellesini verebileceğini söyledi. Bunun üzerine elçiler biz onu diri olarak götürmek üzere emir aldık, başka bir işe kalkışamayız dediler. Melik Nasır, elçilere Timurtaş'ın idamına şahitlik yapmalarını emretti. Böylelikle Timurtaş Noyan çalkanlılarla geçen hayatının sonuna gelmiş oluyordu. 728 senesi Şevvali'nin dördüncü perşembesi (1 Eylül 1327) Timurtaş Noyan zindanından çıkarıldı. Kurafe'ye götürüldü. Aytemiş ve

²⁵³ Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s.633

Emir Seyfeddin vardı. Timurtaş'ın ayakları ve kolları bağlanmıştı. O son dakikalarında "Bana teminat veren Aytemiş nerede, Feclis Nerede" diye bağıyordu. Aytemiş ise utancından saklanıyordu. O, tekrar bağırdı. "Ya hu beni öldürmek için bir kılıcınız yok mu?"²⁵⁴

Timurtaş, kalenin Bab-ı Sır denilen kısmında bulunan elçilere gösterildikten sonra boğduruldu. Ölüsü elçilere tekrar gösterildikten sonra başı vücudundan ayrıldı ve cesedinin derisi yüzülerek dolduruldu, ardından da elçilere teslim edildi. Timurtaş'ı canlı teslim almak üzere emir alan elçiler cesedi kabul etmediler. Bunun üzerine Melik Nasır cesedi kendisi gönderdi. Ebû Sa'îd'e bir de mektup gönderen Melik Nasır; "Ben senin düşmanının başını sana gönderiyorum sen de benim düşmanım olan Kara Sungur'u bana gönder" demişti. Ne var ki daha elçiler Ebû Sa'îd'e ulaşmadan Kara Sungur kendi eceli ile ölmüştü. Ancak İbn-i Haldun bu meseleyi kaleme alırken Kara Sungur'un Timurtaş'a yapılan karşılığı olarak öldürüldüğünü yazar.²⁵⁵

Timurtaş'ın ölümü, duyan herkesi çok etkilemişti. Öldüğünde otuz bir yaşında idi. Ölüm tarihi tam olarak 4 Şevval 728 (12 Ağustos 1328)'dir. Timurtaş'ın cesedi Harran kapısının dışına defnedildi. O, Mısır'da 7 ay kadar bir süre kalmıştı. Sonraları Çobanoğulları devletini kuran oğlu Küçük Şeyh Hasan, Memlûk Sultan'ından babasının kemiklerini istemişti. Ancak Memlûk Sultanı defin yeri belli değildir diyerek bu isteği geri çevirmişti.

²⁵⁴Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s.639

²⁵⁵Uzunçarşılı, "İlhanilerin Anadolu Umumi Valisi Timurtaş", s. 641

Timurtaş'ın ölümü Anadolu'da ve İlhanlı sarayında bir dönüm noktasına tekabül eder. Bu tarihten itibaren Anadolu'da Eratna Bey etkisini göstermeye başlayacaktır. İlhanlı sarayında ise hem Timurtaş'ın hem de diğer kardeşleri ve babaları Emir Çoban'ın öldürülmüş olmaları Ebû Sa'id'i oldukça rahatlatmıştı. Saltanatını bu ailenin gölgesinde geçiren Ebû Sa'id Bahadır Han, artık bu aileden kurtulmuş ve devlet üzerinde tek hakim güç olmuştu. Dolayısıyla Ebû Sa'id Bahadır Han'ın saltanatını Çobanlılardan önce ve sonra diye iki kısma ayırırsak artık saltanatının ikinci kısmı başlamış oluyordu.

IV. BÖLÜM

EBU SA'İD BAHADIR HAN DÖNEMİNDE DOĞU ANADOLU'NUN SOSYO-EKONOMİK DURUMU

Ebû Sa'îd Bahadır Han Devrinde Doğu Anadolu'da Yaşanan Siyasal ve Sosyal Gelişmeler

1243 tarihi Anadolu'nun siyasi ve kültürel yaşamında önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Bu tarihte Moğollar'a yenilen Türkiye Selçukluları Moğol hakimiyetini tanımak zorunda kalmış ve Moğol akınları da yavaş yavaş Anadolu'ya doğru yönelmeye başlamıştı.

Anadolu ve Yakın Doğu'nun siyasi bir belirsizlik ortamında olduğunu anlayan ve Moğol güçlerine karşı direnebilecek siyasi ve askeri bir iradenin olmadığını gören büyük han Mengü Kaan, Hülâgü Han'ı 1256 yılında Batıya göndererek Horasan'dan başlayıp Mısır'a kadar uzanan toprakları almasını istemişti. Hülâgü Han bu büyük ilerleyişi sonunda; Azerbaycan, Doğu Anadolu, İran ve Irak topraklarını hakimiyeti altına alarak burada İlhanlı Devletini kurmuştu. Buna karşılık 1250 yılında da Mısır merkezli Memlûk Devleti kurulmuştu

Böylelikle XIII. ve XIV. yüzyıllarda Yakın Doğu'nun güç dengelerini belirleyecek olan siyasi iradeler tarih sahnesine çıkmış oluyordu. Tarih dikkatli okunacak olursa bu tarihten

sonra Yakın Doğu'da yaşanan tüm siyasi faaliyetlerin ve çekişmelerin temelinde bu iki gücün hakimiyet mücadelesinin yattığı görülecektir. Memlûk-İlhanlı sınırının önemli bir bölümünü oluşturan Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgesi bu hakimiyet mücadelesinin en yoğun yaşandığı alan olmuştur.

İlhanlılar, Anadolu topraklarının sadece İç Anadolu'nun doğusu, Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerini içine alan kısmında da fiili hakimiyet kurmuşlardır. Dolayısıyla da Anadolu'da İlhanlılar ile ilgili yaşanan gelişmeler daha çok bu bölgelerde meydana gelmiştir.

İlhanlılar, Anadolu'daki kargaşayı ortadan kaldırmak, yaşanan isyan girişimlerine daha etkili müdahale etmek ve daha sağlıklı vergi toplayabilmek amacıyla 1308 yılında Anadolu genel valiliğini oluşturmuşlardı. İlhanlılar, Anadolu'da konuşlandırdıkları kuvvetler içinde Aladağ'ı da kendilerine yaylak olarak seçmişlerdi.²⁵⁶

Mahmud Gâzân Han zamanında (1295-1304) başlayan imar faaliyetlerinden en çok istifade eden bölgelerden biriside Doğu Anadolu Bölgesi olmuştur. Gâzân Han zamanında başlayan imar faaliyetlerinde Doğu Anadolu'ya özellikle Erzurum, Kars ve Sivas'a pek çok cami, medrese, bimarhane kazandırılmıştır. Bu faaliyetler aynı hız ile Olcaytû Han, (1304-1317) döneminde de devam etmiştir. Erzurum-Kars arasına yapılan en ehemmiyetli İlhanlı yapısı hala daha ayakta olan ve Ebû Sa'îd Bahadır Han döneminde devrin vezir-i azamı olan Emir Çoban tarafından yaptırılan Aras Nehri üzerinde Pasinler civarında bulunan Çoban Köprüsü'dür. Köprü'nün kitabesi günümüze

²⁵⁶ Burada adı geçen Aladağ Ağrı Aladağ'dır. Eleşgirt Aladağ değildir. Ayrıntılı bilgi için Bkz, Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 216-218; Kırcıoğlu, *Kars Tarihi*, C.I, s. 445

ulaşamamıştır. Köprü 30 m. yüksekliğinde 220 m. uzunluğundadır.²⁵⁷

1308 yılında Türkiye Selçuklu Devleti yıkılınca Anadolu'nun merkezi doğuya doğru kaymış; Erzurum, Sivas, Kayseri, Kars gibi şehirlerin önemi artmaya başlamıştır. Bu gelişme neticesinde idari taksimatta değinildiği üzere Vilayet-i Ahlat olarak bu bölgeler Anadolu genel valiliğinden ayrılmış ve müstakil bir hakim tarafından yönetilmeye başlanmıştır. 1310 tarihinde yaptırılan Yakutiye Medresesi'nin de bu yükselme dönemine rastlamaktadır.

Doğu Anadolu'da gerçekleştirilen ve yaşanan canlanmayı en iyi anlatan icraat Ebû Sa'id Bahadır Han zamanında Avnik şehrinde bir darphane kurulmasıdır. Ebû Sa'id Bahadır Han burada adına gümüş sikke kestirmiştir.²⁵⁸ Bu darphane gölge hanlar zamanında da kullanılmış hem Arpa Han hem de Musa Han için burada sikke kestirilmiştir.

Ebû Sa'id Bahadır Han döneminin önemli isimlerinden olan ve Erzurum'da valilik yapan Sutay Noyan'ın oğlu Hasan Bey, İlhanın ölümünden fırsat bilerek beylik kurmaya çalışmıştır. Bu esnada adını günümüzde de "Hasan Kalası" olarak anılan kaleyi 1336 yılında inşa ettirmiştir. Erzurum'da bulunan kesin tarihi okunamayan ancak Ebû Sa'id Bahadır Han dönemine ait olduğu kesin olan iki kitabede Erzurum'da bu tarihlerde mühim olayların meydana geldiğini ve bu olayları çıkaran şahısların cezalandırılarak öldürüldüğü anlaşılmaktadır.²⁵⁹ 1327 sonrasına denk gelen bu dönemde sultan, bağımsızlığını ilan eden Anadolu genel valisi Timurtaş Noyan'ı idam

²⁵⁷ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, C.I, s. 447

²⁵⁸ Edisyon, *Ak Akçe*, s.100-101

²⁵⁹ Baygu, *Erzurum*, s. 158

ettirmiş tüm ekibini tasfiye etmiş bunun neticesinde Anadolu'da düzen bozulmuş ve hemen her yerde büyük kargaşalar meydana gelmiştir. Keza yine 1335 tarihli Erzurum'da bulunan başka bir kitabe de yine şehirde meydana gelen karışıklıklar hakkında bilgi vermektedir.²⁶⁰

İlhanlı hakimiyeti altında Doğu Anadolu bölgesi müreffeh bir hayat yaşarken ve ticari, sosyal ve kültürel yaşam canlanırken Güney Doğu Anadolu bölgesinde durum bu kadar iç açıcı bir manzara sergilemiyordu. Bu bölgeye tam bir kargaşa hakimdi. 1315 yılında Emir Nasıreddin'in komutasında Halep askerlerinden kurulma bir ordu Diyarbakır'a girmiş ve Ergani Kalesini zapt etmiş şehri yağmayarak toparladığı bütün ganimetleri alarak geri dönmüştü.

1317 senesine gelindiğinde Haziran ayında Halep Naibi, Cacaoğlu isminde bir Türkmen'in komutasındaki Arap ve Türkmenlerden oluşan kalabalık bir orduyu Diyarbakır'a göndermişti. Bu ordu ani bir baskınla şehre girdiler ve çoluk çocuk, Müslüman, Hristiyan ayrımı yapmaksızın bütün şehri yağmaladılar. Cami ve kiliseleri bile yağmaladılar.²⁶¹ Şehir harabeye dönmüştü. İlhanlı Sarayı bu tarihlerde iç çekişmelerle ve Derbent meselesiyle ilgilemek zorunda kaldığı için ülkenin bu bölgelerine gerekli alakayı gösterememişti. Bütün bu yaşananların üzerine 1318 yılının yazında Diyar-ı Bekr'de büyük bir çekirge salgını ve kuraklık yaşanmıştı. Tüm bunların üstüne bölge halkı, Tatar boyları arasında yaşanan didişmelerden de fazlasıyla etkilenmişti. Bu bilgilerden de açıkça anlaşılacağı üzere Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın saltanatının ilk yıllarında Diyar-ı Bekr vilayetinin durumu pek iç açıcı değildi. 1317 yılında

²⁶⁰ Baygu, *Erzurum*, s, 159

²⁶¹ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, s.72

Ebû Sa'id Han'ın tahta çıkmasıyla yapılan bazı valilik değişikliklerinden Diyarbakır'da nasibini almıştı. Önceden Anadolu genel valisi olan ve halka zulmettiği için Türkmenlerin ve Sultanîye'nin tepkisini üzerine çeken İrencin Noyan 1317 yılında Diyarbakır valiliğine atanmıştı. Daha sonradan devlete hakim olan başvezir Emir Çoban, İrencin Noyan'ı bu görevinden almış ve yerine tekrardan Sutay Noyan'ı atamıştır. 1332 yılında Sutay Noyan'ın ölümü üzerine yerine Diyarbakır ve çevresinde ağırlıkları olan Oyrat Moğolları'ndan Ali Paşa ve Ali Padişah Diyar-ı Bekr valiliğine atanmıştı. Sutay Noyan'ın Hacı Togay, Barımbay ve Fulat adında üç oğlu vardı. Bunlar Oyrat boyunu aralarında taksim ederek İlhana ve valiye bağlı kalmak şartıyla kendi beyliklerini kurdular. 1335 yılında Ebû Sa'id Bahadır Han'ın ölümüyle başlayan saltanat kavgası ve çekişme ortamında Ali Padişah'ı İlhan ilan ettiler ve Oyratların büyük bir çoğunluğunun desteğini alarak Arpa Han'a asker çekerek Azerbaycan'a doğru yürüdüler. Bundan istifade eden diğer Oyrat Beyleri Ali Padişah'ın naib olarak bıraktığı Seyfuddin Hafız'ı zapt ederek şehrin yönetimini ele geçirdiler. Bu tarihten itibaren Diyarbakır pek çok Güney Doğu Anadolu şehrinde olduğu gibi Moğol ve Türk kökenli beylerin hakimiyet mücadelesine sahne olacaktır.

Ebû Sa'id Bahadır Han'ın saltanatından önce Anadolu genel valiliğini İrencin Noyan yapıyordu. İrencin Noyan bu göreve 1308 yazında getirilmişti.²⁶² O, Sivas'ı kendisine merkez yapmıştı. İrencin, tutarsız ve başarısız bir vali idi. Onun tutarsızlığının en güzel örneği Aksaray'ı karşı takındığı tavidir. İrencin Noyan'ın önünden kaçan bir Türk beyi Karaman dolaylarında bulunan Sultan Hanı'na (kervan saray) gidip sığındı.

²⁶² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 635

Burada meydana gelen çarpışmalarda kervan sarayın iki burcu yıkılmıştı. Vakıf idaresinden sorumlu olan Aksarayı kendisine verilen ödenekten 10.000 dirhem harcayarak burçları tamir ettirdi.²⁶³ Bu olayın akabinde Oğuz beylerinden İlyas Bey'i kendisine itaat etmediği ve bağlılığını bildirmek için gelmediği gerekçesiyle cezalandırmak istedi ve 20.000 kişilik Moğol ordusuyla İlyas Bey'in peşine düştü. İlyas Bey de kaçarak yine bu hana sığındı. Kalabalık ordusuna rağmen İrencin Noyan, İlyas Bey'i yakalayamadı.²⁶⁴ Bu işin sorumlusu olarak burçları tamir ettirdiği gerekçesiyle Aksarayı'yi gördü ve onu çatışmalarda ölen her Moğol askeri için 6.000 dirhem para cezasına çarptırdı.²⁶⁵ İrencin Noyan Anadolu'yu 12 yıl yönetmişti. Onun bu valiliği döneminde Anadolu'ya kazandırdığı hiçbir şey olmamıştır. Tersine çok baskıcı ve keyfi bir yönetim süren İrencin Noyan, halka sürekli eziyet etmiş ve Türkmenlerin İlhanlı yönetimine karşı isyan etmesine sebebiyet vermiştir. Emir Çoban, Anadolu'da çıkan karışıklıkları çözmek için kalabalık bir ordu ile 1314 tarihinde Anadolu'ya gelmiş ve İrencin Noyan'ı görevinden alarak yerine oğlu Timurtaş Noyan'ı Anadolu genel valiliğine atamış buradaki sorunları çözerek geri dönmüştür.²⁶⁶

Timurtaş Noyan, ilk iş olarak Sivas olan yönetim merkezini Kayseri'ye taşımış ve karargahını buraya kurmuştur. Emir Çoban oğlunun hata yapmaması için deneyimli bir bürokrat olan Sinanüddin Arz'ı yanına müşavir olarak bırakmıştı. Timurtaş'ın ilk yıllarında Diyarbakır'da bulunan Mulay Noyan'ın

²⁶³ Aksarayı, *Müsemares'ül Ahbar*, s. 337

²⁶⁴ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 74

²⁶⁵ Aksarayı, *Müsemares'ül Ahbar*, s. 337

²⁶⁶ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 74

oğulları, Samargar Noyan'ın turunu ve bazı Uyrat ve Sutay kökenli Moğol beyleri Timurtaş'a karşı ayaklanmışlar Timurtaş'ın ordugahında olmamasından istifade ile ordugahını dağıtmışlardır. Timurtaş Noyan Niğde yakınlarında bir hisara sığınarak canını kurtarmıştı.²⁶⁷ Sonradan babasının merkezde hakimiyeti sağladığını haber alınca sakladığı yerden çıktı ve birliğini toparlayarak düşmanlarının üzerine yürüdü ve bir kısmı onun kudreti karşısında saf değiştirip Timurtaş'ın yanına geçtiler bir kısmı cezalandırılarak öldürüldü. Timurtaş Noyan, İrencin Noyan'ın tersine adaletli kudretli ve başarılı bir valiydi o Türkmen beyleriyle barış yoluyla antlaşma yapmış ve onun zamanında Anadolu'da dirlik ve istikrara sağlanmıştı. Fakat sonra yaşanan siyasi gelişmeler ve Çobanlıların başına gelenler neticesinde Timurtaş'ın merkezle arası açılmış Sultaniye'ye güveni kalmamıştı. O da Memlûklülere ve kendi kudretine güvenerek bağımsızlığını ilan etmiş fakat bu kalkışmasının bedelini canıyla ödemiştir.

İlhanlı Hakimiyetinde Bazı Anadolu Şehirleri

Erzurum

Anadolu'nun İlhanlı hakimiyetine girmesi ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin 1308 yılında yıkılmasıyla beraber Konya ve etrafı olan Anadolu'nun merkezi doğuya kaymış, böylelikle Doğu Anadolu bu dönemde önem kazanmaya başlamıştır. Siyasetin merkezinin doğuya kayması neticesinde ticari hareketlikte Anadolu'nun doğusuna kaymaya başlamıştır. Erzurum'un Selçuklular zamanında başlayan genişleme süreci İlhanlı hakimiyeti altında daha da artarak devam etmiştir. Bu dönemde Erzurum'un ticari kapasitesi artmış ve şehir ahali

²⁶⁷ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 85

zenginleşmişti.²⁶⁸ Erzurum'un yerli ahalisi ekseri de zenginleri daha çok Kale İçi diye anılan bölgede yaşamaktaydılar.²⁶⁹

Bu süreçte Erzurum'da pek çok medrese, cami, imarethane gibi eserler inşa edilmişti. Bunların en bilinenleri Yakutiye Medresesi, Ahmediye ve Hatuniye medreseleridir. Ebû Sa'îd Han tahta geçer geçmez 1317 tarihinde Pasinler'in merkezi olan Avnik'te büyük bir darphane kurdu ve burada adına gümüş sikke kestirmiştir.²⁷⁰

Bu çağda Erzurum sadece ticarete gelişmemiş bu medreselerin inşası ve buralara dışarıdan hoca getirilmesi ile Doğu Anadolu'nun ilim merkezi haline gelmiştir. Fakat XV. asırdan sonra İlhanlılar'ın çökmesi ve Osmanlı hakimiyetinin bölgede henüz tesis edilememesinin yarattığı kargaşa ortamı ve bölgedeki Türkmen zümreleri arasında yaşanan hakimiyet mücadelesi şehrin gerilemesine yol açmış²⁷¹ ve bu eserlerde canlılıklarını yitirerek bakımsızlığa uğramışlardır. Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra Osmanlı yönetiminin yüzünün batıya dönük olması ve imar faaliyetlerini yeni fethettikleri batı topraklarına kaydırması neticesinde Erzurum bu çağda yakaladığı canlılığı bir daha yakalayamamıştır.

Erzurum Üç Kümbetler'de bulunan bir mezar taşının verdiği bilgilerden Ebû Sa'îd Bahadır Han döneminde Emir Çoban ve Timurtaş'ın hallinden sonra büyük bir kargaşa meydana geldiği bir takım nüfuz sahibi beylerin otorite boşluğundan yararlanarak kendi başlarına hareket ettikleri ve bu durum üze-

²⁶⁸Baygu, *Erzurum*, s. 164

²⁶⁹ Baygu, *Erzurum*, s. 164

²⁷⁰ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.447

²⁷¹Erdem, Paydaş, *Ak Koyunlu Devleti Tarihi*, s. 33-34

rine Ebû Sa'îd tarafından Anadolu genel valiliğine atanan Büyüyük Şeyh Hasan buraya birlikleri ile gelmiş ve isyan halindeki beylerin icabına bakmıştır.²⁷²

Timurtaş Noyan, Anadolu genel valiliği yaptığı esnada her ne kadar kışlağını Kayseri'de kurmuş olsa da onun çoğu kez Erzurum'da ikamet ettiği görülmektedir. Keza o, isyan edip Ebû Sa'îd'e karşı geldiği zaman Erzurum'da gizlenmişti.²⁷³

Erzincan

Erzincan şehri, Anadolu genel valiliği oluşturulduğundan itibaren oldukça önemli bir merkez konumundaydı. İlk genel vali İrencin Noyan oldukça sert ve zalim bir vali olduğu için Erzincan halkına çok eziyet etmiş ve keyfi politikaları ile halkın tepkisine yol açmıştı. Ardından genel valiliğe getirilen Timurtaş Noyan, disiplinli ve adil bir yönetim anlayışı ile halka yaklaşmış ve sert yönetimi ile Anadolu'nun genelinde olduğu gibi Erzincan'da da dirlik ve düzeni sağlamıştı.

Erzincan fiziki konumu bakımından Doğu Anadolu'nun stratejik öneme sahip bir şehri idi. Hem Türkmen zümrelerinin yerleşim alanlarının merkezinde hem de Memlûk güzerhahının üzerinde yer almaktaydı. Bu sebepten ötürü Erzincan, Moğol yönetimine geçtiği günden beri askeri bir kışlak vazifesi görmüş ve Moğol tümenlerinin hem yaylağı hem de kışlağı olmuştur. Geyhatu Han, 1285 yılında Anadolu askeri valiliğini oluştururken 20.000 kişilik bir birliği Anadolu'ya kaydirmiş ve bunları Erzincan'da konumlandırmıştı.²⁷⁴ Moğolların, Türkiye Selçukluları ile yaptığı antlaşma gereği Moğolların tüm askeri

²⁷² Baygu, *Erzurum*, s. 158

²⁷³ Baygu, *Erzurum*, s. 70-71

²⁷⁴ Şahin, *Erzincan Tarihi*, s. 321

masrafları Selçuklu yönetimi tarafından karşılanacaktı. Bu madde uyarınca Erzincan'da bulunan söz konusu Moğol birliklerinin masrafları Selçuklu bütçesine büyük zararlar vermiş hatta bir dönem bu masraflar karşılanamamış ve iki yönetim arasında kriz yaşanmıştır.²⁷⁵

Erzincan gerek Selçuklular gerekse İlhanlılar döneminde ticari bir hareketliliğe de sahipti. Öyle ki, Erzincan'da büyük kapasiteli bir darphane bulunmakta ve burada Selçuklu sultanlarının ve İlhanlı hükümdarlarının sikkeleri darp edilmekteydi. Burada 1298 tarihli Mahmud Gâzân Han, 1300 Mahmud Gâzân Han, 1301 Mahmud Gâzân Han, 1310 Olcaytû Han, 1317 Ebû Sa'îd Bahadır Han, 1335 Ebû Sa'îd Bahadır Han, ve 1336 Celayirli Şeyh Hasan adına kestirilmiş gümüş sikkeler bulunmuştur.²⁷⁶

Kars

Kars, Aras nehrinin kenarında Kafkaslar ile Karadeniz ve Doğu Anadolu'yu birbirine bağlayan önemli bir geçit şehridir. Bu şehirde İlhanlılardan kalan en önemli izlerden birisi, Aras kıyısında bulunan Hasan Kalası'dır. Kale, 1336 yılında Ebû Sa'îd'in ölümünün ardından hanlık iddiasında bulunan Sutay Noyan'ın torunu olan Hasan Bey tarafından yaptırılmıştır.²⁷⁷ Hasan Bey, ölümünden sonra buraya gömülmüştür.

Kars'ın Ebû Sa'îd Bahadır Han dönemi açısından en önemli özelliği, Ani Kalesi'nde Ebû Sa'îd Bahadır Han tarafından yaptırılan cami ve bunun üzerinde bulunan kitabedir. Bu kitabe, Ebû Sa'îd Han'ın vergi politikası ve halka yaklaşımı açısından

²⁷⁵ Şahin, *Erzincan Tarihi*, s. 323

²⁷⁶ Şahin, *Erzincan Tarihi*, s. 327

²⁷⁷ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 448

oldukça önemli bir belgedir.²⁷⁸ İlhanlı Devleti'nin Ebû Sa'îd Han zamanındaki en gözde isimlerinden olan Emir Çoban şehre adını taşıyan bir köprü yaptırmıştır. Çoban Köprüsü diye anılan köprü hala ayaktadır.

Devrin Ermeni kayıtlarında²⁷⁹ Ebû Sa'îd Bahadır Han döneminde 1319 tarihinde Ani şehrinde büyük bir deprem olduğu ve şehrin boşaltıldığı bilgisi verilmektedir. Oysa ki durum böyle değildir. Ebû Sa'îd'in yürüttüğü imar faaliyeti ve az önce zikredilen kitabe bu şehrin harabeye dönmüş ve terk edilmiş bir şehir olmadığının açık bir delilidir.²⁸⁰

Ebû Sa'îd Bahadır Han Devrinde İlhanlılar'ın Doğu Anadolu'da İktisadi Etkinlikleri

İlhanlılar'ın Doğu Anadolu'daki ekonomik etkinliklerine değinmeden önce İlhanlıların mali sisteminin işleyişini hatırlamakta fayda vardır. Her eyalette doğrudan Sahib-i Divan'a yani maliyeden sorumlu vezire bağlı olarak çalışan bir memur bulunurdu.²⁸¹

İlhanlılarda pek çok Ortaçağ devletinde olduğu gibi iltizam sistemi yoktu. İlhanlılarda vergi memurları her zaman için merkezden gönderilen devletin memurlarıydı. Bu uygulama zaman zaman bazı keyfi uygulamalara da meydan vermektedir. Devletin her memurunun devlete sadık ve güvenilir olması da beklenemezdi. Bu iş ile görevli memurların bazı sadakatsiz davranışlarına İlhanlılar tarihinde rastlanılmıştır. Vergi

²⁷⁸ Özgüdenli, "Ebû Sa'îd Bahadır Han Dönemine Ait Dört Yarıklık", s. 114-115

²⁷⁹ Çaçıyan, 1319 yılı vakaları; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 449-451

²⁸⁰ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 449-451

²⁸¹ Şpuler, *İran Moğolları*, s. 337-338

toplamak için gerçekleştirilen eyaletlerin taksimatı ülkenin mevcut idari taksimatı ile uyum göstermekteydi.²⁸²

Gzn Han'ın gerçekleştirdiği reformlar vergi sistemini de etkilemişti. Gzn Han Cengiz yasasıyla ve Mengü'nn koyduğu kanunlarla devletin devam edemeyeceğini görmüş İslamlaşma sürecinin ve Moğollar için yeni olan Yakın Doğu coğrafyasının dokusunun etkisiyle oluşan yeni yapıyı kuşatabilecek bir sistem ortaya çıkarma gayretiyle köklü reformlara giderek devletin konumunu değiştirmiştir. Gzn Han'ın en büyük tespiti baskı ve zulümle bağlı toplulukların idaresinin devam edemeyeceği ve bu milletlerden vergi alınamayacağı gerçeğiydi.

Gzn Han, hizmet götürerek ve anlaşarak vergi toplanılabileceğine inanmış ve bunu uygulamaya koymuştur. nce vergi artırımına giden Gzn Han, tüm vergileri %10 oranında arttırmış, bu şekilde meseleyi zemeyeceğini anlayınca bu seferde vergi indirimine gitmişti. Her tür vergi tahsilatının Kur'an hükümlerine uygun yapılmasını emreden Gzn Han, kötüye kullanımın ve keyfiyetin de mümkün olduğunca önüne geçmeye çalışmıştır.²⁸³ Vergileri türlerine ve alınacak yerlere göre bir takvime bağlamış ve bu tarihler dışında ve belirlenen mikyaslar dışında vergi toplanmasını kesinlikle yasaklamıştır. Fakat vergi toplama işi hem toplayabilme hem de toplama yöntemi ve halk ile yönetici kesim arasındaki ilişkilere yansımaları açısından bütün devletlerde olduğu gibi İlhanlılar'da da sıkıntılı ve sancılı bir işti. Her şeyden evvel Doğu Anadolu halkı yıllardır süren savaşların ve siyasi istikrasızlığın

²⁸² Spuler, *İran Moğolları*, s. 339

²⁸³ Spuler, *İran Moğolları*, s. 343

sonucu olarak fakir kalmıştı. Devlete verebilecek pek bir gelirlere yoktu. Bir geçiş döneminden geçen İlhanlılara da ciddi miktarlarda para lazımdı. İlhanlıların ilk dönemlerinde Doğu Anadolu'nun ekonomik etkiliklerine damgasını bu çelişki vurmuştur.

Ebû Sa'id Bahadır Han döneminde Anadolu'da yaşanan ekonomik ilişkileri aydınlatan önemli vesikalardan birisi 1330 yılına ait olan ve Ankara Kalesi'nde bulunan dört satırlık Farsça kitabedir. Paul Wittek kitabeyi okuyarak ilim alemine tanıtmıştır. Kitabenin son iki satırı neredeyse hiç okunamamaktadır.²⁸⁴ Fakat hem Walter Hinz hem de Zeki Velidi Togan, Wittek'in kitabeyi yanlış okuduğuna karar vermişlerdir.²⁸⁵ Şimdi Hinz'ın yorumuna göre kitabenin tercümesini görelim:

“(1) Allah işlerin kolaylayıcısıdır. Cihanguşa yarlığın hükümüne göre Ankara'ya muvasalat vaki olunca köyler hayvan satım vergisi ve hububat mahsul tahmini (ücreti) yüzünden şikayet ettiler

(2) İslam padişahının –hükmü ebede kadar sürsün- devletin devamı hürmetine 730 yılı Azar'ının birinden itibaren (1 Mart 1330) vilayet için şu vergi kanunumuz caridir.

(3) Nakdi ve aynı vergiler tespit edilmiş ve vergi defterine kaydedilmiştir. Buna nazaran şehir ticaret ve zanaat vergisi (tamga), buna mukabil vilayet kanunumuza göre ödeyecektir. Her kim ki bundan sonra hayvan satım vergisi ve kanunsuz öşür alır.

²⁸⁴ Wittek, “Ankara'da bir İlhani Kitabesi”, s. 161-162; Hinz, “Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Bazı Vergi Kitabeleri”, s. 771

²⁸⁵ Togan, “Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyet”, s. 30

(4) Yahut (yukarıdaki kaideye mugayir olarak yalnız bir dirhem bile olsa) veya (Yalnız) bir kile bile olsa hububat taleb ederse Allah'ın meleklerin ve peygamberlerin laneti ona rastlasın. "Onu işittikten sonra her kim onu değiştirirse, günah onu değiştirenlerin üzerine olsun"²⁸⁶ Halil'in eseri.²⁸⁷

1330 yıllarında Ankara'ya yeni bir vali atanmıştır. Bu vali şehre vardıktan sonra Sultan'ın emri ile vergi memurlarının kötüye kullandığı ve köylülere büyük sıkıntı çektiren vergileri kaldırmıştır. Ebû Sa'îd Bahadır, kişilik olarak yumuşak huylu ve halkını düşünen bir hükümdardı. Bu dönemde Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın ülke genelinde tüm vergiler için kaldırma yönünde bir hazırlığının da olduğu bilinmektedir. Kitabede adı geçen valinin Eratna Bey olduğu düşünülmektedir.²⁸⁸

Ebû Sa'îd Bahadır Han döneminde Doğu Anadolu'daki iktisadi durum hakkında bilgi veren diğer bir kitabe ise Ani harabelerinde bulunan kitabedir. Bu harabeler arasında Ebû Sa'îd Bahadır Han'a ait bir yarlğ bulunmuştur. Bu ferman kanuna uymayan vergi memurları ile ilgilidir ve amacı köylüyü koruma altına almak amacıyla yazılmıştır.²⁸⁹ Kitabe caminin duvarına herkesçe görülebilecek bir yere asılmıştır. Bu gelenek Gâzân Han'dan beri gelmektedir. Gâzân Han'da vergi reformunu gerçekleştirdiğinde yeni kanunnameyi ve her köyün ödemesi gereken vergi mikyasını bildiren nizamnameyi bütün köylerin camilerine astırmıştı. Ebû Sa'îd devrinde yeni belirlenen ağırlık ve uzunluk ölçüleri bütün köylere ferman ile gönderilmişti.

²⁸⁶ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara Suresi 180. ayet.

²⁸⁷ Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Bazı Vergi Kitabeleri", s. 775

²⁸⁸ Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 20-21

²⁸⁹ Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", s.135

Ani'de bulunan kitabenin tercümesi şöyledir;

- "Allah bendelerinin esrarına vakıftır

- Ebû Sa'id Bahadır Han

- Yarlık – bu vakti ki padişah-ı ruy-i zemin sultan-ı alem ala'ad-dünya va-d-dîn Xallada mulkahunun-ki şarktan ta garba kadar cihan onun saye-i merhamet ve adaletinde bulunuyor. Cenab-ı Hak onun hüküm ve fermanlarını daha muhkem eylesin pay-i tahttan

- Hüküm böyledir mademki ruy-i zemin onun fermanına tabidir ve divanın emirleri onun kalemine bağlıdır kimse ondan bir şey eksiltmesin yahut ona ilave etmesin

- Tamga ve meşru baş vergisinden başka bir şey alınmasın kılan nemi ve saire (vergi) bahanesiyle kimseden bir şey talep edilmesin

- Bundan mukaddem Ani şehrinde ve Gürcüstan'ın diğer vilayetlerinde kılan ve nemi, gayr-i kanuni havaleler ve tarh toplama sebebinden

- Zulüm ve taaddi edilmiş meskun mıntıklar harap olmuş, raiyeler dağılmış, şehir ve vilayet kahyaları kılan ve ternegirden dolayı emlak-i menkule

- Ve menkulelerini ve ailelerini bırakmış gitmişler. Şu suretle ferman yazdılar ki Hak Teali raiyelerin başları üzerinden ali gölgeyi uzak eylemeye..."

Fermanın sonu maalesef yoktur. Dolayısıyla kesin bir tarihlendirme yapılamamaktadır. Sultanın "bahadır" unvanını 1319 senesinde aldığını ve 1335 yılında öldüğünü düşünecek olursak bu kitabe iki tarih arasında kaleme alınmıştır.

Kitabeden Ani Şehrin'in harap durumda olduğu ve halkının fakirleştiği, bir çoğunun da kaçıp gittiği, dolayısıyla da mecburi vergiler dışında halka yeni vergi yüklenilmemesi gerektiği vurgulamaktadır. Bu kitabenin bir başka tarihi önemi daha vardır. Ermeni tarihçileri Ani şehrinin 1319 senesinde büyük bir depremle battığını yazmaktaydılar. Oysa ki bu fermandan böyle bir şeyin olmadığı açıkça anlaşılmaktadır.

Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın saltanatının ilk yılları kargaşa ve otorite boşluğuna sahne olan bir dönem olduğu için başı boş kalan vergi memurları halka fazla yüklenmişler ve kanunun yetkilerini istismar ederek halka eziyet etmişlerdir. Sonraları ise İlhan duruma hakim olunca bu sorunları çözme yoluna gitmiş ve genelde halkı gözeten tedbirler aramıştır. Ebû Sa'îd döneminin temel ekonomik problemi vergi toplama ve bunla ilgili yaşanan sıkıntılar olduğu için mali işlerle ilgili olarak kalemeye alınan yarlıkların çoğunun içeriği bu benzerliktedir.²⁹⁰Ebû Sa'îd Han'ın vergi konusundaki bu yumuşak ve halka dönük tutumu halkın memnuniyetini kazandırmıştır ama devlet hazinesi fazlasıyla zarara uğramıştır. Ebû Sa'îd'in ölümünden az bir zaman önce 1335 yılında tutulan kayıtlar bu tarihteki devlet varidatının Gâzân Han'ın dönemindeki varidatın yarısından bile az olduğunu göstermektedir.²⁹¹

Ebû Sa'îd Bahadır Han döneminin ekonomik faaliyetleri hakkında bize bilgi veren önemli bir kaynak da Hamdullah Kazvini'nin 1339 yılında tamamladığı ve 1336 yılına ait İlhanlı bütçesini içeren *Nuzhetü'l-Kuluḅ*'tur. Bu eserde Kazvini, Horasan hariç bütün İlhanlı ülkesinin bütçesini vermiştir.

²⁹⁰ Özgüdenli, "Ebû Sa'îd Han'a Ait Dört Yarlık", s.95

²⁹¹Spuler, *İran Moğolları*, s. 350

Elimizde *Nuzhetü'l- Kulub*'un birkaç farklı nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalara dayanarak Anadolu vilayetlerinin Ebû Sa'id Bahadır Han dönemindeki vergi durumlarını görmeye çalışalım:

Erzurum	222,0000	dinar
Tercan	15,000	dinar
Bayburt	21,000	dinar
Erzincan	332,000	dinar
Karahisar-1 kuğuniye	boş	dinar
Kemah	435	dinar
Harbut	215,000	dinar
Erek(?)	10,800	dinar
Divriğ	40,300	dinar
Sivas	----- ²⁹²	dinar
Niksar	187,000	dinar
Kumenât ²⁹³	14,000	dinar
Gâb	21,100	dinar
Karahisar-1 Behrâm Şah	11,600	dinar
Gaduk	16,500	dinar
Kır Şehir	57,000	dinar
Karahisar-1 Kayseriye	25,000	dinar
Zamandü	14,600	dinar
Kayseriye	140,000	dinar
Develü	40,300	dinar
Aksaray	51,000	dinar
Niğde	41, 500	dinar
Karahisar-1 Yevaş	14, 000	dinar
Lû'lû	boş	dinar
Konya	----- ²⁹⁴	dinar
Ermenak	7,000	dinar
Akşehir	135,000	dinar
Eğridir	4,000	dinar
Sivrihisar	25,000	dinar

²⁹² Vergi miktarı gösterilmemiştir.

²⁹³ Kayseri dolaylarında, günümüzdeki ismi Aziziye.

²⁹⁴ Vergisi gösterilmemiştir.

Ankara(Anguriye)	72,000	dinar
Koçhisar	27,000	dinar
Kastamuni	15,000	dinar
Ahlat	51,500	dinar
Abtut(?)	51,500	dinar
Erciş	80,000	dinar
Armuk(?)	13,600	dinar
Aladağ	6,500	dinar
Bargiri(?)	25,000	dinar
Bayan(?)	16,000	dinar
Khardin(?)	5,300	dinar
Hûşab	1,000	dinar
Kharmaramt(?)	16,600	dinar
Hangamabad(?)	900,	dinar
Selam(?)	7,200	dinar
Kebud(?)	4,300	dinar
Eğın(?)	15,000	dinar
Malazgird	14,000	dinar
Van ve Vatsan	53,400	dinar
Alaşgird	7,000	dinar
Musul	328,000	dinar
Erbil	22, 000	dinar
Arzan	275,000	dinar
Amed(Amid)	30,000	dinar
Basbdah(?)	4,300	dinar
Batar-ı Nuh(?)	15,000	dinar
Bartalla	10,200	dinar
Jasar(?)	boş	dinar
Bawazij(?)	14,000	dinar
Umeir(?)	170,200	dinar
Sivan(?)	171,000	dinar
Harran	boş	dinar
Hisn-ı Keyfa	82,500	dinar
Habur	boş	dinar
Ra's-al-'ayn	boş	dinar
Rakka	boş	dinat
Ruha	boş	dinar
Si'ird	46,500	dinar

Sancar	147,500	dinar
Savq-u-Samanin	boş	dinar
'Aqr	boş	dinar
Qırqisiye	boş	dinar
Keremelis	11,200	dinar
Mardin	236,200	dinar
Muş	69,500	dinar
Meyyafariqîn	224,000	dinar
Nasibin(Nusaybin)	boş	dinar ²⁹⁵

Doğu Anadolu bölgesinin içinde kaldığı İlhanlı Devleti'nin üç vilayeti olan Memalik-i Rum, Vilayet-i Diyar-ı Bakr ve Vilayet-i Ahlat'a bağlı şehirlerin 1336 yılı bütçesinde ki vergi miktarlarını gösteren bu listeye dayanarak ilgili bölgelerin toplam bütçelerinin 5.925.000 dinar olduğu anlaşılmaktadır.

Aynı sene içinde İlhanlılar'ın diğer eyaletlerinin verdiği vergi miktarına baktığımızda Doğu Anadolu vilayetlerinden çok daha küçük hacmi olan, ticaret ve tarım kapasitesi çok daha düşük olan vilayetlerin mesele Azerbaycan ve Muğan'ın da Doğu Anadolu vilayetlerine yakın rakamlarda vergi hasılatı olduğu görülmektedir.

Ayrıca Gâzân Han dönemine kıyasla Doğu Anadolu'dan alınan vergi hasılatı yarısından fazla bir azalma göstermektedir. Bu durumun Doğu Anadolu'da bir gerilemenin yaşandığının göstergesi mi olduğu yoksa devletin keyfiyetinden mi kaynaklandığı noktası maalesef kesin değildir. Ancak Ebû Sa'id Bahadır zamanında Doğu Anadolu'da sükunetin sağlanması ve refah seviyesinin yükselmesine karşın bu yükselmenin vergi gelirlerine yansımamsı Ebû Sa'id Han'ın vergi politikasından

²⁹⁵ Bu tablo Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s.20-26, Spuler, *İran Moğolları*, s. 350 ve Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, s. 73-76'daki bilgilere göre hazırlanmıştır

kaynaklanması olasıdır. Diğer doğu vilayetlerindeki hasılatlarda bir düşmenin yaşandığı, ancak bunun Doğu Anadolu'daki kadar olmadığı anlaşılmaktadır.²⁹⁶ Bu durum şöyle yorumlanabilir: Gâzân Han döneminde yapılan reformlar ve alınan tedbirler ve en önemlisi de Gâzân Han'ın adaletli yönetimi ülkede dirlik ve istikrarı sağlamış bu da vergi hasılatlarına yansımıştır. Gâzân Han'dan evvel 17 milyon dinar olan genel varidat, Gâzân Han ile birlikte 21 milyon dinarın üzerine çıkmıştır. Fakat sonraki dönemler de Gâzân Han'ın çizgisi korunamadığı için düzensizlik ve suistimal baş göstermiş özellikle de Ebû Sa'îd Bahadır Han devrinin ilk yıllarında yaşanan kargaşa ve çekişime ortamı düzenin iyice bozulmasına sebebiyet vermiştir. Kaldı ki halka zulmedilmesin anlayışıyla Ebû Sa'îd Bahadır vergi konusunda uyguladığı yumuşak ve halka dönük politika da vergi hasılatının düşmesine sebebiyet vermiştir. Anadolu topraklarında yalnızca Timurtaş Noyan'ın ilk yıllarında yürüttüğü adil ve disiplinli yönetim neticesinde Memalik-i Rum'dan gelen vergilerde az da olsa bir artış görülmekteydi.

Ebu Sa'îd Bahadır Han döneminde Doğu Anadolu'daki iktisadi hareketliliği takip etmemizi sağlayacak diğer bir kayıt ise bütün Ortaçağ devletlerinin ekonomik ilişkilerinin ve durumlarının, devletin meşruluğunun ve sultanın saltanatının başlangıç ve bitiş tarihinin ve de hakimiyetinin ulaştığı yerlerin bir belgesi ve senedi niteliğinde olan sikkelerdir. Sikke bir devletin ve sultanın en temel meşruiyet delilidir. Sultanın saltanatının katiliği adına kesilmiş sikke ile belli olur.

İlhanlı hükümdarları içinde adına en çok sikke kestirilenleri Gâzân Han, Olcaytû Han ve Ebû Sa'îd Bahadır'dır. Ebû

²⁹⁶ Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 27-28

Sa'id Bahadır Han zamanında kesilen sikkelerde köklü değişimler yaşanmıştır. Bu dönem de İlhanlı sikkelerinin üzerine Hulafa-i Raşidin'in isimleri de yazılmaya başlanılmıştır. Bu değişim, babası Olcaytû Han zamanında devletinin resmi mezhebi haline gelen Şiiğin Ebû Sa'id Han zamanında terk edilerek yeniden Sünnîliğe dönüşün bir ilanı olarak yorumlanabilir. Onun zamanında sadece kesilen sikkelerin sayısı artmamış olup sikke kesilen darphanelerin de sayısı artırılmıştır. Doğu Anadolu'da pek çok yere darphane kurulmuştur. Doğu Anadolu bölgesinde kırka yakın İlhanlı darphanesi bulunmaktadır.²⁹⁷ Bu sayı İlhanlı ülkesinin genelinde iki yüzü bulmaktadır. Bunların en göze çarpanları Erzurum, Erzincan ve Niğde, Sivas, Bayburt, Adilcevaz, Van, Siirt, Bitlis, Malatya, Harput, Niksar, Tokat, Kastamonu, Samsun, Amasya, Ankara, Kırşehir, Kayseri, Aksaray, Alanya ve Diyarbakır'da da bulunan darphanelerdir. Sikkelerin ve darphanelerinin çokluğuna bakarak bu dönemlerde Doğu Anadolu bölgesinin özellikle de Erzurum, Erzincan ve Ahlat dolaylarında dikkate değer bir ticari canlılık olduğunu söyleyebiliriz.

Ebû Sa'id Bahadır Han, döneminde kestirilen sikkeler İlhanlı sikkeleri içinde en geniş boyutlu sikkelerdir. Günümüze kadar gelen sikkelerin içinde Ebû Sa'id Han'a ait olup Doğu Anadolu'da darp edilen sikkelerde bulunmaktadır.

Bulunan ilk sikke 719 (1319) tarihlidir. Arka yüzünde "Anğürüye" ibaresi vardır. Bu ifadeyle büyük bir olasılıkla Ankara kastedilmektedir.²⁹⁸ Diğer bir sikke 723(1323) tarihli olup arka yüzündeki ibareden Bayburt'da kesildiği anlaşılmaktadır.²⁹⁹

²⁹⁷ Edisyon, *Ak Akçe*, s. 21

²⁹⁸ *Ak Akçe*, s. 91

²⁹⁹ *Ak Akçe*, s. 92

Başka bir sikke ise 722(1322) tarihlidir ve arka yüzündeki ifade den Ahlat'ta kesildiği anlaşılmaktadır.³⁰⁰ Diğer bir Doğu Anadolu sikkesi de yine Ahlat'taki darphanede basılmıştır ve 724(1324) tarihlidir.³⁰¹ Başka bir sikke de 735(1334) senesine aittir ve Bayburt'ta kesilmiştir.³⁰² Diğer bir sikke ise 728(1328) tarihlidir ve Kastamonu'da bastırılmıştır.³⁰³ Başka bir Doğu Anadolu sikkesi ise 729(1329) tarihlidir ve Sivas'ta kestirilmiştir.³⁰⁴ Doğu Anadolu'da darp olunan diğer bir sikke ise Erzurum'da kestirilmiştir.³⁰⁵ Darp tarihi belli olmayan bu sikkenin etrafındaki yonca motifinden hareketle Ebû Sa'îd Han'ın saltanatının ilk yılların ait olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca elimizde 734(1333) senesine ait Erzincan'da basılmış bir sikke daha bulunmaktadır.³⁰⁶

İlhanlıların Doğu Anadolu'daki Askeri Faaliyetleri

İlhanlılar'ın ilk yıllarında Anadolu'da üç veya dört Moğol tümeni bulunurken bu sayı son zamanlarına doğru giderek artmıştır. Bunda Anadolu'da yaşanan isyanlar ve bu isyanları bastırmak için merkezden gelen tümenlerin etkisi olmuştur. Daha önceki bölümlerde de anlatıldığı üzere Doğu Anadolu'ya gelen Moğol tümenlerinin kahir çoğunluğu geri dönmemiştir. Ayrıca artan sadece tümen sayısı değildi. Doğu Anadolu'nun nüfusu da giderek artmaktaydı. Doğudan özellikle Horasan'dan pek çok Moğol ve Türkmen kökenli boy Anadolu'ya doğru göç

³⁰⁰ *Ak Akçe*, s. 93

³⁰¹ *Ak Akçe*, s. 94

³⁰² *Ak Akçe*, s. 96

³⁰³ *Ak Akçe*, s. 98

³⁰⁴ *Ak Akçe*, s. 99

³⁰⁵ Şengün, Ayhan, "Neşredilmemiş İlhanlı Paraları", s. 398

³⁰⁶ Şengün, Ayhan, "Neşredilmemiş İlhanlı Paraları", s. 399

ediyordu. Keza yine Anadolu'nun XIV. yüzyılda kazanacağı yeni vizyonun önemli belirleyicilerinden biri olan Müslüman dervişlerin ve babalarında Anadolu'ya gelişi de bu döneme rastlamaktadır.³⁰⁷ Nüfusun artması güvenlik sorununu da gündeme getirmiştir. Bu da doğal olarak Anadolu'da bulunan askerlerinin arttırılmasını gerektirmiştir. Olcaytû İlhan zamanına kadar üç veya dört tümeden oluşan Anadolu'daki Moğol askeri gücü Timurtaş Noyan Anadolu genel valiliğine getirildiği dönemde emrinde 9 Moğol tümeni ve bir miktarda Türkmenlerden oluşma birlikler bulunmaktaydı.³⁰⁸

Ayrıca Doğu Anadolu toprakları İlhanlılar'ın ezeli rakipleri olan Memlûklerle sınır bölgesini oluşturduğu için güvenlik açısından oldukça önemliydi. Bu açıdan İlhanlı genel garnizonunun önemli bir gücünü oluşturan sağ kol birliklerin hemen tamamı Anadolu toprakları içinde yer almaktaydı. Bu kışlaklar, Akşehir, Niğde ve Kırşehir'de bulunmaktaydı.³⁰⁹ İlhanlı genel garnizonu toplamda 17 tümeden oluşmaktaydı. Bu tümenlerin dağılımı şöyleydi. Altı tümen ülkenin merkezi vilayetlerinde bulunurken sekiz tümen ülkenin sol kolunda bulunan vilayetlerde bulunmaktaydı. Kalan üç tümen ise sağ kol görevi ile zikredildiği üzere Anadolu'da bulunmaktaydı.³¹⁰

Bu rakamlar daha erken dönemlere ait olup Ebû Sa'id Han zamanına geldiğinde bu tümen sayılarının Doğu Anadolu'yla ilgili kısmında ciddi değişimler yaşanmıştır. Örneğin sadece Emir Timurtaş Anadolu'ya gelirken yanında 3 tümen ile gelmişti. Ayrıca 1277 sürecinden sonra Anadolu'ya takviye

³⁰⁷ Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan*, s.42

³⁰⁸ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 316

³⁰⁹ Smith, "Qıslhaqs and Tümens", s. 55-57

³¹⁰ Smith, "Qıslhaqs and Tümens", s. 55-57

olması bakımından Anadolu'da bulunan garnizon beş tümenin üzerine çıkarılmıştı dolayısıyla Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın saltanatında Anadolu genelinde en az dokuz tümen Moğol askeri bulunmaktaydı. Bir tümenin 10.000 kişiden oluştuğunu hatırladığımızda Anadolu genelinde en az 90.000 kişilik bir Moğol askeri gücü olduğu anlaşılmaktadır.³¹¹

Bu kadar kalabalık bir Moğol askeri gücünün Doğu Anadolu topraklarında bulunması Anadolu'nun nüfus yapısını derinden etkilemiştir. Çünkü bu birlikler her şeyden evvel aileleri ve hayvanları ile birlikte gelmekteydiler. Dahası bu birliklerle birlikte bir de bu askerlerin ihtiyaçlarını karşılayacak hizmet sınıfına mensup kalabalık bir gurupta gelmekteydi tüm bunlar Anadolu'ya gelen Moğol nüfusunun artmasına yol açıyordu. Kaldı ki Anadolu'da sorun çıktıkça merkezden sürekli asker takviyesi yapılıyordu. Bu da sayının daha da artmasına yol açmaktaydı. İlhanlı Devleti 1335 yılında Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın ölümüyle çözülme dönemine girdiğinde Doğu Anadolu topraklarında kalabalık bir Moğol nüfusu ve başı boş kalmış güçlü bir Moğol askeri gücünü bırakmıştı. Bu güçte çözülme döneminde yaşanan güç çekişmelerinde ve ortaya çıkan feodal yapıların arasındaki hakimiyet mücadelesinde belirleyici bir unsur olmuşlardır

Bu Moğol unsuru zamanla Türkleşerek Doğu Anadolu'nun yerleşik bir parçası haline gelmiş ve İlhanlılar sürecinden sonra Anadolu'ya damgasını vuran Türkmen beyliklerinin önemli bir unsurunu oluşturmuşlardır.

³¹¹ Smith, "Qıslhaqs and Tümens", s. 55-57

Doğu Anadolu'ya Moğollar'ın Demografik Katkıları

Yakın Doğu tarihinin en önemli olaylarından biri olan Moğolların batıya doğru ilerlemeleri ve Yakın Doğu ve Anadolu'yu istila etmelerinin sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan pek çok olumlu ve olumsuz sonuçları olmuştur. Bu sonuçların en önemlilerinden birisi de bu istila süreciyle beraber Anadolu'ya yerleşen ve Anadolu'nun tarihinde derin izler bırakan Moğol boylarıdır. Anadolu'ya gelen ilk Moğollar Curmağun Noyan ile gelen ve sayılarının kırk bin olduğu tahmin edilen üç tümenlik birlik idi.³¹² Bu ordunun en önemli özelliği Anadolu'ya bir daha dönmek üzere bütün ağırlıkları ve aileleri ile gelmiş olmalarıdır. Dolayısıyla böylelikle Anadolu'nun kuzeyine yaklaşık 150.000-200.000 arasında bir Moğol nüfusunun geldiği tahmin edilmektedir.³¹³

Bu Moğol hareketından sonra gerçekleşen en önemli Moğol ilerleyişi hiç şüphesiz Mengü Kaan'ın emri ile batıya doğru ilerleyen Hülâgü Han'ın ilerleyişidir. Hülâgü Han, bütün Moğol birliklerinin beşte birini emrini alarak 1256 yılında Bağdat'a doğru yola çıkmıştı.³¹⁴ Bu ordunun 17 tümen kadar olduğu bilinmektedir Moğol askeri sistemine göre her tümenin 10.000 kişiden oluştuğu hatırlanırsa Hülâgü Han'ın ordusunun ortalama 170.000 kişilik bir birliğe karşılık geldiği ortaya çıkmaktadır. Bu sefere katılan askerlerinde önemli bir kısmı ordunun uğradığı muhtelif yerlerde kalarak buralara yerleşmişlerdir. Burada dikkat edilmesi gereken en önemli unsur bütün

³¹² Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.14

³¹³ Yuvalı, "Moğol Harekatının Anadolu'nun Demografik ve Dini Yapısı Üzerinde Etkileri", s. 27

³¹⁴ Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan-ı Güşa*, s. 487; Spuler, *İran Moğolları*, s. 59-60, Gül, *Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, s. 168-169

Ortaçağ ordularında olduğu gibi Moğol ordularının da sadece savaşan birliklerden oluşmamalarıdır. Moğol orduları savaşan askerlerin aileleri, yardımcı kuvvetler ordunun iâşesini ve lojistiğini temin eden zanaatkarlar ve bu birliklerin hayvanlarından oluşmaktaydı. Bu da hareket halindeki ordunun iyice kalabalık bir nüfusa sahip olmasını sağlıyordu. Bu kadar kalabalık bir kitle muhakkak ki gittikleri yerin demografik yapısını etkileyecek bir potansiyeldir.

1277 yılı hem Anadolu hem de Moğollar açısından oldukça önemli bir tarihtir. Bu tarihte Türkiye Selçuklu Devleti üzerindeki Moğol tahakkümü fazlasıyla artmış ve bu durum Anadolu'da varlık gösteren başta Karamanoğulları olmak üzere bazı Türkmen beyliklerinin tepkisine yol açmış ve Anadolu'da Moğol idaresine karşı bir isyan hareketi başlamıştır. Bu isyanı bastırmak ve Anadolu'yu kontrol altında tutmak isteyen İlhanlı hükümdarı Geyhatu Han, Anadolu genel valiliğinin temeli olacak olan Anadolu askeri valiliği görevinde bulunurken Anadolu'nun yönetimini yerinden yönetmeyi hedeflemişti. Bu amaçla da kudretli ve kalabalık maiyete sahip valileri Anadolu'ya göndermeye başlamıştır. 1277 yılında yerleşmek üzere Anadolu'ya beş tümenlik bir birlik gönderilmişti ki bunlar genelde Vilayet-i Diyar-ı Bakr sınırları içine yerleştirilmişlerdi.³¹⁵ Bunlardan başka önceden beri Maraş – Elbistan hatında Memlûk Devleti'nden gelebilecek bir ani tehlikeyi durdurabilme amaçlı olarak iki tümen bulunduruldu.³¹⁶ Ebu Bekr El-Tıhrani Kitab-ı Diyar-ı Bekriye isimli eserinde Ak-Koyunlu nüfusunu oluşturan etmenler hakkında bilgi verirken

³¹⁵ İnalçık, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Sorunu", çev. Tahir Sümbül, s. 332; Gül, *Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, s. 170; Sümer, *Oğuzlar*, s. 144-146

³¹⁶ Gül, *Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, s. 170

40.000 çadırılık bir Moğol boyundan söz etmektedir. Bu da nereden bakılırsa bakılsın 200.000'den fazla bir Moğol nüfusu anlamına gelir. Sadece Ak Koyunlu bölgesinde bu kadar Moğol nüfusu bulunuyorsa bütün Doğu Anadolu'ya yerleşmiş Moğol nüfusunun miktarının ne derecelerde olduğu rahatlıkla tasavvur edilebilir. Moğol nüfusunu arttıran en önemli unsur yaşanan isyanlar ve savaşlar olmuştur. Çünkü her isyanı bastırmak ya da gelen düşman ordusunu durdurmak için merkezden daha kalabalık ordular gönderilmiş ve bu ordular bir daha geri dönmemiştir. Bu da Anadolu'da Moğol nüfusunun daha da artmasına neden olmuştur. İlhanlıların son dönemi olan Ebû Sa'id Bahadır Han devrinde, Mahmud Gâzân Han döneminde başlayan İslamlaşma ve bunun doğal bir sonucu olan yerleşme ve Türkleşme sürecinin neticesinde artık Anadolu'nun yerli unsuru haline gelmiş inanç ve kültür olarak Türkleşmiş kalabalık bir Moğol nüfusu bulunmaktaydı. Bu kalabalık Moğol kitlesine halk kendi arasında "Tatar" demektedir ve bunların sayısı 100.000 çadıra kadar varmaktaydı ki bu da 500.000'e yakın bir nüfusa karşılık gelmektedir.³¹⁷ Anadolu'da İlhanlıların parçalanması sürecinden sonra yaşanan Anadolu Beylikleri arasındaki hakimiyet mücadelelerinde sonuca etki edecek derecelerde aktif rol oynamaktaydılar. Devrin kaynaklarının bildirdiğine göre bu Moğol boyları tek başlarına 70.000 kişilik bir ordu çıkarabilmektedirler. Toplam Moğol nüfusunun 1.500.000 olduğunu ve Anadolu'da gerek Selçuklu Devleti'nin gerekse en güçlü Türkmen beyliklerinin bile bu derecelerde kalabalık bir ordu çıkarmakta zorlandıklarını göz önünde bulunduracak olursak Anadolu'ya ne denli kalabalık bir Moğol nüfusunun yerleştiği ortaya çıkmaktadır.

³¹⁷ Gül, *Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, s.171

Moğolların tarihleri boyunca en çok temas kurdukları, içi içe yaşadıkları ve en çok etkilendikleri millet hiç şüphesiz Türklerdir. Bu hem İslamiyet öncesinde Orta Asya'da hem de İslamlaşma sürecinde Yakın Doğu'da böyle olmuştur. Moğollar, batıya gelmeleriyle beraber İslamlaşma ve Türkleşme sürecine girmişlerdi. Kuruluşunda bir Moğol devleti olan İlhanlılar, 1335 tarihinde Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın erkek evlat bırakmadan ölümüyle yıkıldığında artık bir Türk devletiydi. Ardından kurulan İlhanlı artığı beyliklerde birer Türk devletiydi. Moğolları Türkleştiren en önemli unsur Türklerden daha geri bir kültür havzasından çıkıp Türklerin aralarına girmeleri ve sayı bakımından Türklerden daha az olmalarıdır.³¹⁸ Türkleşme sürecini hızlandıran bir diğer faktör de Gâzân Han ile birlikte başlayan millileşme hareketleridir. Bu süreçte İlhanlı Devleti'nin en önemli noktalarına yerleşmiş Fars kökenli bürokratların tasfiyesidir. Farslıların tasfiyesiyle birlikte onlardan boşalan yerlere genelde Moğol bürokrasisinde yükselmiş Türk veya Moğol kökenli bürokratlar getirilmekteydi. Farslıların tasfiyesiyle beraber Fars kültürü de tasfiye edilmekteydi. Bu tasfiyenin yarattığı boşluk doğal olarak İslamlaşmaya başlayan Moğollara ezelden beri yakın bir kültüre sahip olan ve en az iki yüz yıl öncesinden beri İslam kimliğine bürünmüş olan Türklerin kültürü ve geleneği ile doldurulmuştur.³¹⁹ Anadolu'ya gelen Moğol boylarını incelediğimiz zaman birkaç boy gerek etkinliği gerekse kalabalıklığı bakımından öne çıkmaktadır. Bunların başında Moğol tarihinde de oldukça aktif rol oynayan Celayirliler gelmektedir. Cengiz Han'ın egemenliğini

³¹⁸ Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 257

³¹⁹ Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 256

tanıldıktan sonra Cengiz Han'ın mücadelesinde onun her zaman yanında yer almışlar ve sürekli güçlenerek etkilerini arttırmışlardır. Curmağun Noyan ile Batı'ya gönderilen tümenler arasında Celayirliler de vardı. Keza yine Hülâgü Han'ın emrindeki tümenlerin de önemli bir çoğunluğunu Celayirliler oluşturmaktaydı.

İlhanlı Devleti sürecinde de gerek ordu düzeninde gerekse iç mücadelelerde aktif rol oynayan Celayirliler, Doğu Anadolu'ya kalabalık boylar halinde gelmişler ve buranın demografik yapısında hatırı sayılır bir etki yapmıştır. Celayirliler esas etkilerini ve adlarını İlhanlı Devleti'nin yıkılma sürecinde Şeyh Hasan liderliğinde Doğu Anadolu'da kendi adlarına kurdukları devletle göstermişlerdir. Bu devlet çok uzun ömürlü olamamıştır. Timur'un güçlenip Türkleşmiş Moğol boylarını emrinde toparlaması ve Anadolu'da Türk beyliklerinin yeniden palazlanması sürecinde yıkılıp gitmişler. Fakat bu devleti oluşturan Moğol kökenli insanlar Doğu Anadolu'yu terk etmemişler ve burada yaşayan insanların arasında eriyip kalmışlardır. Celayirlilerin Doğu Anadolu'ya gerek yer ve şahıs isimleri gerekse etnik kalıtsal etkileri ve katkıları olmuştur. Gerekli antropolojik çalışmalar yapıldığı takdirde bu etkiler net olarak ortaya çıkacaktır.

Doğu Anadolu'ya demografik katkı sağlayan diğer bir Moğol boyu ise "Uyratlardır". Uyratlar, Mahmud Gâzân Han ile Baydu Han arasındaki mücadelede Baydu'yu tutmuşlardır. Mücadeleyi Gâzân Han kazanınca Turgay Noyan komutasındaki bir kısım Uyratlar Moğol topraklarını terk ederek Mısır'a iltica etmişlerdir.³²⁰ Böylelikle Memlûk Devleti içinde de aktif

³²⁰ Gül, *Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, s. 156

bir rol oynayabilecek bir konum kazanan Uyratlar aynı zamanda Yakın Doğu'nun güç dengelerinin tam göbeğine yerleşmiş oluyordu.

Hülâgü Han'nın Batı'ya doğru yürüyüşünde Uyratlar'da vardı. Uyratlar daha çok Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgesi ile Irak'ın kuzeyine yerleşmişlerdir. Sınırları Mardin, Diyarbakır ve Erzurum'a kadar uzanan Vilayet-i Musul'un güvenliğini sağlayan tümenler kahir çoğunlukla Uyratlar'dan oluşmaktaydı.³²¹ Dolayısıyla da Uyratlar bu bölgede hem etkilerini artırmışlar hem de sayı olarak çoğalmışlardır. Ayrıca İlhanlı Devleti için Memlûk sınırı olan bu bölgede bulunmaları Uyratlar'ın dış siyasette de belirleyici olmalarını sağlamıştır.

1335 yılında Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın ölümü ile İlhanlı tahtında bir veraset krizi yaşanmıştır. Çünkü Ebû Sa'îd Han, ardından erkek evlat bırakmadan vefat etmişti. Bu da kimin ilhan olacağı sorununu ortaya çıkarmıştı yaşanan gölge hanlar devrinden sonra da zaten bu devlet tarih sahnesinden silinmiştir. Ebû Sa'îd'in ölümünün ardından ilk olarak Arpa Han İlhan ilan edilerek İlhanlı tahtına oturtulmuştur. Bu sırada Vilayet-i Diyar-ı Bakır valisi olan Uyratlı Ali Padişah, Arpa Han'ın ilhanlığını tanımamış ve harekete geçerek Arpa Han'ı devirmiş yerine de Bağdat'tan tutup getirdiği Baydu Han'ın soyundan gelen Musa Han'ı ilhan ilan etmiştir.

Doğu Anadolu, Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın ölümünden sonra hepsi Moğol kökenli olan Uyrat, Eretnalı, Çobanlı, Celayirli ve Sutaylı'lar arasında yaşanan hakimiyet mücadelelerine sahne olmuştur.

³²¹ Gül, *Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, s. 156

Uyratların Anadolu'daki hakimiyetleri ve etkileri daha uzun yıllar devam etmiştir. Timur'un güçlenerek bölgedeki bütün boyları hakimiyeti altına almasıyla kurduğu güçlü devletinde bile Uyratlar'ın yaşadığı bölgeler ayrı bir idari ünite olarak oluşturulmuş ve adına da "Uyrat İli" adı verilmiştir.³²²

Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren diğer bir Moğol boyu da Sulduzlar'dı. Sulduz boyunun en önemli temsilcileri Emir Çoban ve oğullarıdır ki bunların Ebû Sa'id Bahadır Han zamanında gerek merkez Sultaniye'deki gerekse Doğu Anadolu'daki etkileri oldukça büyüktür. Sulduzlar Celayirliler'den sonra İlhanlı Devleti'nin iskeletini oluşturan ikinci önemli Moğol boyudur. Sulduzlar kalabalık ve güçlü tümenleriyle İlhanlı ordularının sağ kolunu oluşturmaktaydılar.³²³ Emir Çoban'ın idamından sonra İlhanlı Devleti'yle yollarını ayıran Sulduzlar, Doğu Anadolu'da Çobanlılar adıyla bir siyasi teşekkül meydana getirmişlerdir. Çok uzun ömürlü olmayan bu teşekkül bir müddet sonra yıkılmıştır. Ancak diğer Moğol boyları gibi Sulduzlar'da bir daha geriye dönmemişler ve Doğu Anadolu coğrafyasında erimişlerdir. Sulduzlar daha çok Musul civarında ve Güney Doğu Anadolu'nun Irak sınırına yakın bölgelerine yerleşmişlerdir. Kendilerine ait Moğolca pek isim bölgede hala yer adı ve şahıs adı olarak kullanılmaktadır.

Başka bir Moğol boyu da Sünitler'dir. Sünit isimli bir Moğol beyinin soyundan gelen bu boy beylerinin adıyla anılmışlardır. İlk istila ile birlikte Anadolu topraklarına geldikleri bilinen Sünitler, Sutaylar adıyla da anılırlar. Bunun sebebi de bu

³²² İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hakimiyeti -Karakoyunlu Devri-*, s. 3-4; İsmail Aka, "Timur'un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, ve Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de Hakimiyet, Mücadelesi", s. 108-110

³²³ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 252-253

boya mensup bir noyan olan Sutay Noyan ile ilgisi vardır. Sutaylılar ya da Sünitler olarak anılan bu Moğol boyu Erzurum ve havalisini içine alan Ahlat vilayetini yarım yüzyıldan fazla hakimiyetleri altında tutmuşlardır.³²⁴

Üzerinde konuşulması gereken son bir Moğol kökenli boy da Tatarlar'dır. Zaman zaman Türklerdin zaman zaman da Moğollar'ın tamamı bazılarınca Tatar olarak adlandırılmıştır. Bu yanlış isimlendirmenin sebebi ise Tatarların çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olmaları ve hem Türklerin hem de Moğolların arasında boy göstermeleridir. Aslında Tatarlar kalabalık ve güçlü bir Moğol boyudur. Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgesinde valilik yapmış Tatar kökenli pek çok emir bulunmaktadır. bunların en bileneni Mulay Noyan'dır ki kendisi Diyar-ı Bekr valisiydi. Tatarların Anadolu'ya kalabalık bir kitle olarak gelişleri 1277 isyanları sürecine rast gelmektedir. İsyancıları bastırmak için Anadolu'ya gelen tümenler arasında Tatarlar da önemli bir yekun tutuyordu. Moğol boyları arasında bütün Anadolu'ya tamamıyla yayılan tek boy Tatarlar olmuştur.³²⁵

Bunlardan başka pek çok Moğol boyu daha Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir. Fakat bunların sayıları az olduğu için Anadolu'nun demografik yapısına fazla bir etkileri olmamıştır. Anadolu'ya gelen Moğol boylarının Anadolu'nun başat nüfus yapısına, kültürüne, yer ve şahıs isimlerine yadsınamayacak katkıları olmuştur. İlhanlı Devleti'nin yıkılma süreci olan XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde bu boylar Türkleşme ve İslamlaşma süreçlerini tamamlamışlar ve artık Anadolu'nun ayrılmaz birer

³²⁴ Gül, *Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, s. 164-165; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 139-141

³²⁵ Gül, *Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, s.180

parçası haline gelmişlerdir. İlhanlı Devleti'nin yıkılma sürecinden sonra yaşanan hakimiyet mücadelelerinde aktif rol oynamışlardır. Sonları Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk birliğini yeniden tesis etmesiyle yaşadıkları bölgelerde bu devletin sadık bir tebaası olmuşlardır. Fakat bütün bu kaynaşmaya rağmen Moğollukları, hem etnik yapılarında hem kültürel yaşamlarında hem de yaşadıkları yerlere ve mensuplarına verdikleri isimlerle kendini göstermiştir. Günümüzde Doğu Anadolu'da pek çok köy, kasaba, kullanılan araç gereç adı ve kullandığımız pek çok insan ismi Moğol kökenlidir ve bu isimler Doğu Anadolu'ya yerleşen Moğol boylarının kültürümüze bir katkısıdır.

Doğu Anadolu'da İlhanlıların Mimari İzleri

İlk başta bir istila hareketi niteliğinde olan Moğollar'ın Anadolu'ya yürümleri daha sonra sistemli ve alt yapılı bir harekate ve bir yurt edinme faaliyetine dönüşmüştü. İlhanlılar, Mahmud Gâzân Han'ın reformlarından sonrasında İslamlaşma sürecinin etkisiyle Doğu Anadolu'nun yerli unsuru haline geldiler. Böylelikle Anadolu'ya kalabalık kitleler halinde gelen ve burada yerleşmeyi düşünen İlhanlılar Anadolu'da pek çok eser bırakmıştır. Bu da Anadolu'nun Türk İslam dönemi mimarisine bir çeşitlilik ve zenginlik olarak yansımaktadır.

İlhanlılar çok kısa bir zamanda Anadolu'nun başlıca büyük şehirleri olan Kayseri, Sivas, Niğde Tokat, Erzincan ve Amasya'da ordugahlarını kurmuşlar ve Anadolu'yu idare edecek olan vali ve komutanlarını genelde bu şehirlere göndermişlerdir. Dolayısıyla da İlhanlıların imar faaliyetleri bu şehirlerde yoğunlaşmıştır.

Moğolların Anadolu'daki imar faaliyetleri üç ana dönemde incelenebilir. Birinci devre, 1243 Köseadağ Savaşı ile başlayıp

1256 yılında Hülâgü Han'ın Batıya yürüyüşünün başladığı ve İlhanlı Devleti'nin kurulduğu döneme kadar sürer. Bu devre bir istila devri olduğundan imardan ziyade yağmalama söz konusudur. Pek çok Anadolu şehri yakıldı ve yıkıldı doğal çevre zarar gördü.

İkinci devre ise 1256 yılından başlar ve 1277 sürecine kadar devam eder. İlhanlı Devleti'nin kuruluş dönemi olan bu süreçte, Anadolu'nun en karanlık yıllarını yaşamıştır. Yeni kurulan ordunun ve Tebriz'e taşınan başkent'in tüm masrafları Anadolu'dan gelecek vergilerle karşılanması hesaplanıyordu. Dolayısıyla da bu dönemde Anadolu'ya çok yüklenilmiş halk büyük sıkıntılar yaşamıştır.³²⁶ Bu sürecin neticesinde Anadolu halkı iyice yoksullaşmış ve Moğol idaresine karşı asi bir tavır takınmaya başlamıştır. Anadolu'ya bu dönemde atanan valiler kendi mıntıklarından aldıkları gelirleri yine kendi mıntıklarındaki faaliyetler için kullanmak istemişlerdir. Ayrıca bu valiler perişan olmuş şehirlerle karşı karşıydılar. Bundan dolayı imar faaliyetlerine koyulmuşlardır. İlk yapılan Moğol eseri, Cüveynî'nin 1271 yılında Sivas'ta yaptırdığı Dar'ul Hadistir.³²⁷ Keza yine Sivas'ta yapılan Buruciye medresesi de kuvvetle ihtimal yine bu dönemde yapılmıştır. Selçuklular zamanında Konya olan ve giderek batıya doğru ilerleyen yapılaşma alanı İlhanlılar süreciyle birlikte yön değiştirmiş Kayseri Sivas ve Erzurum'a doğru kaymaya başlamıştır.

Üçüncü devre ise 1277 yılında sonra başlar ve İlhanlı Devletinin yıkılmasıyla sona ermiştir. Bu dönem'de İlhanlılar artık İslamlaşma ve Türkleşme sürecine girmişler ve artık kendilerini Anadolu'nun yerlisi olarak görmeye başlamışlardır. Gâzân

³²⁶ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 34-35

³²⁷ Eyice, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, s. 41

Han ile birlikte İlhanlıların Anadolu'ya bakışı değişmiş artık sadece sömürmenin ya da kontrol etmenin dışında da hedefler belirlenmiş Anadolu şehirlerine hizmet götürme anlayışına dönülmüştü. İşte bu bakış açısının kurulmasıyla beraber İlhanlıların Doğu Anadolu'da imar atılımı başlamış oluyordu.

1271 yılında Ata Melik Cüveynî tarafından yaptırılan diğer bir İlhanlı mimari eseri Çifte Minareli Medrese olarak da anılan Sivas'taki Cüveynî Dar'ul Hadisi'dir. Bu eserde İlhanlıların ve Anadolu'nun yaşadığı geçiş ve çelişkiler mimari özellikler bakımından bu esere yansımıştır.

Doğu Anadolu'da bulunan başka bir İlhanlı eseri de Erzurum'da yaptırılan Çifte Minareli Hatuniye Medresesi'dir. Yapının kesin yapım tarihi bilinmemektedir fakat 1291 yılında yapıldığı tahmin edilmektedir.³²⁸ Eser İlhanlı medreseleri içinde ikinci katını tamamıyla koruyan tek eserdir. Eserde Sivas Gök Medresesi'nden esinlendiği anlaşılmaktadır.

Başka bir İlhanlı eseri de Amasya'da yaptırılan Olcaytû dönemine ait olan 1308 tarihli bimarhanedir. 1308 tarihli kitabesinde "İlhanlı hükümdarı Olcaytû Hüdabende ve eşi Ildız Hatun günlerinde köleleri Abdullah oğlu Amber tarafından yaptırılmıştır" ibaresi bulunmaktadır.³²⁹ Ayrıca kayıtlardan Bimarhane'ye ait 1312 tarihli bir vakfiyenin olduğu öğrenilmektedir.

Ebû Sa'id Bahadır Han zamanında 1335 tarihinde inşa ettirilen önemli bir İlhanlı eseri de Sungur Ağa veya Sungur Bey Camii'dir. Sungur Bey, Niğde çevresindeki geçiş yollarını

³²⁸ Eyice, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, s. 26

³²⁹ Eyice, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, s. 32

kontrol altında tutmak amacıyla merkezden buraya gönderilmişti. Fakat 1335 tarihinde Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın vefatıyla kaybolan siyasi otoriteden fırsatla bağımsızlığını ilan etmiştir. Emir Eratna kısa sürede Sungur Bey'i hakimiyeti altına almıştır. Sungur Bey'in bu camii İlhana bağlıyken mi yoksa vefatından sonramı yaptırdığı kesin bilinmemektedir.

Doğu Anadolu'nun önemli bir kısmını içine alan Ahlat vilayeti özellikle 1291 tarihinde Geyhatu İlhan'ın tahta çıkmasıyla birlikte önem kazanmaya başlamıştır. Olcaytû Han zamanında vilayet haline getirilmiş ve Sutay Noyan buraya hakim olmuştu. Ebû Sa'îd Bahadır Han zamanına gelindiğinde ise şehirde bir canlanma yaşanmış ve şehir bölgenin neredeyse en mamur şehri haline gelmişti. Şehirde bulunan kitabeli mezar taşları Ahlat'ın ulaştığı maddi seviyenin önemli bir göstergesidir. Ebû Sa'îd'in ölümünden sonra yaşanan gölge hanlar devrinde hanlar adına Ahlat'ta sikke kestirilmesi Ahlat'ın İlhanlılar elinde ulaştığı mamurluğun açık bir delilidir. Ahlat'ın simgesi haline gelen anıt mezar taşlarının bir kısmının Celayirli ve Çobanlılara ait olduğu bilinmektedir.³³⁰ Kümbetlerden bazılarının İlhanlılar'ın üst düzey yöneticilerine ait olduğu da anlaşılmaktadır. Ahlat'ta "İki Kümbet" olarak adlandırılan kümbetlerin Bogatay Aka ve oğlu Hasan Timur'a ait kümbetler ve bunların yanında bulunan Çobanlı Şeyh Hasan'a ait olduğu iddia edilen "Üstad-u Şagirt" kümbeti bölgede bulunan önemli Moğol eserleri arasındadır.³³¹

Erzurum ve çevresinde İlhanlılara ve İlhanlılardan daha çok onların mirasçısı olan şube devletlere ait pek çok anıt mezar ve kümbete rastlanmaktadır. Bunların en bilinenlerinden

³³⁰ Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s.57-58

³³¹ Gül, *Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, s. 201

birisi Erzurum'da bulunan 1308 tarihli Karanlık Kümbetidir. Ahi Toman Zaviyesi ise Celayirlilerden kalma bir eserdir.³³²

Yine bölgede bulunan önemli bir Moğol eseri de Olcaytû Han zamanında Erzurum'da yaptırılan Ahmediye Medresesi'dir. Ebû Sa'id Bahadır Han devrine ait başka bir eserde yine Erzurum'da bulunan Üç Kümbet'tir. Bunlardan bir tanesi 1332 tarihli'dir. Bu kümbetlerin Reşîdüddîn'in torunlarına ait olduğu düşünülmektedir.

³³² Eyice, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, s. 32

V. BÖLÜM

EBU SA'İD BAHADIR HAN'IN ÖLÜMÜ VE İLHANLILAR'IN SONU

Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın Ölümü

İlhanlı Devleti'nin ömrü gölge hanlarla biraz daha uzun gösterilebilir ama aslına bakılacak olursa son ilhamı Ebû Sa'îd Bahadır Han'dır. Ebû Sa'îd' Han ardında erkek evlat bırakmadığı için onun ölümü ile devlet meşruiyetini kaybetmiş oluyordu ayrıca yaşanan siyasal ve sosyal gelişmeler de zaten bu devletin sonunu getirmişti. 1335 yılının sonlarına doğru Altın Orda hükümdarı Özbek Han, Derbent üzerinden Azerbaycan ve Arran'a doğru yola çıktı. Bu haber Ebû Sa'îd Han'a ulaştığında Sultan'ın yanında hiçbir emiri yoktu. Sultan da Bağdat'ta gitmeyi planlıyordu. Gelen haber ile planından vaz geçen Ebû Sa'îd, veziri Gıyaseddin'i Kara Bağ'a göndererek Özbek Han'ı karşılamasını istedi. Kendisi de ardından Kara Bağ'a doğru yola çıktı. Katıldığı bu seferde havanın sıcaklığından etkilenen Ebû Sa'îd Bahadır Han, Arran'da hastalanarak yatağa düştü. Bir hafta kadar hasta yatağında yatan ve doktorların müdahalelerine rağmen kurtarılamayan İlhanlı tahtının sekizinci ve son sahibi olan Ebû Sa'îd Bahadır Han, 13 Rebi'ül-Ahir 736 senesinde yani 30 Kasım 1335'te vefat etti.³³³

³³³ Spuler, *İran Moğolları*, s.143

Ebû Sa'îd Han'ın tedavisiyle ilgilenen doktorların kanaatine göre hükümdar zehirlenerek öldürülmüştü. İlhan'ın yeni bir evlilik yapmasıyla kendisini gözden düşmüş hissedene Bağdat Hatun'un bu günlerde psikolojisi ve hükümdar ile iletişimi pek sağlıklı değildi. Bu durumdan ötürü pek çok kişi İlhan'ı Bağdat Hatun'un zehirlediğinden şüphelendiler³³⁴. Fakat bu sadece bir şüphe boyutunda kaldı. Ebû Sa'îd'in ölümünün ardından kendisini han ilen eden Arpa Han ise bu şüpheyi Bağdat Hatun'a karşı politik bir suçlama aracı olarak kullandı ve onu öldürttü.³³⁵

Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın Kişiliği

İlhanlı hükümdarlarının sekizincisi ve sonuncusu olan Ebû Sa'îd Han, İlhanlı hükümdarları içinde devlet üzerinde hakimiyet kurmayı en zor başarıdır. Ebû Sa'îd Bahadır Han, oldukça zor bir dönemde ve çocuk denecek yaşta hükümdar olmuştu. Hükümdar olduğu zamanda kendisini, Emir Çoban ve Emir Sevinç gibi oldukça güçlü ve tecrübeli iki vezirin iktidar kavgasının arasında bulmuştu³³⁶. Bundan dolayı da ilhanlığının ilk zamanları vezirlerin gölgesinde geçti. Bu dönemde Ebû Sa'îd Han hem çocuk yaşta olduğundan hem de saltanatı elinde bulunduramadığından sal-

³³⁴ Bağdat Hatun, İlhan Ebu Sa'îd'e, biraderinin kızı Dilşad Hatun'a aşık olmasından dolayı kızgındı. İlhan'ın aleyhinde tahrirlerde bulunarak Altın Orda Han'ı Özbek ile yazıştı. Beyani, İlhan'ın ölümünde Bağdat Hatun'un da payı olduğu kanaatindedir. Daha sonra Bağdat Hatun, düşmanlarınca 1335 yılında hamamda katledildi. Beyani, *Moğol İran'ında Kadın*, s.134-35.

³³⁵ Spuler, *İranMoğolları*, s. 144-145

³³⁶ Spuler, *İranMoğolları*, s. 132

tanatının ilk dönemlerine bakılarak onun zayıf kişilikli olduğu, yumuşak bir tabiat taşıdığı ve dirayetsiz olduğu yorumları yapılabilir. Fakat bu gerçeği göstermekten uzak ve yanlış bir değerlendirme olacaktır. Erken dönmlerinde Ebû Sa'îd çok güçsüz ve çaresiz görülüyordu. Saltanatı ise sadece bir isimden ibaretti onun bu zayıflığı öyle bir noktadaydı ki baş veziri olan Emir Çoban', Ebu Sa'id için "*ona günde iki kuş verseniz yeter*" diyordu³³⁷.

Fakat Ebû Sa'îd'in bu zayıf karakterli hali çok uzun sürmedi. Yaşı büyüyüp devlet işlerinde de olgunluk kazanınca Ebû Sa'îd Han devlet üzerindeki hakimiyetini sağlamış ve iktidarını kısıtlayan bütün rakiplerini saf dışı etmeyi başarmıştır. Hatta O, kendisine isyan eden emirlere karşı giriştiği savaşta büyük cesaret ve kahramanlık göstermesinden dolayı "Bahadır" unvanını kazanmıştır.³³⁸

Ebû Sa'îd, oldukça adil bir hükümdardı ve sürekli halkının iyiliğini düşünürdü. Onun zamanında memlekette dirlik ve düzenlik sağlanmıştı. Anadolu'da halka zulmeden genel vali İrencin Noyan'ı azlederek yerine Timurtaş'ı atması onun bu özelliğinin önemli bir delilidir. Onun adil bir yönetim kurmak istediğini ve halkın memnuniyeti için çalıştığını gösteren en önemli yazılı belgeler, Ani ve Ankara'da O'nun devrinde yaptırılan eserlerde bulunan kitabelerdir.³³⁹ O, bu kitabelerde ülkenin harap olmasından, halkın fakir düşmesinden ve halka yüklenen ağır vergilerden duyduğu rahatsızlığı ve üzüntüyü belirtmektedir. Ay-

³³⁷ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 89

³³⁸ Hafız Ebru, *Zeyl – i Cami'üt – Tevarih*, s. 25

³³⁹ Wittek, "Ankara'da Bir İlhanlı Kitabesi", s.163

rıca o İlhanlılar'ın Doğu Anadolu'da uyguladığı vergi zulmünü engellemek için zaman zaman yarlıklar yayınlamış ve Anadolu'ya göndermiştir³⁴⁰.

Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın babası gibi dindar ve din işleri ile ilgilenen bir kişiliği yoktu. O, babasının yaptığı gibi mezhep tartışmalarıyla hiç ilgilenmedi.³⁴¹ Ebû Sa'îd Bahadır Han, İlhanlıların "aşk" hükümdarıydı. Onun devrinde İlhanlı ülkesinde aşk ruhu canlanmıştı. Kendisi de büyük bir aşık olan Ebû Sa'îd'in sevdiği kadın olan Bağdat Hatun için katlandığı ve yaşadığı şeyler onun aşık karakterini açıkça ortaya koymaktadır. Ebû Sa'îd Han oldukça ince ruhlu, sanatkar, edebiyata ve musikiye meraklı bir kişiliğe sahipti. Onun devrinde İlhanlı Sarayı sanatkarlarla dolmuştu.³⁴² Ayrıca o, Moğolca'yı ve Farsça'yı çok iyi konuşurdu ve yazılmış pek çok şiiri vardı.³⁴³

Ebû Sa'îd'in yaşadığı devirde İlhanlı ülkesinden geçen seyyah Charden eserinde Ebû Sa'îd tarafından kaleme alınmış bir kitaptan söz etmektedir. Ebû Sa'îd Bahadır Han, mimariye oldukça düşkün bir hükümdardı. Onun zamanında memleketin pek çok yerine camiler, çeşmeler, hanlar ve benzer binalar yaptırılmıştır.³⁴⁴ Sanat değeri oldukça yüksek olan bu eserlerin en önemlisi Maraga yakınlarında bulunan "Serçem Kervan Sarayı" dır. Ebû Sa'îd Bahadır Han, babası gibi halk arasında oldukça sevilen bir hükümdardı. Anadolu halkı kendisinden oldukça hoşnuttu. Anadolu'da

³⁴⁰ Wittek, "Ankara'da Bir İlhanlı Kitabesi", s.165

³⁴¹ Yuvalı, "İlhanlı Hükümdarlarının Dinlere Bakışı ve Bu Konudaki Uygulamaları", s..552

³⁴² Milani, *Ebû Sa'îd*, s.173

³⁴³ Peyrovi Milani, s. 173

³⁴⁴ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.273

ve Kuzey Azerbaycan'da bulunan pek çok tekke ve camide kendisi için dua edilir ve kendisinin selameti dilenilirdi. İlim tahsili de almış olan Ebû Sa'îdbabasının tersine Sünnî mezhebine mensuptu.³⁴⁵ Devrin önemli kaynaklarından olan Enveri, Ebû Sa'id için "O, babasının yegane alim oğludur. Yiğitlikte benzeri yoktur. 72 millet Ona dua eder" demektedir. Ayrıca *Menakıb'ül Arifin*'de ve Ahmedî'nin *İskendername*'sinde de Ebû Sa'id Bahadır hakkında bu benzerlikte iltifat dolu ifadeler bulunmaktadır.

Ebû Sa'id, dirayetli, güçlü karakterli ve üstün meziyetleri olan bir kimseydi. Aynı zamanda halkına karşı oldukça merhametli yaklaşıyordu. O, her fırsatta emirlerine ve valilerini halka karşı adaletli ve merhametli davranmaları konusunda uyarmaktaydı.³⁴⁶ Bu uyarılarına kulak asmayan devlet memurlarını tespit ettiği zaman ya da halktan bu konu ile ilgili şikayetler aldığı anda bu memurları sert bir biçimde uyarmaktaydı. Fakat bunun yanında Ebû Sa'id'in halkına karşı oldukça hassas olduğu görülürken kendi saygınlığını bu kadar da önemsemediği görülmektedir. Çünkü O, kendisine isyan bayrağı açan bir çok emirini hiç cezalandırmadan affetmişti. Bunun en çarpıcı örneği 1322'de isyan eden ve bağımsızlığını ilan eden hatta adına hutbe okutup sikke kestiren Anadolu genel valisi Timurtaş'ı babası Emir Çoban'ın öldürmek istemesine karşı O'nun bağışlayarak eski görevine yeniden atamasıdır. Onun bu halkına düşkünlüğü ve merhametliği sadece kendi kişiliği ile açıklanacak bir özellik değildi. O'nu atalarından farklı kılan bu

³⁴⁵ Bu konu zaman zaman tarihçiler arasında tartışılabilir da sikkelerinde bulunan dört halife ismi bu konuya açıklık getirmektedir kanaatindeyiz. Ayrıntılı bilgi için bkz: *Ak Akçe*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1992.

³⁴⁶ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 94

özelliğinin temelinde İlhanlıların geldiği noktanın da oldukça önemi vardı. Bu dönemde Moğollar'da yabancılık duygusundan arınmış oldukça hızlı ilerleyen İslamlaşma bunun doğal bir süreci olan Türkleşme neticesinde oluşan Anadolu ve Müslüman bir zihin hakimdi artık İlhanlı sarayında.³⁴⁷ Ebû Sa'îd Bahadır Han'da bu zihinle bakıyordu halkına.

O, İlhanlı Sarayının en renkli ilhanlarından biri olmakla beraber belki de en talihsiziydi. Çünkü oldukça küçük bir yaşta tahta geçmişti. Küçük yaşta iktidar mücadelelerinin arasında buldu kendini, sonraları her ne kadar hakimiyeti sağlasa ve ülkede dirlik ve düzenliği temin etse de saltanatı uzun sürmemiş, 1335 yılında 18 yıllık saltanatını tamamlayarak 30 yaşında vefat etmiştir. Yerine erkek evlat bırakmadığı için yasaya uygun bir veraset yapılamamış ve yerine han seçilememiştir. Ölümünün ardından İlhanlı ülkesi iç karışıklıklara ve taht kavgalarına sahne olmuş kısa bir süre sonrada bu hanedanlık tarihe karışmış Anadolu ve Yakın Doğunun siyasi yapısı bambaşka bir çehreye bürünmeye başlamıştır.

Ebû Sa'îd Bahadır Han'dan Sonra İlhanlılar ve Doğu Anadolu

Ebû Sa'îd Han öldüğünde erkek evladı yoktu. Dolayısıyla da varisi bulunmuyordu. Bu da kimin ilhan olacağı sorununu gündeme getirmişti. Devletin ileri gelenlerinden bazıları bir girişimle İlhanlı tahtına Arpa Han'ı geçirmişlerdi. Fakat Arpa, Ebû Sa'îd'in soyundan gelmiyordu. Dolayısıyla da meşru bir ilhan değildi. Onun bu özelliğini kullananlar Arpa'yı İlhan

³⁴⁷ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.94

olarak tanımamışlardı. Arpa belki Ebû Sa'id'in soyundan gelmiyordu ama soyu bir şekilde Cengiz Han'a dayanıyordu. Devletin merkezi askeri, siyasi ve ekonomik yönlerden gücünü yitirmiş durumdaydı. Bu ortamda meşruluğu da tartışma altında olan bir ilhan kabul görmemişti. Doğu Anadolu'da bulunan ve oldukça ağırlığı olan Uyrat boyundan vali Ali Padişah, Arpa Han'ı tanımamış ve kendisine daha yakın olan Musa Han'ı İlhan ilan etmişti. Moğol boyları arasında bazıları da Süleyman Han'ın ilhan olmasını istiyordu. Böylelikle 1335 yılından başlayarak 1355 yılına kadar sürecek bir fetret devri başlamış oluyordu. Bu devreye tarihte "Gölge Hanlar" devri denilmektedir. Bu devirde İlhanlı ülkesinde kaos ve istikrarsızlık hakim olmuştur. Bu durum, Emir Timur'un tarih sahnesine çıkıp bu coğrafyada bulunan ve dağılmış olan Müslüman Moğol boylarını kendi emri altında toplayarak siyasi birliği kurmasına kadar sürmüştür.

Bu tarihlerde Doğu Anadolu'ya baktığımızda ise 1243 Köse Dağı Savaşı'ndan beri yaklaşık bir asırdır Moğol tahakkümü altında ezilen Türkmenlerin rahat bir nefes aldıklarını görmekteyiz. Moğolların boyunduruğu altında ezilen Türkmen beyleri kendi adlarına hakimiyet sürmeye ve buldukları bölgelerde feodal siyasi üniteler meydana getirmeye başlamışlardı. Bu dönem tarihimizde "Anadolu Beylikler Dönemi" olarak adını almıştır. Bu yüz yılda Anadolu'da Türklüğü bu beylikler temsil etmişler ve Türklüğün en uzun ömürlü ve en geniş coğrafyaya yayılmış devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun temelini oluşturmuşlardır.

Doğu Anadolu'da kalan Moğol bakiyesi unsurlarda bu bölgedeki siyasi hayata aktif katkıda bulunmuşlardır. Bunların en önemlisi Emir Eretna'dır. Emir Eratna, Timurtaş Noyan'ın

yardımcısıyken Timurtaş'ın ölümünden sonra Anadolu ona kalmış ve burada hakimiyetini kurmuştur. 1327 tarihinde Emir Çoban'dan sonra Anadolu valiliği yaptıktan sonra 1343 yılında da tamamıyla bağımsız bir devlet kurmuştur. Merkezi Sivas olan bu devlet 1381 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu tarihte Kadı Burhaneddin Bey, Ertnaoğlu Mehmed Bey'i öldürmüş böylelikle hem Eratna soyunun hem de Eratna Devleti'nin sonunu getirmiştir.³⁴⁸

Bu süreçte varlık gösteren diğer bir Moğol kökenli siyasi oluşum Solduzların kurduğu Çobanlı Beyliğidir. Bu beylik Emir Çoban'ın soyundan gelmektedir. Onun için bu isimle anılmışlardır. Timurtaş Noyan'ın oğlu olan Şeyh Hasan kuvvetli bir ordu toparlayarak Ebû Sa'îd Bahadır'ın ölümünden sonra Doğu Anadolu'da yaşanan hakimiyet mücadelesine karışmıştı. Onun bu hakimiyet mücadelesindeki en büyük kozu Anadolu'da babası Timurtaş Noyan'ın adaletine duyulan güvendi. Celayirliler tarafından ağır bir darbe alan Çobanlılara son darbeyi de Altın Orda hükümdarı Canı Bek 1357 yılında vurmuştu. Böylece siyasi olarak Doğu Anadolu'da Çobanlı varlığı sona ermiş oluyordu.³⁴⁹

Doğu Anadolu'da varlık gösteren diğer bir Moğol gücü de Celayirliler'di. Celayirliler'in reisi olan Şeyh Hasan, Ebû Sa'îd Han'ın ölümünden sonra hem bağımsızlığını ilan ederek Doğu Anadolu'da siyasi bir oluşum kurmaya kalkışmış hem de İlhanlıların merkezinde yaşanan taht kavgalarına da taraf olmuştur. Şeyh Hasan 1337-38 yıllarında Ahlat'ta bulunan İlhanlı darphanesinde adına sikke kestirmiştir.³⁵⁰ Celayirli Şeyh

³⁴⁸ Göde, *Eretnalılar*, s. 140

³⁴⁹ Gül, *Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, s.109

³⁵⁰ Gül, *Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, s.115

Hasan 1356 yılında öldü. Yerine ise oğlu Şeyh Üveys geçti. Şeyh Üveys Celayirli Devleti'nin parlak döneminin son beyidir. Onun ölümünden sonra Celayirli'de gerileme dönemi de başlamış oluyordu. Bu tarihten sonra zayıfta olsa varlığını sürdüren Celayirli, bölgede kurulan Karakoyunlular'ın gölgesinde kalmışlardır. Son beyleri olan Şeyh Ahmed'in ölümü ile 1410 yılında Celayirli Devleti Karakoyunluların hakimiyetine girerek siyasi varlıklarını sonlandırmışlardır.³⁵¹

Böylelikle Doğu Anadolu'da varlık gösteren son Moğol teşekkülü de tarihe karışmış oluyordu. Bu üç büyük Moğol boyunun faaliyetleri birbirleriyle didişmekten öteye gitmemiş ve bölgelerine kalıcı bir istikrar sağlayamamışlardır. Yarım yüzyıl kadar süren hakimiyetlerinin ardından siyasi birliğini tamamlayarak emin adımlarla ilerleyen, doğuda Timurluların, batıda Osmanlıların güney doğuda da Ak-koyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin aralarında eriyip kalmışlardır. Yeni bir yüzyıla girilirken Yakın Doğu'nun da siyasi çehresi yenilenmiş ve bu yeni dönemde bölgede Türklüğü ve İslamı zikredilen güçler temsil etmişlerdir.

³⁵¹ Aka, *İran'da Türkmen Hakimiyeti*, s.10

SONUÇ

İlhanlıların son hükümdarı olan Ebû Sa'îd Bahadır Han'ın devri, Gâzân Han ile beraber başlayan değişim döneminin son devresini oluşturmaktadır. İslamlaşmayla birlikte Yakın Doğunun çehresi bambaşka bir hal almaktaydı. İslamiyet, yayılmaya başladığı tarihten itibaren bölgede önemli belirleyici ve kuşatıcı bir unsur olmuştu. İlk zamanlarda İslam toplumlarına büyük zarar veren İlhanlılar sonları İslamın kuşatıcı etkisi altına girmişlerdi. İlhanlılarda İslamlaşma, Memlûklülerle ilişkiler neticesinde politik bir manevra olarak Ahmet Teküder'in İslamı kabul etmesiyle başlamıştı.

Gâzân Han dönemine gelindiğinde artık kültürel ve siyasal alt yapısı oluşmuş ve içine girilen kültür havzasının kaçınılmaz bir dayatması olarak kendiliğinden gerçekleşmiştir. İlhanlılar, XIII. yüzyılın sonunda başlayan İslamlaşmanın doğal bir sonucu olarak Türkleşmeyi de yaşamışlardır. Bu köklü değişim sürecinin en heyecanlı ve yoğun yaşandığı alan ise Doğu Anadolu bölgesiydi. Moğolların Doğu Anadolu bölgesinde bıraktıkları izler aynı zamanda bu geçiş döneminin de izleridir.

Ebu Sa'îd Bahadır dönemi İlhanlıların son dönemi olmakla beraber oldukça parlak bir dönemdir. Ebû Sa'îd Bahadır Han devrinin özellikle ikinci yarısında ülkede dirlik sağlanmış, Çağatay ve Altın Orda akınları durdurulmuş ve

püskürtülmüştür. İslamlaşmanın dahası Ebû Sa'îd döneminde başlayan Sünnilleşmenin neticesinde ezeli düşman Memlûk ile barış yapılmış ve Yakın Doğu'da huzur ortamı sağlanmıştır. Bunun bir sonucu olarak da ticaret canlanmıştır. Bu canlanmadan en çok faydalanan bölge ise hiç şüphesiz Doğu Anadolu Bölgesi olmuştur. Bu dönemde Timurtaş Noyan'ın disiplinli yönetimi neticesinde Anadolu'da dirlik ve düzen sağlanmıştır. Anadolu halkının İlhanlı yönetiminden en az rahatsız olduğu dönem bu dönemdir.

Ebû Sa'îd Han devrinde Doğu Anadolu'da önem arz eden birkaç isim vardır. Bunların ilki hiç şüphesiz Timurtaş Noyan'dır. Timurtaş'ın naibi olan ve ondan sonra Orta Anadolu'da hakimiyet kuran Emir Eratna, Şeyh Hasan ve Ali Padişah'da devrin diğer önemli simalarındandır.

Moğol nüfusu, Doğu Anadolu'ya en fazla Ebû Sa'îd Bahadır Han devrinde gelmiştir. Böylelikle Doğu Anadolu'da yaşayan Moğol nüfusunda ciddi bir artış olmuştur. Bu durum Türkiye'nin bundan sonraki demografik ve siyasi süreçlerini belirleyen önemli bir etki olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu Moğol boyları Anadolu'ya yerleşerek Türkleşmiş ve bu coğrafyanın yerli birer parçası olmuşlardır. Eskişehir'den Kars'a, Kars'tan Van'a, Van'dan Elbistan'a kadar uzanan alan Moğol boylarıyla dolmuştur. Bu insanlar Anadolu Türk kültürü potasında erimişlerse de hala daha etnik ve kültürel farklılıklarıyla kendilerini hissettirmişlerdir.

Ebû Sa'îd Bahadır Han döneminde Doğu Anadolu mimari açıdan oldukça gelişmiştir. Yine bu dönemde Doğu Anadolu Bölgesinde ticarete büyük bir gelişme göstermiştir. Bu dönemde Vilayet-i Ahlat'ın şehirleri olan Erzurum,

Erzincan, Sivas ve kısmen Kayseri gibi Doğu Anadolu şehirlerinde muazzam bir kalkınma ve canlanma görülmüştür. Ebû Sa'id Bahadır Han döneminin Doğu Anadolu tarihine en önemli katkısı, Selçuklulardan beri Anadolu'nun ticari siyasi ve kültürel merkez olan Konya ve etrafının bu özelliğini kaybetmesidir. Bu dönemde Anadolu'nun merkezi Orta Anadolu'dan Doğu Anadolu'ya kaymıştır. Ebû Sa'id Bahadır Han devrinde Anadolu'nun ticari, siyasi ve kültürel merkezi artık Anadolu'nun doğusunda kalan Erzurum, Erzincan, Ahlat, Sivas ve Kayseri'dir. Moğol mimarisinin en göze çarpan örnekleri de bu şehirlerde karşımıza çıkmaktadır.

Doğu Anadolu'nun bu merkeziliği bu XIV. yüzyıl boyunca devam etmiştir. XV. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlıların Anadolu'da siyasi birliği kurması ve yönlerini batıya doğru yöneltmesiyle birlikte Doğu Anadolu şehirleri çekim merkezi olma özelliklerini yitirmişler ve Anadolu'nun siyasi ve ticari merkezi tekrar batıya kaymaya başlamıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmed, Ziya, *Meskûkât – 1 İslamiye Takvimi*, İstanbul, 1328.
- Aka, İsmail, *İran'da Türkmen Hakimiyeti -Kara Koyunlar Devri-*, TTK, Ankara, 2001.
- Aka, İsmail, *Makaleler, C.I-II-III*, Berikan yay, Ankara, 2006.
- Aka, İsmail, *Timur ve Timurlular*, TTK, Ankara, 2000.
- Aksarayî, Kerimüddîn, *Müsameret'ül – Ahbar ve Musayere-tül'ül – Ahyar*, yay. Osman Turan, Ankara, 1944.
- Aksarayî, Kerimüddîn, *Müsameret'ül – Ahbar ve Musayere-tül'ül – Ahyar*, çeviren Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000.
- Al – Umarî, *Mesâlik – al Absar Fi Memâlik'al – Amsar*, yay. Klaus Lech, Wiesbaden, 1968.
- Ali Kemali, *Erzincan Tarihi*, İstanbul, 1932
- Anadolu'da Türk Abideleri*, TTK, kitap Daktilolu Yazma Eserler, 1930.
- Andareasyan, Hard D., “XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar”, *İ.Ü. E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 3, Ekim 1972
- Anonim Selçukname*, Neş. F.Nafiz Uzluğ, Ankara, 1952.
- Aslanapa, Oktay, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, TTK, Ankara, 1991.
- Atalay, Besim, *Moğol Tarihi ve Coğrafyası*, İstanbul, 1939.
- Atsız, Nihal, *Osmanlı Tarihine Ait Takvimler*, İstanbul, 1961.
- Başer, Mehmet, “XII. Ve XVI. Yüzyıllarda Doğu Anadolu'da Nüfus Hakkında”, *Cumhuriyetin Yetmiş Beşinci Yılında*

- Doğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu*, Elazığ, 1998.
- Baygu, A.Şerif, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1936.
- Baykara, Tuncer, *Anadolu Tarihi Coğrafyasına Giriş*, I, TKAE, Ankara, 1988
- Barthold, W., "Ebû Sa'îd Han", *İ.A.*
- Barthold, W., "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", Çev. A.Kadir, İnan, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I. Cild, İstanbul, 1931.
- Barthold, W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan Tarihi*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara, 1990.
- Barthold, W., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1931.
- Beale, William Thomas, *An Oriental Biographical Dictionary*, London, 1894.
- Beyani, Şirin, *Moğol İran'ında Kadın*, Çev. Mustafa Uyar, TTK, Ankara, 2015.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Engin yay., İstanbul, 1979
- Cahen, Claude, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", çev. Nejat Kaymaz, *Tarih Araştırmaları*, VII/12-13, Ankara, 1973.
- Cahen, Claude, "The Mongol and Near East", *A History of the Crusade*, Philadelphia, 1962.
- Delilbaşı, Melek, "Anadolu Selçukluları ve Beylikler Döneminde Batı İle Ticari İlişkilere Genel Bir Bakış", *Tarihte Türk Devletleri*, C.2, Ankara, 1987.
- Delilbaşı, Melek, "Osmanlı Bizans İlişkileri", *Türkler*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Dikimen, K., "Kısa Samsun Tarihi, Selçuklu Moğol ve Osmanlı", *19 Mayıs*, s. 8-9-10, 1936.

- Doğu Anadolu'nun Sosyal ve Kültürel Meseleleri Sempozyumu*, Tunceli, 1985.
- D'ohsson, M. Le Baronc, *Histoire Des Mongol*, Amsterdam, 1834 – 5
- El – Makrizî, *Kitab'us – Sülük Li mafireti Düvel – i Mülûk*, yay. Muhammaed Mustafa Ziyade, Kahire, 1934 – 1941.
- Erdem, İlhan, “Olçaytû Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal –Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri”, *Tarih Araştırmaları*, c.XX, s.31, Ankara, 2000
- Erdem, İlhan, *Türkiye Selçukluları İlhanlı İlişkileri(1258-1308)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995
- Erdem, İlhan, “Olçaytû Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağatay Mücadeleleri”, *P.A.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi*, s.3, 1997.
- Erdem, İlhan, Mustafa Uyar, “Ak-koyunluların Tarih Sahnesine Çıkışları”, *Türkler*, C.VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Erdem, İlhan, Kazım Paydaş, *Ak Koyunlu Devleti Tarihi*, Birleşik yay, Ankara, 2007.
- Erdoğan, Merçil, The Seljug and Mongol Periods, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, s. 23, 1969.
- Ethem, Halil, “Anadolu'da İslami Dönem Türk Katalogları”, *TOEM*, 1331, VI / 36 s. 728 – 753
- Ethem, Halil, “Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri”, *Bellekten*, XIII/ 52, 1949, s. 771 – 793
- Eyice, Semavi, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, Ankara, 1986.
- Gabriel, A., *Kayseri Türk Anıtları*, çev. Akif Tütenk, Ankara, 1954

- Göde, Kemal, “Anadolu’da Cengizli ve İlhanlı Dönemine Genel Bir Bakış”, *SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.1, 1995.
- Göde, Kemal, *Eratnalılar*, TTK, Ankara, 2000.
- Gölpınarlı, A., “XIII. – XIV. Asırda Anadolu’da İçtimai Hayat ve Türk Kültürü”, *Konya*, s. 36, Konya, 1940 – 41.
- Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, TTK yay., Ankara, 2000.
- Howorth, Henry, *History of Mongols*, London, 1880.
- Göyünç, Nejat, *Das Sogenannte Game ol – Hesab, Des Emad as – Sarawi*. 1962 (Basılmamış Doktora Tezi).
- Gül, Muammaer, *Doğu ve Güney Doğu Anadolu’da Moğol Hakimiyeti*, Yeditepe yay, İstanbul, 2005.
- Hafız – ı Ebru, *Zeyl – î Cami’üt – Tevarih – i Reşidi*, Yay. H.Beyani, Tahran, 1317.
- Halil Edhem, *Devel-i İslamiye*, İstanbul, 1927.
- İşiltan, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İÜ. EF yay. 1960.
- İbn-i Batuta, *Seyahatname*, çeviren Mümin Çevik, İstanbul, 2005
- İbn-i Bibî, *El – Evâmür’ül – Alâiyye Fi’l Umûrul’l Alâiyye*, Adnan Erzi, TTK, Ankara, 1956
- İbn-ü Kıya, *El – Mazendarani, Die Resale – ye Falakiye*, yay. Walther Ninz, Wiesbaden, 1952.
- İbn’ül Erzak, *Mervan Kürtleri Tarihi*, .çev. M. Emin, Bozaslan, Koral yay, İstanbul, 1990
- İnalçık, Halil, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu”, *Türkler*, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara, 1954.
- İnanç, M. Halil, “Anadolu’da Türk Birliği”, *Konya*, s. 36, 1941, Konya.

- İzgi, Özkan , “Moğol İstilasından Sonra Orta Asya’da Yerleşik Hayat”, *Türk Halk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, s. 27, Ankara, 1989.
- Jahn, Karl, “İran’da Kağıt Para”, çev. Mehmet Altay Köymen, *Bellekten*, S.23, Ankara, 1942
- K. İsmail, “Cengiz – Timur ve Fatih Dönemlerinde D. Anadolu”, *Azerbaycan*, s. 12, Ankara, 1956.
- Kanat, Cüneyt, “Markizi’nin Kitab Es-Sulûk’unda Osmanlılar İle İlgili Kayıtlar”, *Türk Dünyası İncelemeleri*, s.IV, İzmir, 2000
- Kara, Mustafa, “XIII – XIV. Yüzyıllarda Tasavvuf Penceresinden Genel Bir Bakış”, *XIII. – XIV. Yüzyıllarda Kayseri’de Bilim ve Din Sempozyumu*, 1996/ 1998.
- Kaşgarlı, Meliha Aktok, “Doğu ve G. Doğu Anadolu’nun Tarihi İnanç Yapısı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, s.40, Ankara, 1986.
- Kaymaz, Nejat, “Anadolu’da Moğollar Adlı Bir Yazı Dolayısıyla”, *AÜ. DTCTF Dergisi*, s. 26, (3-4), 1970.
- Kazvini, Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü’l Kulub*, yay. Muhammed Debirsiyaki, Tahran, 1336. H.Ş.
- Kazvinî, Hamdullah Müstevfi, *Tarih – i Güzide*, yay. Abdul Hüseyin Nevai, Tahran, 1339.
- Keskin, Mustafa, “Güney Doğu Anadolu’da Türk Devletleri”, *Türk Yurdu*, s. 17, 1990.
- Keşani, Ebul Kasım Abdullah B. Muhammed, *Tarih – i Olcaytû*, yay. Mehin Hambelli, Tahran, 1348, H.Ş..
- Kirişoğlu, Alican, İlhanlı-Avrupa İlişkileri, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2018.
- Kitabü’s-Sülûk Tercümesi*, Zakir Kari Urgan TTK, KTP dakti-lolu, yazma eserler Koleksiyonu.

- Konyalı, İ.H., “Anadolu Beyliklerine Dair Notlar”, *Tüekiyat Mecmuası*, c. II, 1928.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960
- Korkmaz, Seyfullah, “Selçuklularda Nevruz Kutlamaları”, *Erçiyes Üniversitesi Sos. Bil, Ens. Dergisi*, s. 8, Kayseri, 1999.
- Köprülüzade, M. Fuat, “Anadolu’da Beylikler Zamanına Ait Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, S. 2, İstanbul, 1926.
- Köymen, M.A., “Türkiye Selçukluları Tarihine Dair Yeni Bir Kaynak: El – Veledü’ş- Şefik”, *Belgeler*, S. 15, 1992 – 3.
- Mehmet Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, TKAE, Ankara, 1983
- Mirhond, *Ravzat’üs – Safa*, yay. Pervizi, Tahran, 1338.
- Ocak, A.Y., “Anadolu Selçuklu – Beylikler – Osmanlı”, *Boğaziçi*, s. 4, İstanbul, 1990.
- Ostorogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 1999.
- Özgüdenli, Osman, *Orta Çağ Türk İnan Tarihi*, Kaknüs Yay, İstanbul, 2006.
- Özgüdenli, Osman, “İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa’id Han’a Ait Dört Yarlık” *Bellekten*, LXIX,/254, Ankara, 2005.
- Özgüdenli, Osman, G., *Moğol İnan’ında Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları*, Kaknüs Yay., İstanbul, 2009.
- Öztürk, Mürsel, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001
- Pazargad, Bahaneddin, *Kronolojiyi Tarih – i İnan*, Tahran, 1345.
- Reşidüddin, Fazlullah Hemadani, *Camîü’t – Tevarih*, Tahran, 1338.
- Reşidüddin, Fazlullah Hemadani, *Mülkatibat – ı Reşidî*, yay. Muhammaed Şefi, Pencap, 1945.

- Smtth, John Mason, "Qışhlaqs and Tümens", *The Mongol Empire and Its Legacy*, Leiden, 2000.
- Spuler, Berthold, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara, 1987.
- Sümer Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara, 1970.
- Sümer Faruk, "Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler", *Belleten*, 54, Ankara, 1990.
- Sümer Faruk, "Beylikler Devrinde İçtimai ve İktisadi Durum, Milli ve Kültür Faaliyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, s. 78, İstanbul, 1992.
- Sümer Faruk, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.1, Ankara, 1963.
- Sümer Faruk, "Doğu ve G. Doğu Anadolu'nun Tarihimizdeki Yeri", *Üniversite ve Köy*, S. 7, c.2, Ankara, 1967.
- Sümer Faruk, "Doğu ve Güney Doğu Anadolu Tarihi", *Türk Yurdu*, 1 (272), Ankara, 1959.
- Sümer Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri Boy Teşkilatları Destanları*, Ankara, 1970.
- Sümer Faruk, "Osmanlı Devletinin Kuruluşu Devrinde İlhanlı – Bizans Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 51, İstanbul, 1991.
- Sümer Faruk, "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, s. 71 – 72 – 73, İstanbul, 1990.
- Şebenkarei, Muhammed, *Mecmaü'l – Ensab*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami Kitapları, No: 909.
- Şerefhan, *Şerefname Kürt Tarihi*, çev. M.Emin Bozaslan, Hasat Yay. İstanbul, 1971.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR, İstanbul, 1998.

- Tabatabai, Seyyid, Cemal Turabî, *Sikkeha – yî İslami Devre – i İlhanî ve Gürkani*, Tebriz, 1347.
- Temir, Ahmet, “Anadolu’da İlhanlı Vezirlerinden Samurgu Noyan”, *Köprülü Armağanı*, Ankara, 1953.
- Togan, Zeki Velidi, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I., İstanbul, 1931.
- Togan, Zeki Velidi, “*Reşîdüddîn*”, *İ.A.*, c.IX.
- Togan, Zeki Velidi, “Reşîdüddîn’in Mektuplarına Göre Anadolu’nun İktisadi ve İçtimai Vaziyeti”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XV, s.1-4, İstanbul, 1953.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun, İstanbul, 1981.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi yay, İstanbul, 1996.
- Turan, Osman, *İstanbul’un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, TTK, Ankara, 1954.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, TTK, Ankara, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Emir Çoban Sulduz ve Timurtaş”, *Bellekten*, XXXI. (124), Ankara, 1967.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri*, TTK, Ankara, 1937.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Met-hal*, TTK, Ankara, 1988.
- Valikahayoğlu, Nafiz, “Anadolu’nun İskanı ve İslamlaşmasında Dervişlerin Rolü (XII.-XV.yy.)”, *İlim Sanat*, s.13, 1987.
- Vassaf, Abdullah B. Fadullah-i Şirazi, *Tecziyet’ül-Emsar ve Tezciyet’ül-Esar*, Tahran, 1338.

- Vilber, Donald, *Mimari – i İslami Der Devr – i İlhanan*, Tahran, 1337.
- Vladimirtsov, B. Y., *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, çev. Abdülkadir İnan, Ankara, 1944.
- Witteck, P. “Ankara’da Bir İlhanlı Kitabesi”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*. C.I, İstanbul, 1931.
- Yuvalı, Abdülkadir, “İlhanlılar”, *Türkler*, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Yuvalı, Abdülkadir, “Anadolu’da Türkler ve Moğollar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, s. 38, İstanbul, 1985.
- Yuvalı, Abdülkadir, *Anadolu’nun Demografisi ve Nüfus Yapısı Üzerinde Moğol Tesirleri, XIII. ve XIV. Yüzyıllar*, Ankara, 1998
- Yuvalı, Abdülkadir, “Moğolların Ön Asya’daki İlk İlhanlıları Hakkında”, *Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, s. 1, 1982.

Kemal R. Haykıran

XIV. yüzyılın başları hem Anadolu hem de Yakın Doğu için oldukça önemli bir değişim ve geçiş dönemidir. Ortaçağ'ın son yüz yılı olan XIV. yüzyılda Anadolu ve Yakın Doğu'nun temel dengeleri tamamıyla değişmiş, siyasi dengeleri belirleyen devletlerin pek çoğu ömürlerini tamamlayarak tarih sahnesinden çekildiklerinde Yakın Doğu'da siyasi dengeleri belirleyen yeni devletler ortaya çıkmıştır.

Bu değişim sadece siyasi açıdan yaşanmamıştır. Türklerin ve Yakın Doğu'da yaşayan diğer milletlerin dini olan İslam, bu çağda Moğolların da resmi dini olmuştu. Ancak İslamiyet yaşam alanı olarak sınırlarını genişletirken geçen yüzyıllarda sahip olduğu siyasi belirleyici olma özelliğini yitirmekteydi. Moğol istilasını ile yıkılan Abbasi Halifeliği, İslam'ın siyasi belirleyiciliğini kaybettiğinin de işaretiydi. Bu yüzyıldan itibaren yekpare bir İslam toplumu ve devleti umudu tamiyla hayal olmuştu. XIV. yüzyılda Yakın Doğu'da Müslüman olmakla beraber birbirinden bağımsız siyasi emelleri bulunan ve milli kimlikleri olan siyasi yapılar oluşmuştu. Ancak siyasi belirleyiciliğini kaybeden İslam, kültürel boyutta ise Yakın Doğu'ya etki eden en önemli faktördü. XI. yüzyıldan beri oluşum halinde olan Türk-İslam kültürü mimari, edebi ve diğer sanat dallarındaki en olgun ve somut ürünlerini bu çağda vermeye başlamıştı. Bu çalışmada söz konusu sürecin yaşandığı coğrafyanın kilit noktalarından biri olan Doğu Anadolu'da belirtilen değişimin önemli aktörlerinden biri olan İlhanlıların son dönemleri incelenerek, bu köklü dönüşümün panoramasının çizilmesine çok küçük bir katkıda bulunmayı amaçlandı.

Karam

www.karam.org.tr

